

ЗМІСТ

<i>ДО УВАГИ АВТОРІВ!</i>	6
<i>АРХІВОЗНАВСТВО</i>	
МАТЯШ І.Б. (Київ) До питання про періодизацію українського архівознавства	7
<i>ДО 75-х РОКОВИН ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.</i>	
ПАПАКІН Г.В. (Київ) “Чорні дошки” як знаряддя радянського геноциду в Україні у 1932-1933 рр.	14
ВЛАСЕНКО В.М. (Суми) Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині (до 75-х роковин національної трагедії)	29
ІВАНУЩЕНКО Г.М. (Суми) Діагнози про смерть у період Голодомору 1932-1933 рр. як джерело створення персональних баз даних	71
<i>ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО</i>	
ЛОБКО Н.В. (Суми) Особливості використання обліково-статистичних документів XVI - початку XVIII ст. при проведенні генеалогічних досліджень	78
ЩЕРБАК М.Г., ЩЕРБАК Н.М. (Київ) Архівні матеріали про діяльність цензурних установ в Україні	86
ШИХНЕНКО І.М. (Київ) Внесок Олександра Грушевського у розвиток української біографістики першої третини XX ст.	91
ВАСИЛЬЕВ К.К. (Суми) Архивное студенческое дело Дмитрия Дмитриевича Плетнева (1871-1941)	97
ЦЕЦИК Я.П. (Рівне) Львівський процес ОУН 1936 р. у рецепції газети “Новий час”	110
<i>МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ</i>	
До біографії та епістолярної спадщини М.М.Бакая / Передмова, упорядкування і коментарі Г.М.Старикова (Київ)	118
ПОБОЖІЙ С.І. (Суми) “Жду Вас, зная ежегодный Ваш приезд в свой уголок”. Листи художника Костянтина Власовського до Миколи Сумцова	145
Листування Івана Мірного з Олександром Олесем (до 130-ліття від дня народження поета) / Передмова, упорядкування та коментарі Т.А.Смехової, В.М.Власенка (Суми)	149

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

- Матеріали до генеалогії Лазаревських, Герасимовських, Семенових та Колчевських з фондів Державного архіву Сумської області / Передмова, упорядкування та публікація *С.І.Дегтярьова* (Суми) 160

ПЕРСОНАЛІЇ

- ПОДОЛЯКА Н.С. (Суми) Майстер книжкової гравюри Григорій Сребреницький 178
- Бібліографія публікацій про життя та творчу діяльність Г.Ф.Сребреницького (1741-1779) / Упорядкування *Н.С.Подольки* 182
- БОРЩЕВИЧ В.Т. (Рівне) Мандрівний проповідник Леонтій Грицан і його послідовники 185
- КЛЮЄВА О.О. (Суми) Микола Данько. Життя на лезі ножа (за матеріалами Державного архіву Сумської області) 196

КРАЄЗНАВСТВО

- КОРНІСНКО О.М. (Суми) Антимосковські заворушення в Недригайлові 1668 р. (за матеріалами змійвського архіву Філарета Гумілевського) 201
- НЕСТЕРЕНКО В.А. (Суми) Структура місцевих органів влади на Сумщині в роки окупації (1941-1943) 207

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

- ВЛАСЕНКО В.М. Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Збірник документів / Редактор Алла Атаманенко. - Нью-Йорк-Острог: Українське Історичне Товариство, Національний університет "Острозька академія", Інститут дослідження української діаспори, 2006. - 384 с. (Серія: "Історичні джерела", т.ІІ) 212

ХРОНІКА

- Обласна науково-практична конференція "Голодомор на Сумщині: історія в контексті сучасного погляду". *Глушан О.В.* 218
- Фотодокументальна виставка "Українська повстанська армія: історія нескорених". *Ред.* 219

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів.

За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються на дискеті 3,5". Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі rtf або Pm 6,0. До дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту повинна бути підписана автором. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

Відомості про автора подаються окремим файлом. До тексту додаються:

а) резюме українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків);

б) ілюстрації приймаються тільки графічні, роздруковані на окремих аркушах, та в електронному варіанті.

3. Джерела та літературу розміщують у списку в порядку посилань в тексті. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі.

4. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

Адреса редакції:

40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, Г-1101

Електронна пошта: siaj2005@bigmir.net

Тел. 8(066)3465953, 8(050)9862780

АРХІВОЗНАВСТВО

МАТЯШ І.Б.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРІОДИЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКОГО АРХІВОЗНАВСТВА

Розглядається питання періодизації української архівної науки, аналізуються процес становлення та особливості її розвитку на кожному конкретному етапі.

Періодизація належить до важливих теоретичних питань історичних досліджень як ефективний метод аналізу й упорядкування матеріалу. Ця методологічна процедура уможливує вивчення співвідношення розвитку історичного процесу в цілому і окремих його аспектів. Відтак встановлення періодизації українського архівознавства у край необхідне для з'ясування місця і ролі української архівної науки у світовому масштабі, загальних та специфічних особливостей її розвитку. Конституювання архівознавства (архівної науки, науки про архіви) як наукової галузі знань та навчальної дисципліни на теренах Європи узвичаєно пов'язують з кінцем XIX - початком XX ст. Дещо пізніше формування архівної науки починається на українських теренах. З огляду на притаманну науці кумулятивність - рису, пов'язану з узагальненням основних досягнень на кожному історичному етапі, що забезпечує функціонування науки як особливого виду "соціальної пам'яті людства", яка теоретично кристалізує досвід пізнання дійсності й усвідомлення її законів, у дисциплінарній історії вітчизняної архівної науки можна виокремити три періоди (1917-1938 - "золота доба", змінена добою ідеологізації; 1939-1990 - "доба централізації і обмежень"; 1991-2006 - "відродження національних традицій"), що мають свою специфіку і різну результативність.

Підґрунтя розвитку українського архівознавства було закладено діяльністю губернських учених архівних комісій (Таврійської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської) щодо збирання, упорядкування і публікації архівних документів, з якою тісно пов'язані імена корифеїв історичної науки: М.Владимирського-Буданова, М.Іванишева, В.Іконникова, І.Каманіна, О.Левицького, Я.Новицького, Д.Яворницького та інш. Могутній імпульс розвитку архівознавчої думки, спрямування її в реформаторське русло дали XI та XII Археологічні з'їзди в Києві (1899) та Харкові (1902). Широко обговорювана на з'їздах ідея архівної реформи стимулювала розроблення проекту Археологічного інституту в Києві - багатопрофільного навчального закладу для підготовки археологів, мистецтвознавців, бібліотекарів, архівістів. Йшлося про широкий культурологічний підхід до підготовки спеціалістів, спроможних описати, зберегти й інкорпорувати національну культурну спадщину в інформаційні ресурси світового масштабу.

Періодом конституювання українського архівознавства як науки є 1917-1938 рр., коли було розроблено концепції та моделі організації архівної справи, теоретико-методичні засади архівних технологій (обліку, описування, зберігання архівних документів та використання інформації, що міститься в них), започатковано науково-інформаційну діяльність, закладено основи національної школи архівістики, розроблено понятійний апарат, здійснено спроби створення перших науково-дослідних і навчальних закладів та заснування фахових журналів, розпочато співпрацю

Матяш Ірина Борисівна - доктор історичних наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

з зарубіжними фахівцями. З огляду на високу результативність цей період можна вважати “золотою добою” української архівної науки, однак нерівномірність її поступу та специфіка, пов’язана з суспільним розвитком, зумовлює виокремлення в межах окресленого періоду трьох етапів.

Для *першого етапу* (вересень 1917 р. - грудень 1922 р.) характерне усвідомлення архівної справи важливою ланкою культурного будівництва, розуміння значення архівів як скарбниці історичної пам’яті, однієї з гарантій духовного поступу нації, чинника державотворення. Цей етап справді набув значення “золотої доби” в українському архівознавстві. Розроблення теоретичних питань архівістики розпочали перші органи державного управління у галузі архівної справи - Бібліотечно-архівний відділ МНО УНР (вересень 1917 р. - квітень 1918 р.), Архівно-бібліотечний відділ МНО Української держави (квітень-грудень 1918 р. - січень 1919 р.) та УНР доби Директорії, а також Архівна комісія Кам’янець-Подільського державного університету (липень-листопад 1919 р.). Поряд із суто практичною діяльністю - “рятуванням архівної спадщини” в складних умовах Української революції невеликими колективами на чолі з О.Грушевським, В.Модзалевським, П.Клименком розроблявся проект архівної реформи, спрямований на створення Національного архіву, розширення доступу до архівної інформації, видання спеціального археографічного часопису, заснування бібліографічної та археографічної комісій з гуртками при них, укладання реєстру документів українського походження в російських архівах. Головна мета такої роботи полягала в налагодженні діяльності у площині “архіви-наука-суспільство”, створення умов для неупередженого використання архівної інформації задля забезпечення наукових, соціальних та інших потреб суспільства, створення повноцінної джерельної бази української науки. З цією метою встановлювалися зв’язки з науковими установами та громадськими організаціями, з допомогою соціологічних методів (зокрема, анкетування) накопичувалася інформація про стан архівних установ на місцях. У цей час було реалізовано ідею створення на теренах України багатопрофільного архівно-бібліотечно-музейного вищого навчального закладу - засновано Київський археологічний інститут (1918-1924), де архівознавство викладалося як одна з базових дисциплін. Однак ні за доби УЦР, ні Гетьманату, ні Директорії УНР розроблювані плани не знайшли повноцінного втілення, а найяскравішим теоретичним здобутком архівної науки залишилася концепція архівної реформи. Важливою тенденцією розвитку архівної науки на цьому етапі було встановлення “союзу архівів і науки”, коли представники високоосвіченої інтелігенції від функцій користувача архівної інформації переходили до виконання обов’язків співробітників архівних установ, розробляючи теоретичні засади архівознавства, та декларування аполітичності (позапартійності) архівної справи.

Зі створенням у січні 1923 р. Центрального архівного управління (Укрцентрархіву) і підпорядкуванням його ВУЦВК пов’язаний початок *другого етапу* розвитку архівознавства (січень 1923 р. - жовтень 1931 р.). Питання наукового забезпечення розвитку галузі входили до компетенції відділу архівознавства Укрцентрархіву. Історичні, археографічні, хіміко-біологічні дослідження, започатковані відділом під керівництвом В.Веретенникова, В.Барвінського, Р.Шпунта, були орієнтовані на забезпечення практичних потреб архівних установ і створювали передумови для організації науково-дослідної установи. “Практика возможна только тогда, когда она основана на определенном теоретическом фундаменте”, - стверджував В.Веретенников¹. Важливу роль у становленні українського архівознавства відіграв заснований 1925 р. науковий часопис “Архівна справа”.

Першою науково-дослідною установою в галузі архівної справи в Україні став Кабінет архівознавства (з 1932 р. Науково-методологічний кабінет) ЦАУ УСРР (1930-1934), при якому було створено галузеву спеціалізовану науково-довідкову бібліотеку і хімічну лабораторію. Галузева наука мала яскраво виражений “технологічний характер” з практичними пріоритетами. Архівознавчі дослідження, як теоретичні (вироблення понятійного апарату, розроблення наукових принципів класифікації, описування архівних документів, використання архівної інформації, вивчення історії архівної справи і архівних установ, хіміко-біологічні дослідження), так і прикладні (класифікація та описування архівних документів, науково-методичні засади експозиційної діяльності тощо), що викладалися в інструкціях, методичних посібниках, на сторінках архівної періодики, спрямовувалися на задоволення практичних проблем діяльності архівів. Водночас в окремий напрям архівознавчих досліджень виокремилася історія архівів та архівної справи, достатнє матеріальне забезпечення мав розвиток природознавчих досліджень. Підручник В.Романовського з архівознавства з великим історичним розділом був першим не лише в Україні, а й в СРСР.

Наукові дослідження у галузі архівної справи здійснювали також Історично-археографічний кабінет при Волинському окрарху (1930-1931), Київський архівознавчий кабінет при КЦІА (1931), Археографічна комісія при ЦАУ (1928-1931) та її філії в Києві, Одесі. Порівняно з малоефективною діяльністю місцевих наукових осередків інтенсивно працювала архівознавча секція АК ЦАУ УСРР під керівництвом В.Веретенникова, доробок якої склали підручник з архівознавства, концепція видань оглядів фондів тощо. Посібники В.Нікітіна, В.Веретенникова адекватно відображали стан розвитку галузевої науки й засвідчували високий фахово-ресурсний потенціал українського архівознавства. Наукові здобутки Д.Багалія, В.Барвінського, В.Базилевича, В.Веретенникова, О.Водолажченко, М.Гливенка, О.Грушевського, В.Дубровського, В.Куценоса, В.Модзалевського, В.Нікітіна, В.Романовського, І.Шабатіна та інших з плином часу не втратили актуальності.

Істотним чинником поступу архівної науки була багатовекторність взаємозв'язків архівних установ із науковими інституціями, навчальними закладами, громадськими організаціями. Альтернативу державним архівним науковим установам (зокрема, в археографічній діяльності), складали академічні установи (Археографічної комісії ВУАН), наукові товариства.

Характерними рисами *третього етапу* розвитку архівної науки, розпочатого II Всеукраїнським з'їздом архівних робітників (Харків, 29 листопада - 4 грудня 1931 р.) були утвердження режиму одноособової влади, розгортання репресій, запровадження марксистсько-ленінської ідеології. Найяскравіше ідеологізація діяльності архівних установ виявилася у царині використання архівної інформації. Теза про “документи як зброю в класовій боротьбі” активно насаджувалася в теорії архівознавства і в практиці роботи архівів. Тотальна ідеологізація як провідна тенденція цього етапу тісно пов'язувалася з запереченням спадщини попередніх поколінь і суперечила сутності науки як пошуку об'єктивного знання. Розпочата чистками та оголошена на II Всеукраїнському з'їзді архівних робітників боротьба з “буржуазною археографією”, “веретенниківщиною”, “техніцизмом” переросла у війну, що призвела не лише до розгрому кращих кадрів ЦАУ УСРР, а й до замовчування їхніх наукових здобутків або визнання їх політично шкідливими. Моральне та фізичне винищення впродовж 1931-1937 рр. представників “буржуазного архівознавства” за результатами “чисток” і штучних звинувачень, повна ідеологізація архівної справи

на тривалий час загальмували розвиток архівної науки в УСРР. Про тимчасову перемогу ідеологічних канонів у архівознавстві свідчило закриття журналу *“Архів радянської України”* (1934) й остаточне припинення видання української архівної періодики 1938 р. Загалом упродовж 1917-1938 рр. архівна наука в Україні пройшла шлях від розроблення науково обґрунтованої прогностичної моделі організації архівної справи до звинувачень у шкідництві; від формування школи українського архівознавства з центрами у Києві і Харкові, науковими лідерами В.Романовським та В.Веретенниковим, чітко виробленою дослідницькою програмою, орієнтованою на врахування національних особливостей і творче використання зарубіжного досвіду, та освітніми функціями до повного її знищення; від формули *“аполітичності”* до ідеологізації всіх напрямів діяльності архівних установ. При цьому тенденція *“єднання архівів і науки”* поступово змінювалася орієнтацію на зв'язки з громадськістю, зрештою - залежністю від партійних вказівок. Домінанта в діяльності архівів варіювалася від практичної (1-й етап), наукової (2-й етап) до ідеологічної (3-й етап).

З підпорядкуванням 1939 р. архівних установ УРСР до НКВС почався другий період розвитку української архівної науки, який можна охарактеризувати як *“добу централізації і обмежень”*. Глобальна інтеграція архівів у тоталітарну систему, посилення партійно-державної диктатури спричинили стагнацію українського архівознавства, втрату провідних науковців, переорієнтацію археографічної діяльності архівів, котра фактично витіснила архівознавчі дослідження, на використання архівної інформації в оперативних, політичних цілях. Тим самим наукові основи архівознавства підмінялися тенденційно трактованою методикою едиційної археографії, архівна наука витіснялася на периферію історичних досліджень і зводилася до розроблення правил та інструкцій.

Катастрофою (з точки зору невідновних втрат матеріальних, інформаційних і людських ресурсів) у долі українських архівів стала радянсько-німецька війна. Архівознавчі дослідження практично припинилися. Відновлення роботи архівних установ, повернення їхніх фондів з евакуації, розпочалося після звільнення окремих територій України. Нормалізація діяльності архівів потребувала забезпечення їх кваліфікованими спеціалістами, розроблення методик архівних технологій. У 1944 р. центром підготовки кадрів для архівних установ України став Київський державний університет ім.Т.Г.Шевченка. Тут було відкрито кафедру архівознавства (згодом - архівне відділення), куди незабаром переведено архівну аспірантуру при ЦДІА УРСР у м.Київ. 1947 р. почав виходити *“Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР”*², який тривалий час залишався єдиним друкованим органом архівної системи. Одночасно з центральним галузевим друкованим органом видавалися периферійні журнали, на сторінках яких вирішувалися науково-методичні проблеми, тиражувалися науково-методичні документи для забезпечення ними міських та районних архівів. Тим самим було реанімовано архівну періодику. Підпорядкування 1961 р. Архівного управління республіки Раді Міністрів УРСР завершило *“добу НКВС”* в архівістиці й породило сподівання на позитивні зміни в організації його діяльності.

Паростки нових поглядів, що полягали в обережній спробі відзначити спадкоємність в українській архівній науці, з'явилися в статтях І.Бутича, Ф.Шевченка³. До планів видавничої діяльності потрапили документальні видання з історії Запорізької Січі, Кирило-Мефодіївського братства, щоденник відомого українського юриста О.Кістяківського. Поступу архівознавчої думки сприяли започатковані в цей час республіканські конференції з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін,

результатом першої з яких стало створення міжвідомчого збірника *“Історичні джерела та їх використання”* (1964). Однак у масштабних наукових проектах (наприклад, у підготовці 26-томної *“Історії міст і сіл Української РСР”*) архіви брали участь насамперед як постачальники унікальної інформації. Певну загрозу розвитку архівної науки в Україні становила жорстка централізація наукових досліджень, які зосередилися у створеному 1966 р. Всеросійському науково-дослідному інституті документознавства та архівної справи.

1970-і роки відзначені посиленням диктату в тематиці і формах використання архівної інформації. Нагляд за діяльністю архівних установ із боку партійно-бюрократичного апарата не сприяв формуванню творчої атмосфери в галузі. Партійним керівництвом архівознавство розумілося як другорядна вузькоспецифічна дисципліна. Спроби створення у 1970-х рр. філії ВНДІДАС у Києві не мали успіху. Найпомітнішою архівознавчою працею цих років була монографія О.Мітюкова⁴, в якій вперше у вітчизняній історіографії узагальнювалися фактичні відомості про розвиток архівістики 1917-1973 рр. Водночас було зроблено спробу побачити ширші ідеї архівістики через творчість конкретної людини у працях О.Коваленка⁵, який відновив біографічні дослідження в архівознавстві. Однак поодинокі праці не свідчили про активізацію архівознавчих досліджень. До кінця 1980-х рр. розвитку набув лише біографічний напрямок: праця В.Кравченка⁶, присвячена діяльності Д.Багалія, містила огляд внеску академіка в українську архівістику, сприяла реконструкції її загальної картини.

Повернення до традицій *“золотої доби”* українського архівознавства розпочалося з відродженням державної незалежності України, з яким пов’язано початок третього періоду з притаманними йому суспільно-політичними та соціокультурними закономірностями функціонування. Глобальні зміни в парадигмі наукового знання на межі ХХ і ХХІ ст., формування інформаційного суспільства істотно вплинули на стан архівознавства, зумовили коригування його інтелектуального інструментарію, розширення та зміни характеру зв’язків з іншими науками, опанування результатів, отриманих цими науками й міждисциплінарного синтезу знання.

Звернення до замовчуваного за радянської доби позитивного досвіду української архівістики, спроби його критичного аналізу й об’єктивної оцінки склали визначальну рису розвитку української архівної науки цього періоду. Водночас апробувалися нові погляди і залучалися до наукового обігу нові поняття; відбувалося філософське осмислення нових явищ у суспільному розвитку та історичному знанні, дедалі більшу увагу дослідників привертало відчутне протиріччя між *“технологічним”* архівознавством і новітньою філософською парадигмою єдності гуманітарного та природничого знання. Поступ архівознавства прямо залежав від визначення пріоритетних напрямів досліджень, оновлення термінологічного інструментарію, розроблення історіографії архівознавства, створення спеціальних наукових закладів. Важливість заснування таких інституцій посилювалася завданням трансформування наукової системи України зі складової частини союзної в самостійну. В умовах переосмислення методологічних засад суспільних наук, початку інтеграції у світове наукове товариство відкривалася реальна можливість надати повноцінності напівзнищеним і стовідсотково заангажованим за радянської доби маргінальним дисциплінам, зокрема архівознавству, археографії, джерелознавству, документознавству.

Упродовж першої половини 1990-х рр. було створено профільні наукові установи як у академічному секторі, так і в галузевому - в системі Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (з 2000 р. - Державного комітету архівів

України). На базі відновленої 1987 р. Археографічної комісії УРСР у липні 1990 р. розпочав діяльність Інститут української археографії (з 1995 р. - Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України), завдання якого полягали у цілеспрямованому виявленні, науковому опрацюванні та публікації історичних джерел, виданні творчої спадщини українських учених і громадсько-політичних діячів, розробленні питань історії та теорії археографії. У вересні 1992 р. було створено Інститут рукопису (на базі відділу рукописів) та Інститут архівознавства (на базі відділу архівних фондів) ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України (з 1996 р. - Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського). На обидві наукові установи, крім розвитку досліджень у галузі науково-дослідної, науково-методичної і науково-інформаційної роботи з рукописними та архівними фондами, покладалися функції центрів зберігання писемних джерел та рукописних книг, архівних колекцій, Архівного фонду НАН України. У травні 1994 р. архівна система України вперше через 60 років після закриття Кабінету архівознавства Укрцентрархіву та невдалих спроб відкриття подібної установи за радянської доби отримала галузеву наукову інституцію - Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, покликану забезпечити архіви теоретико-методичною базою для здійснення їхніх основних функцій та відродити українське архівознавство. Результативність наукових досліджень певною мірою залежала від об'єднання зусиль академічних і галузевих наукових установ у розробленні спільних проєктів, посиленні міждисциплінарних зв'язків спеціальних історичних дисциплін, встановлення втрачених контактів із зарубіжними науковими й навчальними закладами та товариствами.

За новітньої доби в українському архівознавстві викристалізувалося кілька напрямів досліджень: історико-архівознавчі, зумовлені їх аксіологічним та когнітивним значенням, активним впливом на формування історичної пам'яті, необхідністю здійснення об'єктивного генетичного аналізу здобутків архівної науки з метою осмислення її теоретичних засад у сучасних умовах та інтеграції вітчизняних науковців у світове наукове співтовариство; біографічні (біоісторіографічні), спрямовані на поцінування персонального внеску архівістів у розбудову архівної справи та архівознавців - у розвиток архівної науки, стимульовані зацікавленням особистістю в історії, пов'язаним зі зміною парадигми історичних досліджень; термінознавчі - з огляду на необхідність оновлення й уточнення понятійного апарату архівознавства, створення національних термінологічних архівних словників; хіміко-біологічні - зосереджені на "вічній" проблемі архівів, що полягає у розробленні оптимальних засобів і способів забезпечення збереженості архівних документів з різними видами носіїв, вивченні процесів старіння документів із різними носіями та засобів продовження строків їх зберігання, удосконаленні методів консервації та реставрації документів; інформатизація архівної справи - як відповідь на виклик часу і нагальна необхідність запровадження сучасних засобів у щоденну діяльність архівних установ. Розвитку цих напрямів досліджень, як і взагалі поступу української архівної науки, прислужилися праці Г.В.Боряка, Л.О.Драгомірової, Л.А.Дубровіної, Я.С.Калакури, І.Б.Матяш, К.Є.Новохатського, Г.В.Папакіна, Р.Я.Пирога, Н.М.Хрислової та інш.

Для поширення наукових ідей у галузі архівної справи, публікації результатів наукових досліджень в галузі теорії та методики архівознавства, документознавства, спеціальних історичних дисциплін, публікації архівних документів поряд із журналом "Архіви України" у другій половині 1990-х рр. було засновано продовжувані видання УНДІАСД: науковий щорічник "Студії з архівної справи та документознавства" (1996), археографічний щорічник "Пам'ятки" (1998), серійні видання "Історія

архівної справи: спогади, дослідження, джерела”, “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки” (1998), міжвідомчий науковий збірник “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство” (1999); спеціальні видання Інституту рукопису НБУВ “Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних і бібліотечних фондів” (1993), Інституту української археографії та джерелознавства “Археографічний щорічник” (1992), “Ukrainica: архівні студії” (1997) та інш. Досить активно наукові видання створювалися архівними установами або за їхньою участю: альманах “Константи” (Херсон), журнал “Крымский архив” (Симферополь), інформаційний вісник “Архівіст” (Суми), “Праці Державного архіва Одеської області”. Заснування спеціальних архівознавчих видань як каналів професійної комунікації сприяло відновленню і продовженню традиції української архівної періодики, створеної в середині 1920-х рр. і знищеної наприкінці 1930-х рр.⁷

Поступ архівознавчої думки другої половини 1990-х рр. відображали міжнародні та всеукраїнські конференції: “Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні” (1995), “Українське архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи” (1996), “Архівна та бібліотечна справа в Україні епохи визвольних змагань” (1997), “Національна архівна спадщина: проблеми збереження” і “Архів та особа” (1999), “Архіви і краєзнавство: шляхи інтеграції” (2003). Актуалізації проблеми регіональних архівознавчих досліджень сприяли конференції, проведені у другій половині 1990-х рр. в Одесі, Полтаві, Харкові, Херсоні.

В цілому окреслені особливості всіх періодів розвитку архівознавства притаманні не лише українській архівній науці. У загальних рисах вони спільні для всіх пострадянських країн та країн колишнього соціалістичного табору. На нашу думку, продуктивним є компаративний аналіз основних періодів/етапів розвитку архівознавства в різних країнах світу з метою вивчення загальної історії архівознавства.

¹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.256. - Арк.180.

²1947 р. “Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС УРСР”, 1961 р. - “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР”, 1965 р. - науково-інформаційний бюлетень Архівного управління (з 1974 р. - Головного архівного управління) при Раді міністрів УРСР “Архіви України”, 1991 р. - науково-практичний журнал “Архіви України”.

³Бутич І.Л. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. - Вип.3. - К., 1968. - С.161-176; Він же. Радянське архівне будівництво на Україні // Архіви України. - 1968. - №3. - С.5-13; Шевченко Ф.П. Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін // Друга респ. наук. конф. з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. - К., 1965. - С.10 та інш.

⁴Мітюков О.Г. Архівне будівництво на Україні (1917-1973). - К.: Наукова думка, 1975. - 271 с.

⁵Коваленко О.Б. Модзалевський як історик України // Український історичний журнал. - 1972. - №4. - С.121-123; Он же. В.Л.Модзалевский как историк и источниковед: Дисс. ... канд. ист. наук. - К., 1979. - 223 с.

⁶Кравченко В.В. Д.И.Багалеи: научная и общественно-политическая деятельность. - Харьков: Основа, 1990. - 176 с.

⁷Ширше див.: Матяш І.Б. Українська архівна періодика 1920-1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. - К., 1999. - 480 с.

MATYASH I.B.

Dilling with a Periodization of the Ukrainian Archival Science

There is viewed the question of the periodization of the Ukrainian archival science, there are analyzed the process of formation and features of its development at each concrete stage.

Отримано 11.09.2008

ДО 75-х РОКОВИН ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

ПАПАКІН Г.В.

**“ЧОРНІ ДОШКИ” ЯК ЗНАРЯДДЯ РАДЯНСЬКОГО ГЕНОЦИДУ
В УКРАЇНІ У 1932-1933 рр.**

Досліджуються адміністративно-каральні заходи радянської влади під час Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Основна увага зосереджується на історії впровадження, географії, масштабах та наслідках застосування одного з найжорстокіших репресивних засобів - режиму “чорних дошок”.

Голодомор-геноцид Українського народу 1932-1933 рр. був заздалегідь продуманою і ретельно спланованою акцією московського компартійного режиму. Така акція не мала жодного відношення до погодних умов, розмірів врожаю на колгоспних та одноосібних ланах, пошестей та інших привхідних факторів, на які залюбки посилаються російські історики та політики, а також ті, хто підспівує їм в Україні. Про це однозначно свідчить продумана стратегія репресивних заходів щодо українського селянства з метою створення нестерпних умов для життя.

Першим з них стало до того нечуване навіть у радянській державі залучення репресивно-каральних та контролюючих органів до вирішення поставлених завдань. Діяльність центральних та місцевих органів ОГПУ, НКВД, прокуратури, суду, партійно-державних контрольних інспекцій (ЦКК - НКРСІ) упродовж 1932-1933 рр. стала невід’ємною складовою “боротьби за хліб”, а, вірніше, проти українського народу.

Із суто організаційно-пропагандистського боку антиселянські кампанії будувалися хронологічно примітивно: до лютого йшла “боротьба за хлібоздавання”; у лютому-березні - створення засівних фондів; з квітня починалася “боротьба за засів”; у червні - знову “боротьба за хлібозаготівлі”, яка тривала до лютого наступного року. На будь-якому етапі достатньо було звинувачення у “невиконанні плану” (засіву, хлібозаготівлі), щоб мати можливість застосувати один з видів репресій з багатого арсеналу каральних заходів.

Нас у даному контексті цікавлять методи, що їх вживала радянська влада для створення на селі умов, несумісних із життям, що є однією з ознак геноциду. До них разом з використанням репресивних, судових та контрольних органів для вирішення хлібозаготівельних планів ще із січня 1932 р. компартійні керманічі спробували вжити такі адміністративно-каральні заходи, як “ліквідація колгоспів”. Унаслідок такої суто бюрократичної операції все майно та фонди ліквідованої артілі передавалися райколгоспсоюзу, посівфонди вивозилися в рахунок хлібоздавання, а колишні колгоспники - тепер одноосібники, обкладалися податками з обрахунку того майна, що вони мали до вступу в колгосп. Іншими словами, позбавляючи селян усього нажитого, їх ще і спробували задушити податковою удавкою. Першим у 1932 р. таким чином був ліквідований колгосп “Незаможник” Устимівського району Одеської області¹. За звітом Укрголкспцентру, тоді ж був скасований колгосп “Красный прогресс” - “за невиконання державних зобов’язань плану хлібозаготівель”². Інформації про загальну кількість таких “розпуцених” колгоспів немає, але очевидно, що на перших порах місцеві активісти вважали цей захід досить ефективним.

Папакін Георгій Володимирович - доктор історичних наук, Український інститут національної пам’яті

Але повсюдно запроваджувати такий засіб репресій проти селянства було неможливо хоча б з пропагандистської точки зору. Ліквідувати в масовому порядку колгоспи - основу радянсько-партійної системи організації сільського господарства - фактично означало визнати провал компартійної аграрної політики, з одного боку, а з іншого - позбутися ефективної зброї в боротьбі з українським селянством. Тому в квітневому звіті Укрколгоспцентру розпуск колгоспів був оголошений *“голим адмініструванням”*, *“порушенням директив партії”*, а постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 р. про підсумки діяльності колгоспів у 1931 р. розпуск правлінь сільгоспартілей як репресивний засіб *“за будь-які недоліки”* в їх роботі був заборонений. Лише як виняток це допускалося за рішенням районної влади, і тільки *“через загальні збори колгоспників”*³. До того ж улітку 1932 р. почалася широка кампанія виходів з колгоспів. Узагалі селян, які бажали повернутися до одноосібного господарювання і подали про це заяви, нараховувалося від 20 до 50% усіх колгоспників по різних областях. Перед вели у цьому процесі Вінницька, Харківська та Київська області. За таких умов від розпуску колгоспів відмовилися остаточно, адже Укрколгоспцентр констатував скорочення кількості радянських сільськогосподарських артілей на 4800 одиниць, або майже на 16% від їх загальної кількості.

Система заходів з *“адміністративно-фінансового натиску до злісних нездавальників хліба”* (як її визначив у березні 1932 р. в одній із своїх постанов Херсонський обком КП(б)У) продовжувала вдосконалюватися в процесі її запровадження.

Друга половина 1932 р. була оголошена найбільш відповідальною у збиранні врожаю. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР оголосили, що їх не задовольняли темпи хлібозаготівель. Виснажені попереднім голодуванням селяни просто не могли нормально працювати, та й не хотіли віддавати все зібране збіжжя радянській державі. Так виник привід для застосування різноманітних репресивних заходів: повна заборона торгівлі хлібом, припинення видавання його як авансування, у громадське харчування тощо.

Одним із засобів стимулювання населення до термінового здавання збіжжя було постачання *“передових”* колгоспів дефіцитними промисловими товарами. Уже 30 жовтня у постанові ЦК КП(б)У щодо заходів з посилення хлібозаготівель було згадано, що райони, колгоспи, які *“успішно борються за виконання плану”*, постачатимуться такими товарами за рахунок скорочення *“відпуску промтоварів районам і колгоспам, які не забезпечують виконання плану хлібозаготівель”*⁴. Саме за такий важіль ухопився сталінський посланець в Україні В.Молотов, який повідомляв свого московського патрона: *“Використовуємо промтовари як засіб заохочення, а позбавлення частини промтоварів як репресію стосовно колгоспів і особливо стосовно одноосібників”*⁵. Інший *“командир великого голоду”*, секретар ЦК КП(б)У М.Хатаєвич серед своїх пропозицій щодо стимулювання хлібозаготівель вніс таке: *“Здійснити скорочення завозу промтоварів в райони, які погано виконали плани хлібозаготівель - по Одеській області, а також 7 районів Дніпропетровської - останнім припиняється відпуск товарів. Бавовна, взуття, віконне скло продається тільки сумлінним здавальникам хлібу...”*⁶.

Згодом компартійні вожді застосували ще один, на їх погляд, ефективний хід. Як один з найжорстокіших репресивних заходів партійно-радянські органи СРСР для боротьби із *“злісними ворогами”*, які не хотіли здавати свої продовольчі запаси державі, стали використовувати режим *“чорних дошок”*.

Поняття *“чорні дошки”* та його зміст формувалося поступово, впродовж всього 1932 р. 6 листопада за рішенням ЦК КП(б)У була оголошена *“товарна блокада*

районів, які не виконують плани хлібозаготівель”. Такими були проголошені вісім районів Дніпропетровської області (Апостолівський, Васильківський, Василівський, Великопететиський, Михайлівський, Нікопольський, Нижньосірогозький, Солонянський), два - Донецької (Артемівський [так у документі, але на той момент такого району не було, існувала лише Артемівська міськрада - Авт.] та Старо-Микольський), три - Київської (Баришівський, Макарівський, Малинський), сім - Одеської (Андрієво-іванівський, Великоолександрівський, Зинов'ївський, Кривоозерський, Любашівський, Троїцький, Фрунзенський), вісім - Харківської (Балаклівський, Бригадирівський, Валківський, Ізюмський, Кобеляцький, Новогеоргіївський, Онуфріївський, Сахновщинський) та два - Чернігівської (Бобринецький, Носівський) - разом 28 районів з 357 адміністративних одиниць (або 8%), що тоді існували в УСРР. Товарна блокада полягала у суттєвому скороченні постачання промисловими та продовольчими товарами (за винятком солі, сірників та гасу) людної районів, які спромоглися виконати не більше 30% встановленого плану здавання зерна⁷. Таким чином, усе населення згаданих адміністративних одиниць опинилося фактично за межами нормального життя, адже ані чогось продати, ані щось купити вони не могли.

Наступним кроком до впровадження “чорних дошок” стали заходи боротьби проти одноосібників, які ще складали близько 20% усього сільського населення України і сподівалися вижити за рахунок тих власних запасів продовольства, які теоретично мали б лишитися в їх руках після виконання зобов'язань перед державою. Але більшовицька влада робила все, щоб не допустити цього. Постанова РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. “Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі” містила відповідну інструкцію щодо вжиття таких репресивно-примусових заходів: виключення одноосібників-“нездавальників” з членів сільрад та інших органів самоврядування, сільських споживчих товариств, виселення, судові переслідування тощо. Сенс таких дій полягав у примушенні селян до здавання всього хлібу та інших продовольчих запасів, наявних у господарстві, відповідно до доведеного згори плану (більшовицьким новоязом це називалося контрактація, самозобов'язання, твердоздавання). Як один з таких засобів накреслювалося: “Всім одноосібним господарствам, що ухиляються від виконання плану хлібозаготівель, треба негайно припинити відпуск промтоварів аж до повного виконання ними хлібозаготівель. Списки таких одноосібників треба вивісити в крамницях сільСТ [сільських споживчих товариств - Авт.], держторгівлі й громадських організацій села. [...] Одночасно до одноосібних господарств, які ухиляються від своїх зобов'язань, треба рішуче посилити роботу коло стягнення обов'язкових грошових платежів, як-то: сільгосподаток, держстрахування, самообкладання, платежі з сільгосподарського кредиту тощо, застосовуючи в потрібних випадках заходи безспірного стягнення”. І хоча в інструкції для годиться згадувалося, що такі заходи “не повинні проте аж ніяк набирати характеру масових огульних репресій, масових трусів та ін.”, справжні директиви радянської влади полягали у такому: “...треба негайно застосовувати найжорстокіші та найсуворіші з перелічених тут заходів...”⁸.

Таким чином, відбувся перехід від суто заборонних, обмежувальних заходів до більш активних - стягнення платежів та заборгованостей. Причому вони мали брутальну форму, адже “безспірне стягнення” означало примусове вилучення в рахунок боргу всього майна боржників. Буквально за тиждів такі суворі заходи були доповнені ще жорстокішими: постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада передбачила

“стосовно одноосібників, які злісно зривають хлібозавдання (за контрактацією чи самозобов’язанням)” використання натуральних штрафів “у вигляді встановлення додаткових завдань за м’ясозаготівлями у розмірі 15-місячної норми здавання м’яса”, а також “річної норми здавання картоплі”⁹.

Але дуже скоро стало очевидним, що і такі дії з боку влади виявилися недостатніми для виконання поставленого завдання: створення нелюдських умов існування всього українського селянства. Воно одностайно - як одноосібники, так і члени колгоспів, уже маючи гіркий досвід кінця 1931 - весни 1932 рр. - вживало своїх заходів для забезпечення виживання в таких екстремальних умовах: приховати хоч якісь запаси на голодну зиму.

Тоді місцеві компартійно-радянські адміністратори покликали до життя один з важелів аграрної політики “військового комунізму” 1917-1920 рр. - режим “чорних дошок”, тобто позбавлення певних населених пунктів за “провини” перед радянською владою (головним чином небажання віддавати їй задарма власний хліб) права отримання дефіцитних промислових товарів, з публікацією такого списку в пресі. У цьому була своя схиблена логіка - адже на 15-му році панування радянської влади, як і на її початку, доводилося репресивними заходами ламати опір селянства і нищити “українських буржуазних націоналістів”.

Досі не існує усталеної думки щодо конкретної дати впровадження “чорних дошок”. Але певні відомості дозволяють нам стверджувати, що такі репресії, як і сам термін, почали вживатися значно раніше - навесні 1932 чи навіть 1931 р. За даними зведеного реєстру занесених на “чорну дошку” населених пунктів та колгоспів України, складеного в Українському інституті національної пам’яті на підставі даних з регіонів, хронологія та географія впровадження таких репресій виглядає наступною:

- у *Донецькій області* відомості про занесення на “чорну дошку” восьми артіль та районних організацій Біловодського району датовані 1 березня, квітнем, червнем і вереснем 1932 р.¹⁰;

- у *Київській області* ще у серпні 1932 р. цей вид репресій вжили щодо Олександрійської сільради Білоцерківської міськради, у вересні - щодо Зарічанської та Ротокської сільрад тої ж міськради¹¹;

- в *Одеській області* - у серпні 1932 р. на “чорну дошку” винесли Долинську, Живанівську, Козирівську, Комишуватську, Лозуватську, Назарівську, Федорівську, Черняхівську сільради¹², у вересні - Ганнівську, Германівську сільради¹³, у жовтні на “чорну дошку” потрапили населені пункти, розташовані на території сучасної Херсонської області (села Бабине, Великий Болград, Петрівка, Смідовичі)¹⁴;

- у *Чернігівській області* (територія сучасної Сумської) - занесення на неї м.Буринь та приміських колгоспів, Головинської, Купецької, Миколаївської, Михайлівської сільрад припадають на жовтень 1932 р.¹⁵, хоча перший такий випадок у даному регіоні щодо Лушницької, Пирогівської, Тимонівської сільрад Шосткинського району датований ще початком червня¹⁶, а стосовно колгоспів с.Попова Слобода (артілі ім. Молотова, ім. Шевченка, “Українець”, “Дніпрова хвиля”, ім. Петровського, ім. Сталіна, “Перше травня”, “Червоний Донбас”) - 10 серпня 1932 р.¹⁷;

- так само у жовтні під дію режиму “чорних дошок” потрапили одноосібники 12 сіл Чернігівського району¹⁸;

- у *Дніпропетровській області* (нині - територія Запорізької) перші відомості про використання “чорних дошок” виявлені теж у жовтні: до репресивного списку за рішенням місцевої влади занесли Біленську, Купріянівську, Малокатеринівську, Мар’ївську, Матвіївську, Новокатеринівську, Розумівську, Смолянську, Степну сільради¹⁹.

Таким чином, узагальнення відомостей щодо “чорних дошок” дозволяє стверджувати, що до літа 1932 р. цей вид репресій використовувався спорадично, влітку - набув певного поширення, а з жовтня - досить широкого застосування, яке оминуло, здається, лише Вінницьку та Харківську області з числа тодішніх адміністративних одиниць УСРР.

Конкретні обставини проголошення такого репресивного заходу ще до прийняття загальнореспубліканської постанови можна прослідкувати на прикладах кількох місцевих парторганізацій. Так, на території сучасної Сумської області (тоді - Чернігівської) бюро Середино-Будського райкому КП(б)У 15 листопада 1932 р. ухвалило цілком таємну постанову про занесення на “чорну дошку” с.Чернацьке у зв’язку з “ганебним станом виконання хлібозаготівлі (на 15 листопада виконано 56,6%)”. Щодо його мешканців було вжито таких заходів: вивезти весь крам з с.Чернацьке й перекинути його до передового с.Пигарівка; широко популяризувати через районну пресу цю постанову; зобов’язати райгазету “*Конопляр Середино-Будщини*” переключитись на хлібозаготівлю, організувавши в с.Чернацьке виїзну редакцію. Репресій зазнало районне керівництво: “за опортуністичне ставлення до хлібозаготівель, за несвоєчасне доведення плану до кожного здавця, чим зірвано план хлібозаготівлі по с. Чернацькому, - голову сільради т. Окопського зі складу пленуму РПК вивести, оголосити сувору догану з попередженням, з роботи в с. Чернацькому зняти, перекинувши його на низову сільську роботу; секретарю партосередку т. Сидоренку оголосити сувору догану з попередженням, попередивши його, що в разі не буде певного зламу в хлібозаготівлі на протязі декади, буде поставлено питання про перебування в лавах партії”²⁰.

Наступного дня аналогічне питання розглядало бюро Конотопського райпарткому тієї ж області. Характерною особливістю цього рішення стало таке: занесення на “чорну дошку” одразу кількох сіл (Бочечки, Козацьке, Малий Самбір, Хижки); попередження групи “кандидатів” до занесення на “чорну дошку” (Великий Самбір, Соснівка, Сем’янівка, Юрівка, Шевченкове) з випробувальним терміном до 1 грудня; відсутність переліку репресивних заходів щодо згаданих сіл. Лише завважувалося, що до них застосовуватимуться “*всі міроприємства до сіл, що з’являються на чорній дошці*”. Це могло означати лише одне: існування та повсюдне поширення такого переліку заходів. Також привертає увагу фіксація залучення до репресій керівника райвідділу ГПУ, прокурора, судді (їх звільнили від виконання обов’язків уповноважених райкому в окремих селах, щоб вони зосередилися на розгляді хлібозаготовчих справ)²¹.

Пояснюється факт такої “осінньої” активізації репресивних заходів просто - адже фактично тільки з листопада, за визнанням генерального секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора, “розпочали підіймати партійну організацію на хлібозаготовки”. Нормальною мовою це означало, що восени 1932 р., коли врожай був вже зібраний, а інших джерел харчування не лишилося, настав час зробити життя народу майже нестерпним, кинути всі сили компартійного апарату від верхнього ешелону до низових партосередків на боротьбу з селянством.

Саме в цей період вище партійно-радянське керівництво вирішило підтримати таку місцеву “ініціативу”, яка повністю вписувалася в стратегію ескалації боротьби за фізичне нищення українського селянства. Ініціатором його всеукраїнського застосування як заходу створення повністю неможливих умов для проживання у певній місцевості стало Політбюро ЦК КП(б)У. Вперше сам термін “чорні дошки” та

його трагічний зміст на всеукраїнському рівні фігурували в уже згаданій постанові республіканського компартійного штабу від 18 листопада 1932 р. серед *“заходів з посилення хлібозаготівель”*, які застосовувалися для подолання *“куркульського впливу”*. Зміст репресивних дій, вочевидь спрямованих на фізичне нищення українців, був таким: негайно припинити всю торгівлю (як державну, так і кооперативну), постачання будь-яким крамом, а наявний вивезти; припинити також колгоспну торгівлю; припинити кредитування у будь-якій формі і дотерміново стягнути раніш видані кредити та інші фінансові зобов'язання; провести ретельну *“чистку”* складу колгоспів від *“контрреволюційних елементів”*²².

Офіційними державними актами, що запровадили такий режим, стали постанова РНК УСРР *“Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах”* від 20 листопада 1932 р. та інструкція до неї (досі не опубліковані дослідниками Голодомору). Зокрема, інструкція передбачала, *“щоб подолати куркульський опір хлібозаготівлям, встановити занесення на “чорну дошку” колгоспів, що злісно саботують здачу (продаж) хліба за державним планом”*. І далі повністю дослівно переказувався зміст компартійної постанови, лише з тою різницею, що постанова республіканського компартійного штабу була написана російською, а постанова РНК - українською мовою. Правом занесення колгоспів на *“чорну дошку”* наділялися облвиконкоми²³.

Одразу після ухвалення таких партійно-радянських рішень розгорнулася кампанія їх доведення до місцевих органів і стимулювання складання відповідних списків. Зокрема, Чернігівський обком КП(б)У вже 21 листопада направив райпарткомам таку директиву: терміново надати списки господарств, які *“саботують хлібозаготівлі”*, для їх занесення на *“чорну дошку”*²⁴.

Буквально за лічені дні після офіційного оголошення такі репресії набули надзвичайно широкого застосування. 26 листопада 1932 р. заступник Голови РНК УСРР О.Сербиченко направив республіканському партійному штабові узагальнюючу довідку, складену за відомостями з областей, про занесення на *“чорну дошку”* колгоспів (довідка не опублікована). У супровідному листі Сербиченко звертав увагу ЦК КП(б)У на місцеві *“перегини”*, до числа яких відніс: надто широке застосування *“чорних дошок”* (8 районів Вінницької області), вживання репресій не тільки проти колгоспів, але й щодо сіл та сільрад (АМСРР, Донецька область), надмірні розміри штрафів (до 1000 крб. пересічно на одне господарство у Дніпропетровській області, 382 крб. пересічно на одне господарство у Чернігівській області). З приводу цих перегинів він просив дати вказівки²⁵. Нам невідомо, чи отримав він такі, але очевидно, що з боку заступника керівника уряду тут наявна, за термінологією того часу, *“політична короткозорість”* - він не збагнув, у чому полягала політика партії, не відслідкував її *“генеральну лінію”*. А республіканській загін ВКП(б) вимагав використовувати всі можливі й неможливі засоби, щоб знелюднити територію України. Що ж стосується самої довідки, складеної станом на 26 листопада (від прийняття відповідної постанови РНК УСРР минуло менше тижня), то вона зафіксувала такі відомості:

Вінницька область - 8 районів (всі села та колгоспи Брацлавського, Липовецького, Любарського, Немирівського, Станіславчицького, Чуднівського, Хмельницького, Тульчинського районів), 39 сіл, 33 колгоспи;

Дніпропетровська область - 85 колгоспів;

Донецька область - 4 села та 4 сільради;

Чернігівська область - 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібників;

Харківська область - станом на 23 листопада на *“чорну дошку”* не занесено жодного села чи колгоспу;

АМСРР - 2 колгоспи та 1 село.

Київська та Одеська області вчасно не надіслали відомості, а тому не фігурували у довідці, хоча, як ми бачили, *“чорні дошки”* там з’явилися ще влітку (не пізніше серпня). Крім того, у довідці Раднаркому згадувалися пропозиції двох облвиконкомів про занесення на Всеукраїнську *“чорну дошку”* сіл Горячівка Крижопільського району, ст.Любар Любарського району, с.Карпівці Чуднівського району, с.Мазурівка Хмельницького району, с.Турбів Липовецького району Вінницької області, с.Астахове Ровеньківського району, с.Гурзуф Маріупільського району, колгоспу *“Владика”* Старомикольського району Донецької області²⁶.

Уже станом на 2 грудня 1932 р., за офіційними відомостями Наркомзему УСРР, ситуація значно змінилася, і мало місце таке їх розміщення по республіці:

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ: ті ж 8 районів; крім того, по інших районах - 44 колгоспи, одноосібники 42 сіл;

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ: 228 колгоспів 44 районів;

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ: 12 колгоспів, 6 сіл, 2 сільради, одноосібники 25 сіл;

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ: 51 колгосп у 48 селах 19 районів;

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ: 12 колгоспів у 9 районах;

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ: 23 колгоспи у 16 селах 9 районів;

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ: 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібників;

АМСРР - 2 колгоспи та 1 село²⁷.

В інформації Наркомзему відзначалися ті ж недоліки у застосуванні *“чорних дошок”*, що і в листі О.Сербиченка: занесення туди не лише колгоспів, але й цілих районів, сільрад, сіл, окремих одноосібників; визначення їх такими не тільки обласними, а районними органами влади. Але сумна іронія долі полягала в тому, що дуже скоро такі *“недоліки”*, оскільки вони перебували у річищі загальної політики партії, перетворилися на повсякденну практику. Логіка більшовицької антиселянської боротьби призвела до масового застосування таких репресивних заходів. Вони були спрямовані проти адміністративних та господарських одиниць, установ, підприємств, і навіть, окремих осіб. Активно вдавалися до нього центральні, обласні партійно-радянські органи, хоча часто-густо питання вирішувалося також на районному рівні. Крім того, облвиконкоми порушували питання про створення Всеукраїнської *“чорної дошки”* і навіть намітили кандидатів до неї: 5 сіл Вінницької, 12 - Київської та 4 - Одеської областей.

Центральна українська влада охоче підтримувала такі місцеві ініціативи, які далі розкручували маховик репресій. Тому 6 грудня 1932 р. була схвалена спільна постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР *“Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі”*. Саме нею 6 населених пунктів Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей *“за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж”* були повністю обмежені в отриманні товарів, торгівлі, кредитуванні, а державні й кооперативні активісти, всі колгоспники згаданих сіл піддавалися *“чистці”*.

Цікавим видається той факт, що дана постанова суперечила попередній (від 18 листопада), адже об’єктом занесення на *“чорну дошку”* стали не колгосп як одиниця *“соціалістичного”* господарювання, і навіть не сільрада як адміністративно-господарська одиниця, а село, тобто певна місцевість з усіма її мешканцями - колгоспниками, одноосібниками, кустарями, робітниками, вчителями тощо. Це, поза сумнівом, зайвий раз підкреслювало, що метою більшовицької політики все ж таки було не виконання плану хлібозаготівель (це використовувалося лише як привід), а

нищення селянства і всіх, хто жив на селі. Задля цього республіканський компартійний штаб не переймався суперечливістю своїх постанов. Можна припустити, що саме в такий спосіб, неофіційно, була схвалена чергова *“місцева ініціатива”* щодо поширення режиму *“чорних дошок”* на будь-які об’єкти, а не лише колгоспи. Принагідно зауважимо, що надалі на *“чорну дошку”* заносили й колективи МТС, ліспромгоспи, працівників районних установ (навіть юридичних консультацій, які не мали відношення до сільського господарства), окремих колгоспників за те, що вони не стали до праці тощо. *“Чорні дошки”* були універсальною зброєю, спрямованою проти всіх мешканців села.

Привертає увагу також перша фраза обґрунтування необхідності таких репресій у компартійній постанові: *“Зважаючи на особливо ганебний провал хлібозаготівель в окремих районах України...”*. Створюється враження, що республіканський загін ВКП(б) навмисно загустив фарби, применшив показники виконання плану хлібозаготівель, щоб мати розв’язані руки для вжиття репресій і створення умов, несприятливих для життя. Адже навіть у доповіді С.Косіора на пленумі ЦК КП(б)У 24 січня 1934 р. йшлося про те, що насправді замість намічених 356 млн пудів у 1932 р. було заготовлено 255 (але ж офіційно завдання для УРСР було знижено на 138 млн пудів, тобто заготовити потрібно було 218 млн пудів). Зовсім очевидно була і пропагандистська мета постанови про *“чорні дошки”*: залякати, зробити поступливими інших селян, стимулювати місцеві органи до активної роботи з виконання партійних директив. Це стає очевидним після аналізу змісту телеграми ЦК та РНК керівникам згаданих трьох областей, що містила інструкцію до застосування постанови. С.Косіор та В.Чубар наполягали на *“рішучому і до кінця”* впровадженні репресивних заходів, використанні усіх форм політичної роботи тощо. Щодо репресованих сіл вказувалося таке: *“У селах, підпалих під куркульський вплив, занесених постановою ЦК та РНК на “чорну дошку”, необхідно відповідною постановкою організаційно-політичної роботи вирвати з-під куркульського впливу кращу частину колгоспників та одноосібників та за їх активної участі не тільки розправитися з куркулями та їх посібниками, але й ліквідувати їх вплив у колгоспах та серед одноосібників, домогтися виконання плану хлібозаготівель”*²⁸. Очевидно, що вислів *“розправитися з куркулями”* носив характер прямої директиви - мова йшла якщо не про фізичне знищення, то принаймні про вжиття всього комплексу інших репресій: конфіскацію майна, виселення, судове переслідування. Крім того, це було і приховане заохочення самосуду над ними, адже компартійне керівництво намагалося оголосити саме існування *“куркулів”* основною причиною створення нелюдських умов життя у репресованих селах.

Відомості щодо таких *“розправ”* містить газетна інформація про стан справ у занесеному на *“чорну дошку”* с.Піски (колгосп ім. А.Марті) Баштанського району Одеської області. За місяць, що минув від дня оголошення репресій, комірника колгоспу засудили до позбавлення волі на 10 років; 30 господарств виселили за межі України. Але сількор називав ще 7 прізвиськ *“куркулів”*, котрі активно саботують хлібозаготівлі, наголошуючи, що це - не всі, закликав *“не панькатися з ними”*, а *“битися за змиття чорної плями”* тоннами хлібу, вивезеного з села²⁹.

Республіканська *“чорна дошка”* означала, крім усіх згаданих репресій, ще додаткові значні акції з боку органів центральної та місцевої влади. Ми не маємо їх переліку, але така думка стає абсолютно слушною, якщо взяти до уваги останній пункт постанови ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 17 жовтня 1933 р. про зняття с.Кам’яні

Потоки з “чорної дошки”. Там йшлося про скасування “*всіх постанов і розпоряджень народних комісаріатів, Харківського облвиконкому й інших центральних, обласних та районних органів щодо застосування до с. Кам’яні Потоки будь-яких репресій чи обмежень в зв’язку з занесенням його на “чорну дошку”*”³⁰. Очевидно, кожен орган, залежно від своєї компетенції та рівня, додавав щось для того, аби зробити умови життя там нестерпними.

На кінець листопада - грудень 1932 р. припав пік “чорнодощечних” заходів. Тоді на “чорну дошку” були занесені більше 80% усіх населених пунктів, колгоспів, сільрад, районів, щодо яких відомо застосування таких репресій. У листі ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) 8 грудня називалася цифра у 400 колгоспів, щодо яких вжили цей репресивний захід, але очевидно, що це - не остаточна цифра, адже тільки Дніпропетровська область на початок грудня 1932 р. давала більше половини загальної чисельності. Докладні підрахунки ускладнюються різнобоям (адже нині неможливо підрахувати, скільки таких колгоспів було в кожному районі, сільраді, окремому селі).

Питання повноважень із складання “чорних дошок” практично не стояло на порядку денному. Здебільшого ніби дотримувався проголошений порядок - складанням такого списку мали займатися в області. Прикладом такої діяльності може слугувати постанова Донецького облвиконкому від 5 грудня 1932 р., якою на “чорну дошку” заносилися колгоспи “*Нове життя*”, ім. Ворошилова, “*Червоний партизан*”, “*Перемога*”, “*Повна деревня*”, “*9 січня*”, розташовані у різних районах; колгосп с. Звірівка Гришинського району, с. Нова Деревня Старокаранського району, колгоспники та одноосібники Дубровської сільради Чистяківського району тощо. Але відомі також рішення з цього приводу бюро обкому КП(б)У, обласного оргбюро (як на Чернігівщині)³¹.

Класичний зразок процедури прийняття ухвали про “чорні дошки” містять документи держархіву Вінницької області: 19 листопада була затверджена постанова облвиконкому “*Про перебіг хлібозаготівель в районах області*”, справжній зміст якої розкривався вже першим пунктом: “*Нижчезазначені райони, села, колгоспи, одноосібні господарства сіл, що під впливом глитайських та рвацьких елементів стали на шлях саботажу хлібозаготівель - невиконання свого обов’язку перед пролетарською державою - занести на “чорну дошку”* [далі йшов довгий перелік. - Авт.]”³². Але перед тим, 17 листопада, була ухвалена постанова бюро Вінницького обкому КП(б)У під майже такою самою назвою, де, зокрема, вказувалося: “*Фракції [комуністів. - Авт.] ОВК протягом однієї доби видати постанову про занесення на “чорну дошку” тих районів, сіл і колгоспів, які злісно саботують хлібозаготівлі. Проект постанови затвердити (додається)*”³³. Облвиконком слухняно виконав таку компартійну директиву, продублювавши своїм рішенням проект обласного партштабу, але затягнув справу на один день.

Проте часто-густо велику активність виявляли районні органи (партійні та радянські). Це були відповідні бюро райпарткомів, президії райвиконкомів, тобто звужений склад цих місцевих органів (як правило, до десятка осіб). Зокрема, у Буринському районі Сумщини таку постанову 29 жовтня 1932 р. ухвалив райвиконком, 15 листопада - бюро Середино-Будського райпарткому, 16 - бюро Конотопського райкому КП(б)У³⁴. У Долинському районі Дніпропетровської області (нині - територія Кіровоградської області) діяла змішана система визначень кандидатів на голодну смерть. Так, с. Іванівка на “чорну дошку” занесли рішенням бюро райкому КП(б)У 3 грудня 1932 р., а села Гурівка та Олександрівка потрапили туди за ухвалою президії

райвиконкому від 12 листопада; районний парткомітет підтримав це трохи пізніше - 21 листопада³⁵. Зазвичай, згадані рішення - смертні вироки населенню конкретних місцевостей - широко оприлюднювалися в партійно-радянській пресі. На заваді не стояв навіть гриф "*Цілком таємно*", яким супроводжувалися такі рішення. Партштаб приймав спеціальну ухвалу щодо публікації певних пунктів своєї постанови у відкритій пресі.

Цинізм партійно-радянського керівництва полягав у тому, що воно вимагало роздмухати навколо своїх репресій пропагандистську кампанію, не лише широко оповістити про репресії, але й домогтися їх "*всенародної підтримки*". Але найбільше зухвальство полягало в організації схвалення репресивних дій самим населенням, якого позбавляли можливостей до виживання. Так, у Чернацькій сільраді, яка 15 листопада була занесена на "*чорну дошку*", 25 грудня 1932 р. відбулися загальні збори жінок, що під пильним компартійним оком ухвалили резолюцію підтримки репресивних заходів проти тих, хто "*саботував*" хлібозаготівлю - звичайно ж, одногolosно³⁶.

Згодом, дуже швидко партійно-радянські органи визнали за вжитими заходами незначний ефект. Адже повністю припинити торгівлю було неможливо: як зазначалося в інформації республіканського Наркомзему від 2 грудня 1932 р., "*мешканців таких районів і сіл не позбавлено можливості купувати крам у сусідніх селах або районах*". Крім того, за заявою ЦК КП(б)У, "*село вже досить насичене товарами*", а ті, які потрібні щодня, все ж таки можна купити за підвищеними цінами. Більша ефективність визнавалася за штрафами, які активно використовувалися у наступному, а також за дотерміновими стягненнями натурплати.

На місцевому рівні репресивні заходи виглядали ще брутальнішими: боротьба з родичами селян, які працювали у промисловості й на транспорті, скорочення земельних площ колгоспів, відрядження бригад "*уповноважених*", відбирання свійських тварин тощо. Таким чином, поставлені на "*чорну дошку*" місцевості опинялися поза законом, і до них вживалися додаткові, не передбачені в нормативних актах заходи. Так, за рішенням Бердянського райвиконкому 28 грудня 1932 р. до занесених на "*чорну дошку*" колгоспів ім. Шевченка Новоолексіївської та "*Червоний стяг*" Ногайської сільрад, крім заборони торгівлі, вжиті такі заходи: термінове (до 28 грудня) стягнення всієї заборгованості, накладання натурштрафів м'ясом із здаванням до 5 січня 1933 р., заборону будь-якого помолу та надсилання бригад, які мають забезпечити все це³⁷. Секретар Мелітопольського райпарткому та голова РВК тоді Дніпропетровської області 21 січня 1933 р. направила таємну директиву радянським та партійним осередкам Костянтинівської сільради щодо колгоспу "*Радянський степ*", занесеного на "*чорну дошку*", вимагаючи вжиття таких заходів: повністю вилучити весь хліб, раніш виданий колгоспникам; упродовж 48 годин повністю погасити борги, а після того - в рахунок боргів, м'ясного податку та натурштрафу - відібрати у кожного колгоспника худобу, свійських птахів, інше цінне майно; зобов'язати колгоспників повернути 200 тон зерна (ніби розкраденого і прихованого) - до 24 січня, інакше до них вживатимуться судові репресії; повернути до 25 січня всі натуральні аванси. За невиконання членам компартії та комсомольцям погрожували виключенням з партії та комсомолу, а колгоспникам - з колгоспу³⁸. На Сумщині винайшли ще один хід, аби вплинути на селян через їх родичів-робітників: зобов'язали партосередки Шосткинських заводів "*провести роботу серед робітників, що зв'язані з сільським господарством, примусивши їх негайно виконати завдання з хлібоздачі, застосовуючи до окремих злісних нездатчиків заходи зняття з роботи, виключення з профспілок*"³⁹.

Доведений до широкого загалу перелік репресивних заходів, пов'язаних з перебуванням на *"чорній дошці"*, постійно доповнювався. Є свідчення, що Держбанк УСРР теж приклав до цього руку. Так, наказ керівника Тростянецької його філії зафіксував, крім дотермінового стягнення з них усіх видів позики, також закриття всіх рахунків відповідних колгоспів. Причому задля здійснення таких стягнень з репресованих колгоспів с.Боромля туди відбув особисто керівник банківської філії⁴⁰.

Приклад с.Городище Ворошиловського району Донецької області, занесеного на *"чорну дошку"* у листопаді 1932 р., свідчить, що місцева влада, залякана директивними вказівками зверху, намагалася зберегти власну шкуру та посади шляхом створення нелюдських умов для мешканців *"чорнодощечних"* сіл. Так, оскільки згадане село знаходилося неподалік ст.Дебальцево, що заохочувало нелегальну привокзальну торгівлю, а значна частина населення працювала на копальнях, в кустарних майстернях і мала гарні присадибні ділянки, звичайні репресивні заходи режиму *"чорної дошки"* не давали бажаних результатів. Тоді Ворошиловський міськком КП(б)У винайшов таке: встановлення закритого списку відпуску товарів, з якого вилучено більше тисячі членів родин колгоспників та одноосібників, котрі працювали на виробництві; дотермінове утримання понад 23,5 тис. крб. кредитів; вилучення посівного фонду колгоспу в рахунок хлібозаготівель. Крім того, від обкому компартії міськком просив дозволу на накладання штрафу м'ясом у розмірі 15-місячної норми, вилучення найкращих ділянок землі для продбази вугільників, звільнення з промислових підприємств як мінімум 150 членів родин мешканців Городища, звинувачених у зриві хлібоздавання і, в разі продовження *"саботажу"*, виселення винуватців на Північ⁴¹.

Страх місцевих керівників за власну долю не був безпідставним. Так, Харківський обком КП(б)У дуже суворо поставився до уповноважених, надісланих з області, які мали забезпечити виконання хлібоздавальних планів у *"чорнодощечних"* колгоспах. За *"злочинну бездіяльність, відсутність боротьби з куркульським саботажем"* чотирьох з них відізнали з районів, віддали під партійне слідство, а роботу всіх інших мали прискіпливо перевірити секретарі райпарткомів. Замість знятих у 24 години обком мав надіслати інших, *"міцних"*, уповноважених. Що ж до місцевих керівників, то їх зобов'язали взяти під особистий контроль та відповідальність стан справ у згаданих колгоспах⁴².

Коли у січні 1933 р. у с.Герасимівка Роменського району Чернігівської області районна влада намітила *"за злісний саботаж хлібозаготівель"* занести на *"чорну дошку"*, то голову сільради, голову колгоспу, а також його управу постановили *"віддати до суду, прохаючи прокуратуру притягти їх до кримінальної відповідальності з тим, що терміновим порядком закінчити слідство і справу розглядати показовим порядком на місці в селі"*⁴³. Слова про контроль прокуратури за селами, занесеними на *"чорну дошку"*, не були порожніми погрозами. Такий контроль був щоденним і всеосяжним, адже найповніший з усіх існуючих перелік репресованих колгоспів по Дніпропетровській області вдалося виявити саме в архівному фонді обласної прокуратури⁴⁴.

Більш того, зафіксовані випадки, коли партійні та комсомольські організації певних сіл також заносили на *"чорну дошку"*, якщо вони не були активними у боротьбі проти селян.

Але навіть таке широке розуміння і застосування репресивних заходів не задовольняло вище партійне керівництво. Про це, зокрема, йшлося вже на засіданні

Політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня 1932 р. у виступі С.Косіора за матеріалами його поїздки на Дніпропетровщину. Як свідчить щоденник Л.Кагановича, перший заявив: *“Чорні дошки” не доводять до кінця. Тому результатів від них майже немає. Де заборонено торгувати - торгують активно. Грошові штрафи збираються всього 25-30% від призначеної суми. Організаторів саботажу більшою мірою ще не виявили*⁴⁵. Сам Л.Каганович, виступаючи кількома днями пізніше на бюро Одеського обкому компартії, закликав до посилення тиску на селян, використовуючи картярський термін: *“Треба село взяти в такий “штос”, щоби самі селяни розрили ями”*.

Згаданий *“штос”* створювався під пильним компартійним контролем. За станом справ у занесених на *“чорну дошку”* населених пунктах та колгоспах постійно слідували. Харківський обком на початку січня 1933 р. спеціально розглянув питання посилення хлібозаготівель у таких колгоспах. Їх нараховувалося 25, і лише по трьох з них (Зіньківського, Новогеоргіївського та Оржицького районів) було зафіксоване 100-відсоткове виконання хлібоздавання. Тому лідери харківських комуністів закликали *“ні в якому разі не обмежуватися напівмирами у застосуванні репресій”*⁴⁶. Звичайно ж, найбільша увага зверталася на ті резервації, які були оголошені поза законом.

Єдиний спосіб вийти з цього списку теоретично полягав у виконанні плану хлібозаготівель. І дійсно, із згаданих у постанові ЦК КП(б)У населених пунктів трьох областей два села, Гаврилівка Дніпропетровської та Лютеньки Харківської областей, 25 січня 1933 р. були офіційно зняті з *“чорної дошки”*. Це аргументувалося *“серйозними зрушеннями у виконанні плану хлібозаготівель”*⁴⁷. Але інших відомостей щодо такого зняття ми практично не маємо. Навіть ті три колгоспи Харківської області, які у січні 1933 р. виконали планові зобов'язання з хлібоздавання, формально не знімалися з *“чорної дошки”*. Село Кам'яні Потоки Харківської області було зняте з загальноукраїнської *“чорної дошки”* лише у жовтні 1933 р.: за успіхи в хлібоздавальній кампанії поточного року⁴⁸. Створювалося таке враження, що влада не дуже квапилася з цим, намагаючись продовжити дотримання режиму нелюдських умов, створених у певних місцевостях.

Нагально необхідним є порівняльний аналіз переліку населених пунктів, занесених на *“чорну дошку”*, з реєстром найбільш постраждалих від Голодомору сіл України. На жаль, на разі не маємо матеріалів для проведення такого комплексного та всеохоплюючого аналізу. Лише як на приклади пошлемося на Вінницьку та Дніпропетровську області. Порівняння відомостей доповідної записки Вінницької обласної оздоровчої комісії про голодування по районах області станом на 17 травня 1933 р. зі списком занесених на *“чорну дошку”* районів дає вражаючу картину. Так, згадана оздоровча комісія розподілила всі райони області на чотири категорії: 1) охоплених голодом практично повністю; 2) охоплених значною мірою; 3) таких, де голодуванням охоплена незначна кількість сіл; 4) таких, де голодуванням охоплена незначна кількість господарств по окремих селах. Перша та друга групи практично повністю складаються (за виключенням одного району в першій та одного - в другій) з *“чорнодощечних”* сіл; у другій та третій категоріях їх відповідно - два і три райони. Разом з тим маємо 13 районів, щодо яких є відомості про наявність там населених пунктів, занесених на *“чорну дошку”*, але не згаданих серед таких, де було офіційно зафіксоване голодування. За тими ж далеко не повними офіційними даними з Вінничини, у травні 1933 р. у занесених на *“чорну дошку”* районах голодувало більше 90 тис. осіб⁴⁹.

Джерело інформації про голодування населення Дніпропетровської області носить інший характер - це оперативні відомості ГПУ УСРР станом на початок

березня 1933 р. Аналіз наведених даних свідчить: усі 14 районів області (Акимівський, Апостолівський, Великопетихінський, Високопільський, Генічеський, Каменський, Мелітопольський, Міжевський, Нижньосерагозький, Нікопольський, Нововасилівський, Павлоградський, П'ятихатський та Софіївський⁵⁰), щодо яких констатовано *“найбільш тяжкий стан”*, наявні серед 48 районів/міськрад, населені пункти яких були занесені на *“чорну дошку”*. За офіційною інформацією ГПУ, там голодувало 5315 чол., а померло від голоду - 1564 осіб.

Ще більш цікава картина випливає з порівняльного аналізу *“чорної дошки”* та плану порайонного розміщення в областях УСРР переселенців з інших регіонів СРСР, що був надісланий до Москви наркомом землеробства УСРР О.Одинцовим. Таким чином планувалося заселити 14 районів Дніпропетровської (всі на *“чорній дошці”*), 13 - Одеської (8 з них - на *“чорній дошці”*), 10 - Донецької (на *“чорній дошці”* - половина) та 5 - Харківської (один - на *“чорній дошці”*) областей. З цього можна зробити висновок, що операція з винищення українського села перебувала в останній стадії, і місцевість після таких ефективних репресій вже була підготовлена для заселення переселенцями з РФСРР, БСРР та інших місцевостей Радянського Союзу.

Що ж до масштабів цього рукотворного лиха, то вони, за наявними на сьогодні, але не остаточними підрахунками, були такими:

Вінницька область (10,8% території УСРР із сільським населенням 4300 тис.): із загальної кількості 64 райони та 2 міськради на *“чорну дошку”* були занесені населені пункти 31 району (в тому числі повністю 5 районів та одна міськрада);

Дніпропетровська область (16,5% території УСРР з сільським населенням 2770 тис.): з 44 районів та чотирьох міськрад - населені пункти 44 районів та міськрад;

Донецька область (11,8% території УСРР із сільським населенням 1841 тис.): з 16 районів та 13 міськрад - населені пункти 22 районів та міськрад;

Київська область (16,9% території УСРР із сільським населенням 5141 тис.): з 74 районів та двох міськрад - 11 районів та міськрад (дані неповні);

Одеська область (15,6% території УСРР із сільським населенням 2442 тис.): з 56 районів та 4 міськрад - населені пункти 29 районів та міськрад;

Харківська область (16,9% території УСРР із сільським населенням 4784 тис.): з 60 районів та чотирьох міськрад - населені пункти 31 району та міськрад;

Чернігівська область (9,6% території УСРР із сільським населенням 2634 тис.): з 35 районів та однієї райради - населені пункти 22 районів;

АМСРР (1,9% території УСРР із сільським населенням 525 тис.) - дані відсутні⁵¹.

Отже, репресіям, пов'язаним з режимом *“чорних дошок”*, були піддані мешканці практично половини районів та міськрад України, за виключенням Дніпропетровської області, де такий режим панував на території практично всіх адміністративних одиниць області.

Певні опосередковані ознаки дозволяють говорити, що і вся Україна була занесена на московську *“чорну дошку”*, або принаймні перебувала у кордонах *“м'якого”* її варіанту - переживала *“товарну блокаду”*. Сумнозвісна постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та Західній області в останньому пункті містить дозвіл на завезення товарів до українського села *“на відміну старого рішення”* (очевидно, йшлося про директиву ЦК ВКП(б) від 9 листопада 1932 р. про заборону відвантаження промкрану в Україну) з наданням особисто С.Косіору та В.Чубарю права призупиняти постачання ними *“найбільш відсталих районів”*⁵². З цього стає зрозумілим, що раніше була схвалена постанова

про повну “товарну блокаду” всього українського села, внаслідок чого там неможливо було придбати жодного цвяху, будь-якого інструменту, солі, гасу тощо. Послаблення такого режиму вилилося у даруванні місцевим представникам московської влади дозволу на власний розсуд регулювати далі цей процес придушування селян.

Підсумовуючи зібрані з різних джерел відомості щодо режиму “чорних дошок” під час Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні, можна дійти таких висновків. Режим “чорних дошок” став справжнім знаряддям геноциду ВКП(б) на українських землях. Вважати його тільки проявом “штучного ізоляціонізму”⁵³ було б замало. Справа була не стільки в ізоляції занесених на “чорну дошку” населених пунктів, скільки створенні в таких резерваціях умов, несумісних з життям. Адже компартійно-радянські можновладці наказували вивозити звітти всі промислові товари, навіть предмети повсякденного попиту, закривати всі банківські рахунки, дотерміново збирати аванси, обкладати населення непомірними податками і штрафами, в рахунок яких вилучалися худоба, свійські птахи та особисте майно. Проти окремих осіб застосовувалися судові та адміністративні репресії, широко використовувалося виселення, примусове позбавлення земельних ділянок тощо. Іншими словами, створювалася територія лиха, вийти з якої було цілком неможливо, а всі її мешканці були приречені на голодну смерть.

Хронологічно запровадження режиму “чорних дошок” ні в якому разі не можна прив’язувати до компартійних постанов від 18 листопада та 6 грудня 1932 р. Такі репресії почалися значно раніше (принаймні з весни 1932 р.), набули поширення з жовтня-листопада, тобто директиви КП(б)У лише дещо “унормували” практику, яка склалася раніше, а не започаткувала її. І тривали вони дуже довго, принаймні до кінця 1933 р., а за деякими ще не перевіреними відомостями, навіть до весни 1934 р.⁵⁴ Пік репресій припав на листопад-грудень 1932 р. та січень-березень 1933 р., тобто на період найбільшого голодування населення, і був його невід’ємним атрибутом.

¹ Голодомор 1932-1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд. Р.Пиріг. - К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2007. - С.41.

² Там само. - С.48.

³ Там само. - С.103-104.

⁴ Там само. - С.359.

⁵ Там само. - С.360.

⁶ Там само. - С.367.

⁷ Там само. - С.374-375.

⁸ Там само. - С.384-386.

⁹ Там само. - С.393-394.

¹⁰ Див.: Червоний колгоспник (Ворошиловград). - 1932. - 1 березня, 14 травня, 29 червня, 30 вересня.

¹¹ Див.: Радянська нива (Біла Церква). - 1932. - 27, 31 серпня; 8, 10 та 22 вересня.

¹² Державний архів Кіровоградської області. - Ф.П-68. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.5.

¹³ Див.: Соціалістичний наступ (Зінов’євськ). - 1932. - 17 серпня, 2 жовтня.

¹⁴ Див.: Комуна степу. - 1932. - 16 жовтня.

¹⁵ Див.: Колективіст Буринщини. - 1932. - 22 жовтня; Зоря. - Шостка, 1932. - 28 жовтня.

¹⁶ Див.: Зоря (Шостка). - 1932. - 9 червня.

¹⁷ Див.: Колективіст Буринщини. - 1932. - 8 серпня.

¹⁸ Див.: Червоний стяг (Чернігів). - 1932. - 13, 20, 23, 25 жовтня.

¹⁹ Див.: Червоне Запоріжжя. - 1932. - 23, 27, 29 жовтня.

²⁰ Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.П-33. - Оп.1. - Спр.211. - Арк.106-107.

²¹ Резолюція бюро Конотопського райкому КП(б)У про занесення на “чорну дошку” с.Бочечки, Козацьке, Малий Самбір, Хижки, 16.11.1932 // Там само. - Ф.П-42. - Оп.1. - Спр.168. - Арк.83-84.

²² Голодомор 1932-1933 років в Україні. - С.392-393.

²³ Див. незавірену склографічну копію постанови: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.806. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.532.

- ²⁴ Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.П-470. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.17-18, 20-21.
- ²⁵ Голодомор 1932-1933 років в Україні. - С.414.
- ²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.5394. - Арк.8-10.
- ²⁷ Голодомор 1932-1933 років в Україні. - С.435-436, 439.
- ²⁸ Там само. - С.450-451.
- ²⁹ Під прапором Леніна (Баштанка). - 1933. - 19 січня.
- ³⁰ Голодомор 1932-1933 років в Україні. - С.960-961.
- ³¹ ДАЧО. - Ф.П-450. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.100.
- ³² Державний архів Вінницької області. - Ф.Р-2700. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.175-176.
- ³³ Там само. - Ф.П-136. - Оп.1. - Спр.17. - Арк.20-23.
- ³⁴ Див.: ДАСО. - Ф.П-2303. - Оп.1. - Спр.23. - Арк.5; Ф.П-33. - Оп.1. - Спр.211. - Арк.106; Ф.П-42. - Оп.1. - Спр.168. - Арк.83.
- ³⁵ Див.: Державний архів Дніпропетровської області (далі - ДАДО). - Ф.Р-19. - Оп.1. - Спр.169. - Арк.118, 134-135, 121-122; Спр.122. - Арк.134-135; На соціалістичних ланах. - 1932. - 13 грудня.
- ³⁶ ДАСО. - Ф.П-33. - Оп.1. - Спр.227. - Арк.15-16.
- ³⁷ Голодомор 1932-1933 років в Україні. - С.527.
- ³⁸ Державний архів Запорізької області. - Ф.П-233. - Оп.3. - Спр.2. - Арк.16.
- ³⁹ ДАСО. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.24. - Арк.162-164.
- ⁴⁰ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / Упор.: Л.А. Покидченко. - Суми: Ярославна, 2006. - С.220.
- ⁴¹ Голодомор 1932-1933 років в Україні. - С.572-574.
- ⁴² Там само. - С.603.
- ⁴³ ДАСО. - Ф.Р-4549. - Оп.1. - Спр.345. - Арк.17-17зв.
- ⁴⁴ Див.: ДАДО. - Ф.Р-1520. - Оп.1. - Спр.9.
- ⁴⁵ Голодомор 1932-1933 років в Україні. - С.497.
- ⁴⁶ Там само. - С.603-604.
- ⁴⁷ Там само. - С.620.
- ⁴⁸ Там само. - С.960-961.
- ⁴⁹ Там само. - С.843-844. Підраховано автором.
- ⁵⁰ Там само. - С.726.
- ⁵¹ Підрахунок наш з використанням даних, надісланих обласними робочими групами Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років та видання: Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. - Харків: Вид-во ВУЦВК "Радянське будівництво і право", 1933. - С.6-7.
- ⁵² Там само. - С.475.
- ⁵³ Див.: Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Злочини проти народу. - Вид. 2-е, доп. - К.-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. - С.116.
- ⁵⁴ Є відомості про занесення на "чорну дошку" 14 січня 1934 р. Яблунівської МТС Прилуцького району Чернігівської області: ДАЧО. - Ф.П-470. - Оп.1. - Арк.133. - Спр.58.

PARAKIN G.V.

"Black Boards" as the Tool of the Soviet Genocide in Ukraine in 1932-1933

There are investigated administrative-retaliatory actions of the Soviet power during Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. The basic attention is given to the history of introduction, geography, scales and consequences of use of one of the most severe repressive measures - a mode of "black boards".

Отримано 17.07.2008

ВЛАСЕНКО В.М.

ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр. НА СУМЩИНІ (до 75-х роковин національної трагедії)

На основі широкого комплексу архівних та опублікованих матеріалів досліджуються передумови, механізми та методи здійснення політики терору голодом на Сумщині у 1932-1933 рр.

Голодомор 1932-1933 років - одна з найтрагічніших сторінок історії українського народу. Ініційований і реалізований комуністичним режимом, він став причиною загибелі кількох мільйонів наших співвітчизників, руйнації соціальних і духовних основ нації. Розкуркулення, насильницька колективізація, депортації, репресії, терор, згорання українізації - це взаємопов'язані між собою ланки побудови нового суспільства, реалізації комуністичної доктрини, створення комуністичної форми тоталітарної держави.

Тривалий час тема Голодомору 1932-1933 рр. була забороненою радянською владою. В останні два десятиліття інтерес до вивчення національної трагедії як в Україні, так і за кордоном посилюється. Оцінку йому дали міжнародні інституції, вищі органи влади України, парламенти багатьох країн світу. У 1988 р. комісія Конгресу США, а наступного року міжнародна комісія юристів на чолі з професором Дж.Сандбергом визнали Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. У 2003 р. в Україні відбулися парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв цієї трагедії. Саме тоді Верховна Рада України дала політико-правову оцінку Голодомору в Україні, визнавши його геноцидний характер. Того ж року Україна звернулася до Генеральної асамблеї ООН з пропозицією дати оцінку цій трагедії. 36 країн оприлюднили Спільну заяву, в якій було висловлено співчуття українському народу. Президент України видав декілька указів про започаткування Дня пам'яті жертв Голодомору, вшанування пам'яті померлих від голоду та визнання Голодомору геноцидом українського народу.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон *“Про голодомор 1932-1933 років в Україні”*. Вітчизняні вчені і краєзнавці, літератори і журналісти донесли до свідомості народу страшні прояви Голодомору, сприяли усвідомленню ним масштабів трагедії. Правда про Голодомор має слугувати відновленню історичної справедливості, примиренню і моральному зціленню людей, духовному оновленню нашого суспільства.

Голодомор - це трагедія загальноукраїнська, яка має національний вимір, оскільки голод охоплював УСРР, Кубань та Північний Казахстан, де проживала велика кількість українців. В Україні немає регіону, якого б прямо чи опосередковано не торкнулася ця трагедія. Саме тому тема Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині є актуальною і малодослідженою. Мета автора полягає у тому, щоб на основі аналізу архівних та опублікованих джерел, мемуарів та спогадів свідків трагедії, наукових праць показати штучність Голодомору 1932-1933 рр., визначити методи знищення комуністичним режимом людей за соціальною та національною ознаками, розкрити механізми здійснення терору голодом у регіоні.

Власенко Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, завідувачий кафедрою історії Сумського державного університету

* * *

Понад 50 років на дослідження Голодомору було накладене табу в радянській історіографії, оскільки сам факт смерті кількох мільйонів осіб у мирний час ставив під сумнів усі переваги радянської системи і монополію КПРС на владу. Тому перші відомості про трагедію в Україні, зокрема на Сумщині, були оприлюднені на сторінках тогочасної преси української еміграції (паризький *“Тризуб”*, празькі *“Гуртуймося”*, *“Розбудова нації”* тощо)¹ і Західної України (львівські газети *“Діло”*, *“Мета”*, *“Наш клич”*, *“Нова зоря”*, *“Новий час”*, *“Свобода”* та інш.)², у працях відомих діячів еміграції³. Так, у тижневику *“Тризуб”* подавалася інформація про опір селян примусовій колективізації в с. Кіндратівка поблизу Сум⁴, було надруковано вірш *“Голод”* відомого українського поета, нашого земляка Олександра Олеся⁵. Уродженець Сум, полковник Армії УНР, головний редактор військового журналу *“Гуртуймося”* Василь Філонович у своїх статтях про голод змалював нелюдські умови, в яких опинилися селяни, навів приклади людоїдства в деяких селах УСРР⁶.

Нова хвиля публікацій про розкуркулення, примусову колективізацію, Голодомор, репресії припадає на період німецької окупації, коли в місцевих газетах *“Визволення”*, *“Відродження”*, *“Голос Охтирщини”*, *“Лебединський вісник”*, *“Новий час”*, *“Путівлянин”*, *“Сумський вісник”* з’являються матеріали про Голодомор. Так, у газеті *“Сумський вісник”* друкувалася інформація про особливості колективізації та Голодомору в краї⁷. Там же вміщено передрук з харківської газети *“Нова Україна”* статті агронома, економіста С.Сосновського⁸, в якій автор на основі статистичних матеріалів, рішень партії більшовиків доводив штучність Голодомору (він стався внаслідок реалізації політики партії на селі), охарактеризував методи його здійснення (колективізація, хлібозаготівельні кампанії, натуральні штрафи), визначив безпосередні (4,8 млн осіб) та опосередковані (2,8 млн осіб від зменшення приросту населення) втрати населення від голоду. У липні 1943 р. у редакційній статті *“Сумського вісника”* йшлося про десяти роковини страшної трагедії, стверджувалося, що голод вдарив, перш за все, по середняцьких і бідняцьких господарствах. Заможні селяни були розкуркулені ще у 1929-1931 рр. У ній повідомлялося про встановлення в с. Марченки на Миргородщині великого хреста на честь померлих від голоду⁹.

У другій половині ХХ століття матеріали про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні з’являлися у емігрантській та зарубіжній пресі, виданнях української діаспори. Серед них - праці уродженців або колишніх жителів Сумщини Івана Багряного¹⁰, Григорія Ващенка¹¹, Олекси Калиника¹², Костянтина Кононенка¹³, Володимира Мазура¹⁴, Євгена Онацького¹⁵, Леоніда Полтави¹⁶, Дмитра Солов’я¹⁷, Володимира Тимошенка¹⁸, учасника дисидентського руху в СРСР Володимира Малінковича¹⁹ та перевидання творів репресованого наприкінці 1930-х років Миколи Зерова²⁰. Цінність цих праць при дослідженні Голодомору полягає у тому, що у них наводяться спогади авторів, які були свідками голоду, та очевидців, які пережили голод. Зважаючи на це, матеріал, наведений у їхніх книгах, є цілком інформативним, репрезентативним, а висновки - об’єктивними.

У багатьох роботах представників української діаспори, присвячених Голодомору, зустрічаються відомості про наш край, зокрема у роботах М.Вербицького та Г.Сірика. Перша з них на основі свідчень тих, хто пережив Голодомор, був репресований та опинився у Великобританії, доводить штучність Голодомору і розкриває методи його здійснення в Україні. У книзі є свідчення про голод у Лебединському, Недригайлівському, Охтирському і Роменському районах²¹. Друга робота присвячена

голоду на Чернігівщині і в північних районах Сумщини, зокрема на Глухівщині, Кролевеччині, Шосткинщині²². У третій роботі показано Голодомор крізь призму історії окремої родини²³.

Аналітичністю, широтою охоплення проблеми, глибиною узагальнень відрізняються роботи західних істориків Джеймса Мейса і Роберта Конквеста. Вони розглядали Голодомор у широкому контексті історії радянської системи 20-30-х років ХХ століття та здійснення політики більшовиків щодо села. Р.Конквест звернув увагу на такі аспекти проблеми, як ігнорування повідомлень з місць про голод, експорт хліба, відмова від допомоги голодуючим з-за кордону, заборона вживання слова "голод" у партійній і державній риторичі. Він визначив кількість жертв голоду в Україні. У своїх роботах автор наводив факти здійснення Голодомору і на Сумщині²⁴.

У післявоєнній радянській історіографії дотримувалися загальних вимог партійних органів щодо історичної науки. Про голод або не говорили взагалі (йшлося лише про продовольчі проблеми під час будівництва соціалізму та колгоспного ладу на селі), або згадували його лише в контексті боротьби з "буржуазними" фальсифікаціями історії України. Свідченням цього є публікація місцевого автора про здійснення колективізації на Охтирщині²⁵. Особливо тема Голодомору набрала ідеологічного спрямування у 80-х роках, коли українська діаспора здійснила заходи з нагоди 50-х роковин організації Голодомору і комісія Конгресу США оприлюднила результати своєї роботи щодо оцінки трагедії. З ініціативи тогочасного керівництва КПУ була створена спеціальна група істориків для відповіді на закиди "американського імперіалізму" й "українського буржуазного націоналізму". Саме тоді з'явилися перші публікації науковців²⁶ і письменників²⁷ про Голодомор.

Невдовзі тема голоду 1932-1933 рр. знаходить своє висвітлення у місцевій пресі. У 1989 р. було надруковано 8²⁸ матеріалів про голод, 1990 р. - 7²⁹, 1991 р. - 3³⁰, 1992 р. - 3³¹. На сторінках всеукраїнських фахових видань публікувалися статті, в яких наводилися факти про голод у нашому краї³². Згодом з'явилися перші монографії про Голодомор С.Кульчицького³³ та документально-публіцистична книга, присвячена подіям 1932-1933 рр. в Україні. Друга містила чимало матеріалів по окремих районах та населених пунктах Сумської області³⁴. В усіх публікаціях голод визначався як трагічна сторінка радянської історії, проте про його штучність не йшлося, стверджувалося, що це лише певна та вимушена обставина, деформація радянської політики.

Новим поштовхом для вивчення проблеми Голодомору 1932-1933 рр. в Україні стали 60-ті роковини цієї трагедії. У Києві, Одесі, Чернівцях та Харкові пройшли наукові конференції, зросла кількість публікацій у фахових журналах та місцевій пресі. Вони засвідчили еволюцію у поглядах на причини, наслідки Голодомору, уточнили кількість прямих і непрямих жертв, зміну концептуальних поглядів на явище. Уперше було зазначено, що голод - це засіб колективізації селянських господарств, геноцид, що базується на комуністичній доктрині.

Ці тенденції у дослідженні Голодомору поступово відображалися й у місцевих публікаціях. У 1993 р. уперше в Сумській області побачила світ збірка "Голодомор на Сумщині"³⁵, в якій переважно письменники і журналісти в художній формі показали трагічну долю наших земляків під час Голодомору. Того ж року вийшла всеукраїнська збірка свідчень тих, хто вижив у роки лихоліття, у тому числі в Лебединському, Недригайлівському й Охтирському районах³⁶. Кількість публікацій про Голодомор у місцевій пресі сягнула значної цифри - 35.

У 1994 р. в нашому краї вийшло історико-документальне видання за авторством Бориса Ткаченка³⁷. Дослідник використав широке коло джерел для написання книги,

оприлюднив зібрані ним свідчення про Голодомор на Лебединщині, намагався визначити причини трагедії та її наслідки на Сумщині, відповідальність центрального і місцевого партійного та радянського керівництва.

Питання колективізації, розкуркулення, хлібозаготівельних кампаній, що були окремими складовими політики партії на селі, які врешті-решт призвели до Голодомору, знайшли своє висвітлення на II Сумській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції³⁸. Проте їх автори не пов'язували ці заходи радянської влади з Голодомором. Вони лише оприлюднили фактичний матеріал, що висвітлював окремі сторони політики партії в галузі сільського господарства. Того року в місцевій пресі з'явилася лише одна публікація про Голодомор. У ній йшлося про трагедію жителів с.Славгород Краснопільського району³⁹.

У другій половині 1990-х років в Україні спостерігалось зменшення кількості публікацій про Голодомор, проте підвищився їх якісний рівень, були запропоновані нові концептуальні засади. Виділяються соціальна і національна складові Голодомору, з'ясовується питання ставлення західних країн до трагедії в УСРР, Голодомор інтерпретується як суперечність між тогочасним політичним режимом та українськими дрібними товаровиробниками, утверджується погляд на Голодомор як на геноцид українського народу, виявляються спільні риси й різниця між голодоморами 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 рр. в Україні. З'являються монографічні дослідження з історії Голодомору⁴⁰, в яких піднімаються такі проблеми, як викачування коштів і коштовностей у населення через систему торгівлі (торгівля з іноземцями), ігнорування урядами країн Європи й Америки та міжнародними організаціями голоду в Україні, доля дітей під час Голодомору, визначення складових трагедії (прямі репресії, терор голодом, депортації, утаємничення трагедії).

У цей період дослідження Голодомору на Сумщині кількісно дещо відстає від загальноукраїнських студій. У 1995 р. на сторінках місцевої преси опубліковано 2 статті⁴¹, 1996 р. - 1⁴², 1997 р. - 1⁴³, 1998 р. - 6⁴⁴, 1999 р. - 5⁴⁵, 2000 р. - один матеріал надруковано в центральній пресі⁴⁶. У другій половині 90-х років з'явилася низка наукових публікацій, в яких йшлося про останній (1933) рік життя відомого письменника, уродженця Тростянця Миколи Хвильового⁴⁷, хлібозаготівельну кампанію на початку Голодомору у Шосткинському районі⁴⁸, здійснення колективізації селянських господарств і Голодомору на Недригайлівщині⁴⁹.

На початку XXI століття у дослідженні Голодомору 1932-1933 рр. на всеукраїнському рівні відбувається певний перелом. Виходять великі колективні монографії *“Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси”*⁵⁰ та *“Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки”*⁵¹. У першій роботі державний терор кінця 1920-х - початку 1930-х років розглядається у таких формах, як розкуркулення, хлібозаготівлі, натуральні штрафи, піднімається питання збройного опору селян під час Голодомору та визначення винуватців терору (комуністична доктрина). У другій книзі досить докладно проаналізовано різні аспекти дослідження Голодомору - стан українського села у роки непу, суцільна колективізація, терор голодом у різних його проявах, демографічне становище в Україні, виживання селян, державні органи влади та армія у роки Голодомору, національно-духовна сфера українського суспільства, акції української еміграції та міжнародної громадськості у справі допомоги голодуючим. Обидві книги містять свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. на території Сумщини. Вагомим доробком у вивченні національної трагедії є бібліографічні покажчики⁵², в яких за тематично-

видовою ознакою зібрано та систематизовано літературу з теми. Завдяки зусиллям науковців та усвідомленню трагедії політичною елітою Голодомор на державному рівні визнано геноцидом українського народу.

На місцевому рівні продовжується дослідження трагедії в регіоні, зокрема особливості колективізації селянських господарств у північних районах Сумської області⁵³, прояви Голодомору на Роменщині⁵⁴, Краснопільщині⁵⁵, у с.Хотінь Сумського району⁵⁶, збройного опору політиці партії в окремому селі⁵⁷. Серед досліджень окремих місцевостей нашого краю варто відзначити роботу М.Артюшенка з історії Тростянецьчини 1917-1945 рр., окремий розділ якої присвячено Голодомору. Автором використано різноманітні джерела, подано статистичні таблиці, показано динаміку виконання хлібозаготівельних кампаній і механізми організації Голодомору, зменшення народжуваності тощо⁵⁸. Ґрунтовністю, а особливо новим кутом зору (ракурсом) при дослідженні проблеми відзначаються праці О.Ігнатуші⁵⁹, який розглядає Голодомор крізь призму антицерковної політики держави на прикладі нашого регіону. На думку автора, боротьба проти церкви цілком вписувалася у систему примусової колективізації та руйнації найбільш міцних осередків релігійного життя. Проблемі репресій проти віруючих, у тому числі в контексті Голодомору, присвячена робота А.Чугай⁶⁰.

Перша спроба узагальнення доробку місцевих науковців, краєзнавців і журналістів у вивченні Голодомору належить П.Соболю⁶¹. Автор дав коротку характеристику стану дослідження трагедії на Сумщині, проте залишив поза увагою всеукраїнські видання, в яких подано чимало матеріалів про Голодомор у нашому краї, праці представників української діаспори, а також місцеву пресу. Дослідник визначив причини (колективізація сільського господарства), методи здійснення та наслідки Голодомору.

Книга С.Золотарьова з історії харківських ЧК-ДПУ-НКВС становить собою документальні нариси про керівників обласних та районних структур ДПУ у 1919-1941 рр.⁶² Важливість цієї роботи полягає в тому, що в ній подано біографічні дані тих, хто безпосередньо здійснював терор, репресії проти селян та інтелігенції під час Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині.

У вступній статті книги *“Реабілітовані історією. Сумська область”* на широкому фоні політичних репресій на Сумщині показано застосування надзвичайних заходів радянської влади проти селян напередодні і під час Голодомору 1932-1933 рр. - розкуркулення, примусової колективізації, хлібозаготівельних кампаній, боротьби з *“українським націоналізмом”*⁶³.

Відомий дослідник історії репресій і дисидентського руху в Україні О.Бажан опублікував роботу, присвячену формам і методам репресивної політики партії в нашому регіоні⁶⁴. Вона є важливою при визначенні конкретних заходів влади у здійсненні репресій напередодні і під час колективізації селянських господарств, розкуркулення, а також проти церкви, національної інтелігенції напередодні Голодомору.

Як і в попередні роки, продовжують виходити історико-документальні дослідження з Голодомору в Україні, в яких публікуються матеріали і по Сумщині⁶⁵. Спостерігається тенденція до збільшення кількості публікацій у місцевій пресі, особливо у зв'язку з 70-ми роковинами трагедії. За підрахунками автора, у 2001 р. було опубліковано 4 статті, 2002 р. - 7, 2003 р. - 29, 2004 р. - 8, 2005 р. - 12 статей про Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині.

Після того, як Верховна Рада України визнала Голодомор геноцидом українського народу і закликала це зробити країни світу, на всеукраїнському і місцевому рівні

збільшується кількість публікацій, відбувається переосмислення Голодомору. Вагомим доробком дослідників є вихід в останні роки збірників документів, підготовлених науковцями Інституту історії України НАН України⁶⁶, Державного галузевого архіву СБУ⁶⁷, окремих відомих науковців⁶⁸. У передмовах або вступних статтях до них аналізується історіографія і джерельна база проблеми, характеризуються окремі аспекти трагедії. З'явилася чергова монографія відомого дослідника Голодомору С.Кульчицького⁶⁹, в якій автор узагальнив свої погляди на трагедію.

За останні три роки відбулися певні зрушення у дослідженні Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині. У 2006 р. вийшов об'ємний збірник документів про Голодомор. У вступній статті упорядник збірника Л.Покидченко не тільки подала характеристику вміщених документів, зробила короткий історіографічний огляд, але й показала загальну картину розвитку трагічних подій у 1932-1933 рр. в нашому краї⁷⁰. Того ж року з'явилися роботи місцевих авторів про голод на Кролевеччині⁷¹ та наш край під час Голодомору⁷², в яких розглянуто окремі аспекти трагедії на Сумщині, наведено приклади людоїдства. У книзі *“Прокуратура Сумщини: історія і сучасність”* показано здійснення прокуратурою репресій проти селянства й інтелігенції у 1929-1933 роках⁷³.

У 2007 р. побачила світ чергова книга Б.Ткаченка, де на широкому історичному тлі знайшов своє висвітлення і Голодомор 1932-1933 рр. у нашому регіоні⁷⁴. Робота засвідчує певну еволюцію поглядів автора на причини трагедії. Побіжно торкнувся Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині О.Сотник⁷⁵. Спостерігається стала тенденція підвищення інтересу до трагедії з боку преси з наближенням чергових (75-х) роковин Голодомору. За підрахунками автора, у 2006 р. на сторінках місцевої преси було опубліковано 22 статті, 2007 р. - 79, 2008 р. (на початок липня) - 25 статей.

Отже, історіографія проблеми Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині є широкою і різноманітною, накопичено велику кількість публікацій з історії трагедії по області та районах. Окремі науковці та краєзнавці намагалися робити загальні висновки, досліджувати окремі аспекти проблеми, проте в цілому тема Голодомору на Сумщині розробляється повільно. Абсолютну більшість праць про трагедію складають газетні публікації. Автори деяких історико-краєзнавчих брошур і статей у журналах тяжіють до описовості подій, їм бракує наукового апарату, узагальнень матеріалу.

* * *

Незважаючи на тривале замовчування у країні фактів Голодомору, в архівах, музеях і приватних збірках відкрито чимало різноманітних документів, що свідчать про трагедію, її масштаби, методи реалізації політики партії на селі, репресії, терор тощо. Постійно збільшується коло історичних джерел, що вводяться до наукового обігу, зростає археографічний фонд, накопичуються і оприлюднюються спогади жертв і очевидців трагедії.

Серед усієї маси документів про Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині, що були оприлюднені до цього часу, можна виділити такі групи:

Всеукраїнські збірники документів і матеріалів. По-перше, це документальні збірки, що виходили в радянській Україні і стосувалися не Голодомору конкретно, бо його не визнавали і про нього не згадували, а про колективізацію як складову будівництва основ соціалізму. Вони прямо чи опосередковано свідчать про класовий характер політики партії на селі та способи її реалізації в Україні. До таких, наприклад, належить збірник *“Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 - июнь 1941”*⁷⁶, який містить рішення місцевих партійних органів щодо зміцнення колективних

господарств, класовий підхід при формуванні їх складу, відправку на село так званих 25-тисячників та їх роботу в районах, створення МТС тощо (1929-1932 рр.).

По-друге, це документальні збірки, присвячені Голодомору. Із створенням у другій половині 1980-х років згаданої вище групи істориків розпочалася робота зі збору інформації про голод. Результатом цієї роботи став збірник *“Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів”*⁷⁷, підготовлений Інститутом історії партії при ЦК Компартії України на базі Партійного архіву цього інституту (нині - Центральний державний архів громадських об'єднань України). Було вперше оприлюднено документи, що розкривали причини, хід та наслідки Голодомору. Збірник містив документи про ці жахливі події і на Сумщині: постанови Політбюро ЦК КП(б)У, телеграми ЦК КП(б)У Харківському обкому, доповідні записки Харківського обкому, постанови бюро Харківського обкому, лист секретаря Краснопільського райкому партії тощо. У них йшлося про план продовольчого постачання України на серпень 1932 р., надання продовольчої допомоги окремим районам області, напружене продовольче становище, необхідність прискорення вивантаження зерна з України на експорт, порядок постачання промисловими товарами районів і сіл, які виконують план хлібозаготівель. Крім того, подавалися заяви колгоспників про вихід з колгоспів⁷⁸. Проте редколегія збірника не визнала штучного характеру Голодомору.

Друга збірка *“33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал”*⁷⁹ була створена за ініціативи письменника В.Маняка і його дружини Л.Коваленко та згідно з постановою Спілки письменників України. Упорядники стверджували, що Голодомор - це геноцид (цілеспрямоване знищення) українського народу. Вони довели важливість такого виду джерела, як розповідь свідків трагедії. Тому великий обсяг книги займають свідчення очевидців Голодомору, у тому числі уродженців і жителів Сумщини⁸⁰.

Третя збірка *“Колективізація і голод на Україні 1929-1933”* була створена зусиллями науковців Інституту історії АН України⁸¹. Вона базувалася на документах і матеріалах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва (нині - Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Серед комплексу документів, що стосувалися Сумщини, можна виділити такі групи:

документи республіканських органів влади та управління: інформаційні бюлетені, зведення, обіжники, відомості, повідомлення Наркомзему УСРР, доповідні записки працівників і повідомлення інструкторів Укрколгоспцентру (про примусову колективізацію і розкуркулення, історію створення артілей, опір селян примусовій колективізації, її хід, облік та оплату праці у колгоспах, вороже ставлення селян до колгоспного майна, теракти, саботаж та агітацію проти колективізації, незадовільний хід сільськогосподарської кампанії, загибель худоби, організацію громадського харчування для голодуючих колгоспників);

документи місцевих партійних і державних органів (акт обстеження господарства розкуркуленого селянина, про примусове вилучення в селян зерна для посівфонду);

повідомлення сількорів (про свавілля місцевих керівників), *позаштатних інспекторів районних комітетів контролю* (про виключення з колгоспу і розкуркулення, виправдання незаконних дій), *газет* (про репресивні заходи щодо селян);

листи, заяви, скарги громадян (надмірний штраф за недопостачу хліба державі, розкуркулення і виселення з хати за невиконання хлібозаготівлі, виключення з колгоспу

і розкуркулення, примусова конфіскація худоби в середняків і бідняків, масовий голод, занепад колгоспів і загроза смерті)⁸².

У четвертій збірці “*Чорна книга України*”⁸³ є окремих розділ “*Національна катастрофа України*”, присвячений Голодомору 1932-1933 рр. Він містить документи вищих республіканських партійних і державних органів, листи до вищих органів влади, свідчення очевидців трагедії, зокрема жителя Сум І.Лукашенка⁸⁴.

П’ята збірка “*Злочин*”⁸⁵, упорядником якої є П.Кардаш, становить собою збірник статей про злочини комуністичного режиму взагалі й організацію в Україні Голодомору зокрема, свідчень очевидців трагедії, у тому числі на Сумщині⁸⁶.

Кілька років тому було започатковано випуск багатотомного видання свідчень очевидців Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, упорядником якого є відомий науковець Ю.Мицик⁸⁷. За другим виданням вийшло поки що 4 томи. Збірка має сталу структуру, один із розділів якої є публікацією свідчень очевидців Голодомору по кожній області України, у тому числі і Сумській⁸⁸.

Кілька нових документів з історії Голодомору та методів його застосування містить збірка документів “*Український хліб на експорт: 1932-1933*” за редакцією В.Сергійчука⁸⁹. Матеріали по Сумщині стосуються заборони торгівлі картоплею у районах, які не виконали планів її контрактації, поширення в регіоні голоду.

Нарешті, у 2007 р. побачила світ книга “*Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: документи і матеріали*” обсягом понад 1100 сторінок⁹⁰. Упорядником збірника є відомий дослідник Р.Піріг. Частина документів, що стосуються Сумщини, дублюється із збірником “*Колективізація і голод на Україні 1929-1933*”. Тому виділимо лише ті матеріали, які вперше вводяться до наукового обігу. Книга містить документи вищих органів влади та управлінь СРСР, УСРР, місцевих партійних і радянських органів, зарубіжних дипломатичних установ, політичних і громадських організацій, матеріали закордонної преси, щоденники, листи, заяви, скарги громадян. Серед комплексу документів, що стосуються Сумщини, можна виділити такі групи документів:

документи вищих партійних і державних органів СРСР (про безумовне виконання плану хлібозаготівель);

документи республіканських партійних і державних органів: Політбюро ЦК КП(б)У, ЦК КП(б)У (про надання допомоги окремим районам Харківської області, факти голоду в областях республіки, план продовольчого постачання України на серпень 1933 р., переселення в степові райони), РНК УСРР (про надання фінансової та продовольчої допомоги колгоспам, які потерпіли від неврожаю 1931 р.), ДПУ (про масові виїзди селян з України, продовольче становище у Харківській області), Робітничо-селянської міліції (про морально-політичний розклад особового складу в умовах поганого продовольчого постачання), Наркомзему (про хід підготовки до осінньої сівби в одноосібному секторі), Укрколгоспцентру (про виконання планів хлібозаготівель);

документи місцевих партійних і державних органів (про надзвичайно напружене продовольче становище в окремих районах Харківської області, припинення завезення товарів у села, які не виконали планів хлібозаготівель, незадоволення населення методами проведення хлібозаготівель, хід виконання річного плану хлібозаготівель у Чернігівській та Харківській областях);

листи, заяви, скарги громадян (про вихід селян з колгоспів);

документи зарубіжних дипломатичних установ (доповідна записка консула Італії в Харкові до МЗС Італії)⁹¹.

У 2007 р. побачила світ, а наступного року була перевидана книга “*Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД*”⁹². Вона

складається з двох блоків. Перший містить документи органів Державного політичного управління, які здійснювали репресивну політику на селі, у тому числі на Сумщині: записка ДПУ УСРР про стан колгоспів за матеріалами агентурного вивчення їхньої діяльності; супровідні листи голови ДПУ УСРР С.Реденса 1-му секретарю ЦК КП(б)У С.Косіюру про ставлення партійців і комсомольців на селі до хлібозаготівель та про боротьбу з *“саботажем хлібозаготівель”* у колгоспах; оперативний бюлетень ДПУ УСРР щодо боротьби із *“сільською контрреволюцією”*, чернетка звіту ДПУ УСРР про хід репресивних операцій на селі, лист начальника Харківського обласного відділу ДПУ УСРР З.Канцельсона до голови ДПУ УСРР В.Балицького про поширення голоду.

З-поміж документів другого блоку - *“Очевидці про Голодомор”*, що стосуються Сумщини, виділимо уривки із щоденника уродженки Охтирки, вчительки Олександри Радченко та фрагмент поеми студента Лебединського педагогічного технікуму Григорія Бурика *“Домовина”*⁹³.

Регіональні збірники документів, в яких представлені матеріали з Сумської області. Перший невеликий за обсягом (61 сторінка) збірник про Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині з'явився у 2002 р.⁹⁴ і містив тематичний перелік документів про жахливу трагедію, список фондів та друкованих джерел, які містять інформацію про Голодомор. Другий збірник *“Голодомор 1932-1933 років на Сумщині”* побачив світ у 2006 р. і складався з передмови, вступної статті, 156 документів і 53 спогадів про Голодомор, 106 ілюстративних матеріалів та науково-довідкового апарату (коментарі, тематичний перелік 402 документів, список фондів і друкованих джерел, що містять інформацію про трагедію, перелік офіційних документів про вшанування пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій, перелік документів, вміщених у збірнику, іменний та географічний покажчики, скорочення)⁹⁵. Упорядником обох збірників виступила співробітниця Державного архіву Сумської області Л.Покидченко. У книзі вміщено документи як союзного (постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР), всеукраїнського (постанови Політбюро ЦК КП(б)У, резолюції пленуму ЦК КП(б)У, постанови РНК УСРР), так і обласного рівня, спогади очевидців демографічної катастрофи з усіх районів нинішньої Сумської області. Документи і матеріали збірника свідчать про доведення селянства до Голодомору, людоїдства, констатують штучність голоду.

У науково-документальному виданні *“Реабілітовані історією. Сумська область”* є матеріали, що свідчать про репресивну політику партії на селі. У розділі *“Мовою документів”* подано документи про *“перекручення”* лінії партії на селі, незаконні арешти селян, розкуркулення, заворушення селян під час колективізації⁹⁶.

Заслуговує на увагу дослідників згадана вище книга Б.Ткаченка *“Під чорним тавром”*, яка містить як архівні документи, списки розкуркулених і репресованих селян Лебединського району, так і спогади очевидців голоду, фотоматеріали, більшість яких зібрав сам автор⁹⁷. Усі документи супроводжуються коментарями автора. Відзначаючи ґрунтовність книги, слід зазначити, що наведення посилань на документи набагато підвищило б їх джерелознавчу цінність та інформативність. У книзі стверджується, що Голодомор 1932-1933 рр. був штучним і спрямованим проти українського селянства.

У 2003 р. був виданий збірник-брошура про Голодомор у кількох селах Сумського району (Васюківщина, Вербове, Мар'ївка, Миколаївка, Рогізне, Северинівка, Стеценкове), які нині належать до Северинівської сільради⁹⁸. Упорядником, автором вступної статті, післямови і додатків є Г.Іванущенко. Збірка містить архівні матеріали і спогади очевидців трагедії. Головною метою штучного Голодомору, на думку упорядника, була ліквідація одноосібного селянського господарства як соціально-економічної основи українського націоналізму.

2008 р. побачила світ збірка матеріалів “Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців” (Кн.1)⁹⁹, яка містить спогади про Голодомор 166 очевидців з 18 районів області, додаток, в якому подано хроніку подій 1932-1933 рр., іменний покажчик, фотокартки очевидців та карти області і районів із зазначенням кількості жертв Голодомору. Матеріали зібрані місцевою учнівською та студентською молоддю і впорядковані кандидатом філологічних наук, доцентом С.П’ятаченком.

Майже усі ці збірники документів місцевого рівня поєднують архівні матеріали зі спогадами-свідченнями наших земляків, які пережили Голодомор. Наукове значення їх полягає в оприлюдненні комплексу неопублікованих раніше документів, які є цінним джерелом при дослідженні соціальної і національної трагедії українського народу.

Публікації документів у фахових наукових виданнях. За браком збірників документів наприкінці 1980-х - на початку 1990-х років на сторінках наукових журналів публікувалися документи і матеріали з історії Голодомору та подій, пов’язаних з цією трагедією. У 1989 р. в “Українському історичному журналі” були вміщені документи про голод 1931-1933 рр. в Україні¹⁰⁰. Окремі з них стосувалися голоду на Охтирщині¹⁰¹. 1992 р. у журналі були опубліковані документи про розкуркулення¹⁰², у тому числі у Великописарівському, Конотопському, Недригайлівському та Сумському районах¹⁰³. У 1990-1991 рр. Л.Коваленко на сторінках журналу “Людина і світ” оприлюднила декілька десятків свідчень-спогадів очевидців трагедії¹⁰⁴, у тому числі уродженців Сумщини¹⁰⁵. Такі публікації заповнювали прогалини, що існували при дослідженні Голодомору в той період, спонукали науковців до збору такого виду інформації про геноцид.

Публікації документальних матеріалів у пресі. По мірі зростання уваги науковців до проблеми Голодомору в Україні, видання всеукраїнських і місцевих збірників документів та матеріалів, публікації документів про трагедію у фахових часописах місцева преса починає оприлюднювати для широкого загалу документи і матеріали центральних і місцевих архівів. Так, офіційні документи й архівні матеріали публікували місцеві газети “Красное знамя” (Велика Писарівка, 1991)¹⁰⁶, “Прапор перемоги” (Охтирка, 1993)¹⁰⁷, “Вперед” (Суми, 1993, 2002)¹⁰⁸, “Сумщина” (Суми, 1993, 2002)¹⁰⁹, “Перемога” (Краснопілля, 1993)¹¹⁰, “Життя Лебединщини” (Лебедин, 1993)¹¹¹, “Вісті Роменищини” (Ромни, 2003)¹¹², “Голос Посулля” (Недригайлів, 2007)¹¹³. Щодо публікацій свідчень очевидців трагедії, то їх кількість сягає більше 100.

Нарешті, окрему групу джерел з історії Голодомору та пов’язаних з цим соціально-економічних і політичних акцій держави складає тогочасна радянська й емігрантська преса. На сторінках місцевих газет подавалася поточна інформація про хід розкуркулення, колективізації, хлібзаготівель, “чорні дошки”, продовольчу допомогу дитячим установам тощо. Зарубіжна преса містила на своїх сторінках передруки з радянських газет, які прямо чи опосередковано свідчили про продовольчі проблеми на селі 1932-1933 рр.

Отже, джерельна база досліджуваної проблеми широка, різноманітна, достатня, достовірна і репрезентативна. Тема Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині відображена у всеукраїнських і регіональних збірниках документів, документальних публікаціях у наукових фахових виданнях та пресі. Проте і сьогодні залишається актуальним питання виявлення, систематизації і введення до наукового обігу архівних матеріалів, видання збірників документів і матеріалів центральних та місцевих архівів про демографічну, соціальну і національну трагедію українського народу.

* * *

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні не є локальним й обмеженим у часі трагічним епізодом радянського періоду історії України. Його слід розглядати в широкому контексті подій 1917 - середини 1950-х років, коли партія більшовиків намагалася втілити у життя комуністичну доктрину. І надзвичайні, репресивні, терористичні заходи щодо окремих соціальних груп і національностей слугували засобом досягнення цієї мети. Більшовики розглядали селян як силу, потенційно ворожу комуністичній доктрині, оскільки вони виступають за приватну власність, тоді як комуністична доктрина в принципі заперечує її. Тобто селянин - природний ворог комунізму і комуні, де земля, реманент, худоба є спільними.

Перша спроба побудови нового ладу у формі “воєнного комунізму” у 1918-1920 рр. завершилася економічною розрухою, протистоянням міста і села. Застосування продовольчої розкладки, коли радянська влада безсистемно, надмірно, примусово і безкоштовно вилучала хліб у селян, призвело до масових селянських заворушень в Україні наприкінці 1920 - на початку 1921 рр. Незважаючи на скорочення товарності селянських господарств, радянський уряд продовжував експропріацію продовольства у селян. Тому, коли 1921 р. сталася посуха на півдні України, радянське керівництво не дуже піклувалося про них. Уряд більше турбувався про постачання хліба містам і в Росію. А в 1922 р., коли в Україні лютував голод, радянське керівництво започаткувало експорт хліба, більшість якого було вивезено з України. Саме політика “воєнного комунізму” була головною причиною голоду 1921-1923 рр. За допомогою голоду, а не каральних експедицій, і були ліквідовані селянські заворушення. Тогочасна хлібозаготівельна політика уряду мала у своїй основі терористичний характер. Терор голодом, система заручництва і концентраційних таборів стали інструментами політики тоталітарної держави¹¹⁴. Голод 1921-1923 рр. став “генеральною репетицією” Голодомору 1932-1933 рр.

Терор як ефективний засіб використовувався більшовиками щодо українського націоналізму, конкурентних партій, церкви і духовенства та у період непу¹¹⁵. Запровадження нової економічної політики не означало відмови від ідеї комунізму, а лише від прискороного шляху її реалізації. Дозволивши селянам-власникам створювати кооперативи, партія просто відклала масову колективізацію на невизначений термін.

Проте поворот у бік колективізації визначився у 1925 р. на жовтневому пленумі ЦК РКП(б), коли партія поставила вимогу всебічно допомагати розбудові колгоспів незаможних селян і середняків. Кількість їх почала зростати. Так, з 1.01.1925 р. по 1.01.1926 р. чисельність комун у Глухівському окрузі збільшилася з 3 до 4, сільгоспартілей - з 16 до 26¹¹⁶, з 1.10.1926 р. по 1.10.1927 р. зменшилося число комун з 4 до 3, але збільшилося число сільгоспартілей з 23 до 53 і з'явилося 10 товариств спільного обробітку землі (ТСОЗи). Проте переважна більшість незаможних селян, не кажучи вже про селян-власників, не хотіла ламати свій уклад життя. У 1927 р. колективними стали 0,5% усіх господарств в окрузі, а в 1928 р. - 1,08%¹¹⁷.

У 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) було проголошено курс на індустріалізацію. Кошти для її здійснення партія вирішила взяти на селі шляхом його колективізації. Форсовані темпи індустріалізації передбачали і швидке усупільнення селянських господарств. Керівництво партії свідомо пішло на згортання нової економічної політики і відмовилося від курсу на економічну рівновагу.

З метою накопичення необхідних для індустріалізації коштів держава, з одного боку, знижувала рівень заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, оскільки

була монополістом у цій справі, з іншого боку, завищувала ціни на промислову продукцію, яку споживали селяни. За допомогою так званих “ножиць цін” держава забирала до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку. Використовувалося і посилене оподаткування селян-власників, що також давало відчутний приплив коштів до казни.

На XV з'їзді партії, що відбувся у 1927 р., було проголошено курс на колективізацію селянських господарств. Невдовзі радянський режим відновив насильницькі хлібозаготівлі, конфісковуючи всі “надлишки” хліба, запровадив примусові позики і фонди “самообкладання”. Для “викачування” зерна в українські села було направлено близько 10 тисяч партійних працівників (уповноважених). Відмова від економічних методів управління і перехід до силових під час хлібозаготівельної кампанії 1927-1928 рр., тиск на селян призвели до її провалу і продовольчої кризи у містах. Селяни не хотіли здавати хліб державі. У хлібозаготівельній кризі Й.Сталін звинуватив не всіх селян, а лише “куркулів”. Під загрозою перетворення непокірних на “куркулів” (ворогів радянської влади) селян примушували здавати хліб за не вигідними для них цінами.

У 1928 р. в Україні і на Північному Кавказі внаслідок насильницької хлібозаготівлі у поєднанні з холодною зимою, коли вимерзла половина озимини, і засушливим літом стався великий недорід. Незважаючи на відчутне скорочення запасів хліба, держава посилила хлібозаготівлі, які здійснювалися силовими методами. У деяких регіонах України почався голод¹¹⁸.

Сталін мав власний рецепт подолання хлібозаготівельної кризи. Він наполягав на заміні принципу закупівлі принципом продрозкладки, тобто перетворення надзвичайних заходів у систему. У червні 1929 р. було введено планові завдання по хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. Тих, хто ухилявся від поставок зерна за визначеними сільськими сходами розмірами, сільрадам дозволялося штрафувати у межах 5-кратного розміру вартості хліба, що підлягав здачі. Так, у листі до ВУЦВКа від 13 серпня 1929 р. середняк-одноосібник с.Зеленківка (нині - Недригайлівського р-ну) А.Щекола писав: *“Маючи б їдців та б,5 дес. землі згідно з зобов'язанням, підписаним мною в сільраді, повинен вивезти з нового врожаю всю недопоставлену раніше кількість хліба. Крім того, треба заплатити сільгосподаток та самообкладання і прогосподувати сім'ю в той час, як озимина пропала. Такий тягар як 500 крб. штрафу цілком руйнує моє середняцьке господарство і не дає мені змоги хліборобствувати надалі нормально без злиднів”*¹¹⁹.

У разі несплати штрафу майно боржників продавалося з торгів. За груповий опір розкладці передбачалися конфіскація майна і депортація засуджених за межі республіки. Адміністративний тиск на селян дав спочатку бажаний для більшовиків результат хлібоздачі, проте він призвів до деградації сільського господарства. Винними в опорі хлібозаготівлі знову визнали куркулів. Вихід із цієї ситуації більшовики вбачали у суцільній колективізації села. На листопадовому 1929 р. Пленумі ЦК ВКП(б) Сталін висловився за здійснення її протягом року.

Поворот в аграрній політиці держави, реанімація продрозкладки сприяли створенню напруженої атмосфери в селі, яка з часом ставала вибуховою. Опір селян нововведенням в аграрному секторі набував пасивних та активних форм. З розгортанням репресій все частіше траплялися випадки фізичної протидії вивезенню хліба, побиття активістів. Наприкінці травня 1929 р. комуністи с.Кам'яного Лебединського району так характеризували становище в селі: *“кулацко-вражд[ебным] элементом на протяжении весны с.г. срывались несколько раз сходы по*

хлебозаготовке и беднота не стала в противоречие, 19/V на сходе по вопросу хлебозаготовки и выполнению плана из присутствовавших 400 душ “за” голосовал только один человек, бедняк-активист, и то на него были выкрики “ну сам и выполняй план хлебозаготовки”. У тому ж документі наголошувалося на підвищенні “враждебной активности со стороны кулацко-зажиточного элемента в связи с землеустройством, коллективизацией и хлебозаготовкой, появлением угрожаемых трех анонимок по адресу сельского активиста бедняка Пред[седателя] КНС СОГАЙДАЧА и появлением угрожающей анонимки по адресу секретаря с/с ЛАПОНОГОВА, у местного актива имеется боязнь и деморализующее состояние в работе”¹²⁰. Траплялися випадки підпалів будинків місцевих активістів¹²¹.

У 1930 р. розгортається примусова колективізація селянських господарств. Однією із складових цієї політики стала ліквідація господарств заможних селян, а основним методом “соціалістичного будівництва” - ідеологія класової боротьби. Механізм хлібозаготівель знову був використаний для розколу села. Ізольована за допомогою хлібозаготівель верхівка села підлягала економічному винищенню і депортації. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. “Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації” селяни, до яких застосовувалися репресії, поділялися на три категорії: 1) “контрреволюційний актив”, що підлягав негайній ліквідації шляхом ув’язнення у концтаборах або розстрілу; 2) заможні селяни, яких треба було депортувати у віддалені райони СРСР; 3) власники менш заможних міцних господарств, яких пропонувалося переселити у межах району на нові земельні ділянки поза колгоспними ланами. За першою категорією планувалося репресувати 60 тис. осіб (по Україні 15 тис.), за другою - 150 тис. осіб (по Україні 30-35 тис.)¹²².

Кампанію ліквідації куркульських господарств планували здійснити з лютого по травень 1930 р. На виконання секретного рішення ЦК ВКП(б) на початку лютого того року при окрвиконкомах та сільських радах створювалися спеціальні комісії з ліквідації куркулів. Вони розробляли конкретні плани “наступу на куркуля” і доводили їх до сільського активу. Про це свідчить протокол засідання трійки з підготовки до розкуркулення у Глухівському окрузі від 12 лютого 1930 р. У ньому, зокрема зазначалося, що тимчасово розкуркулені господарства переселяються із своїх будинків до хат бідняків і батраків, які вступили до колгоспів, у сільські бані. Якщо було вирішено залишити у розкуркуленого яку-небудь худобу, то вона повинна була бути гіршою, “в общем кулацкий хороший конь идет в коллектив, а ему дается худшего качества”. Визначалося доцільним використовувати виселених “на более тяжелых и менее оплачиваемых работах, т.е. на тех работах, куда в обычном порядке трудно подыскать рабочих. Для этого необходимо Отделу Труда связаться с тройками, руководящими хозяйственной деятельностью расселенных. Причем 40% их заработка должны передаваться в культурный фонд местных колхозов”¹²³.

По Роменському округу передбачалося виселити 200 родин загальною кількістю 1000 осіб, Конотопському - відповідно 239 і 1195, Сумському - 341 і 1705¹²⁴. Фактично розкуркулили більше. Станом на 12 березня 1930 р. по Сумському округу було виселено 973 родини розкуркулених загальною кількістю 4914 осіб¹²⁵. У травні того ж року по цьому округу постановами райвиконкому було затверджено до виселення 875 господарств, окрвиконкому - 441 господарство¹²⁶. Станом на 9 листопада 1930 р. в самому лише Улянівському районі (нині - в межах Білопільського району) було розкуркулено 209 господарств загальною кількістю 1439 членів сімей, у тому числі

без висилки за межі України 173 господарства і 1252 особи, а з висилкою відповідно 36 господарств і 187 осіб¹²⁷.

Отже, місцеві органи влади перебирали на себе право "*боротьби з куркулем*", застосовуючи при цьому адміністративні (примусове виселення за межі місць проживання) і надзвичайні (конфіскація майна) заходи. Вони готували інструкції про порядок виселення, розробляли календарний план, визначали маршрути відправлення виселених. У цій справі органи влади тісно співпрацювали з органами ДПУ, які вже займалися конвоюванням, охороною і транспортуванням "*розкуркулених*" у віддалені райони країни. На початку березня 1930 р. начальник Конотопського окрвідділу ДПУ повідомляв, що, згідно з планом, на території округу було заарештовано 377 осіб, які підлягали висланню. Улітку того ж року кількість заарештованих зросла до 520. Для їх депортації були виділені вагони. За явно неповними даними з нашого краю за межі України було вислано понад 4 тис. осіб, а розкуркулено понад 9 тис. господарств. Найбільше розкуркулених було у Буринському, Конотопському, Лебединському та Роменському районах¹²⁸. Співробітники ДПУ брали безпосередню участь у депортації, "*ліквідації куркуля як класу*" та "*зачистках*" сільської місцевості від "*куркуля*".

Це створювало атмосферу залякування, в якій тільки і можливо було, на думку більшовиків, провести суцільну колективізацію. "*Верхівку*" села визначали не лише за економічною ознакою, але й політичною. До "*куркулів*" зараховували тих селян, які використовували найману працю у минулому, перебували у петлюрівських чи білогвардійських військах, антирадянських партизанських загонах. Так штучно розпалювалася соціальна напруга.

Якщо ж незаможні селяни не погоджувалися виконувати нав'язану їм роль і приєднувалися до протестів проти колективізації, тоді їх могли оголосити "*підкуркульниками*", що тягло за собою розкуркулення¹²⁹. В інформаційному бюлетені Наркомзему УСРР про факти примусової колективізації та розкуркулення селян (лютий 1930 р.) зазначалося, що в окремих селах ухвалювалися рішення про оголошення "*бідноти, яка пасивно ставиться до колективізації*", "*підкуркульниками*"¹³⁰. Так, у с. Успенка Конотопського округу почали розкуркулювати адміністративним шляхом навіть тих селян, які сплачували податок на суму 7-16 крб., у с. Корюківка того ж округу "*до глитаїв віднесли чимало середняків*"¹³¹.

З метою запобігти селянським виступам під час виселення куркулів використовувалися військові частини. Такі випадки зафіксовані у Глухівському, Конотопському і Роменському округах¹³². При масових селянських заворушеннях та нестачі військ ОДПУ планувалося використати частини Робітничо-Селянської Червоної Армії для операцій на селі. Згідно з директивою Особливого відділу Українського військового округу та оперативними наказами ДПУ УСРР, датованими початком 1930 р., для ліквідації "*куркульських*" повстань планувалося використати полкові школи, які прикріплювалися до одного з окружних відділів ДПУ, зокрема, зведений кавалерійський загін - до Глухівського відділу, 7-й стрілецький полк (м. Конотоп) - до Конотопського, 21-й стрілецький полк (м. Ромни) - до Роменського, 69-й стрілецький полк (м. Чугуїв) - до Сумського¹³³. До такого роду операцій залучалися органи ДПУ.

Політика більшовиків викликала опір селян. Навесні 1930 р. селянські заворушення набувають масового характеру. Селяни знищують колгоспні будівлі, забирають своє майно і худобу. Протягом 1930 р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участю більше 1,2 млн селян¹³⁴, з лютого по березень того ж року на

території Сумського округу - 49 виступів, а в межах Конотопського округу - 3 селянські збройні виступи¹³⁵. У 1930-1931 рр. опір селян набув різних форм. Найбільш поширеними були виступи з вимогами повернути колективізоване майно, землю, реманент, припинити колективізацію чи звільнити заарештованих односельців. Так, 3-4 березня 1930 р. у Краснопіллі було заарештовано кілька чоловік, на що гурт селян відповів походом до міліції з вигуками "звільнити заарештованих". Виникли сутички. На допомогу селянам прийшли жителі сусідніх сіл. Розпочався мітинг, в якому взяли участь до 5 тис. чоловік. На вимогу звільнити заарештованих міліція відповіла пострілами. Декількох чоловік було вбито і поранено, а демонстрація розігнана¹³⁶. Ініціаторами й активними учасниками різних виступів часто були жінки. Подібні заворушення називалися "волинками" або "бабськими бунтами". У листопаді 1931 р. така "волинка" на чолі із селянками-середнячками Уляною Петіною та Параскою Пахомовою відбулася на території Крамчанської сільради Великописарівського району¹³⁷.

Під час колективізації і розкуркулення порушувалися законність, принципи добровільності при вступі до колективних господарств. Так, у повідомленні Конотопського окружного відділу ДПУ окружному комітету партії від 2 березня 1930 р. зазначалося, що "в целях форсирования записи в СОЗ самих членов сельсовета, пленумом сельсовета было принято постановление: в 24 часа вступить тем, кто еще не вступил в СОЗ, в противном случае вывести таких членов из состава сельсовета. В настоящее время 9 членов сельсовета исключены из такового, занесены на "чёрную доску", объявлены под бойкотом и вынесено постановление о привлечении их к ответственности. "Чёрная доска" исключенных была помещена у сельсовета и служит почвой для агитации кулачества среди селян о применении принудительных мер к записи в СОЗ, в чем обрабатываются особенно крестьянки и исключенные из сельсовета. Все исключенные - бедняки и середняки"¹³⁸. За повідомленням групи ЦКК КП(б)У і НК РСІ, навесні 1930 р. у м.Вороніж Шосткинського району дії місцевих комуністів призвели до розкладу колгоспу. Селяни почали забирати коней. "Секретарі партійного та комсомольського активу замість проведення масової роботи серед бідняків і середняцтва почали арештовувати селян, вживали побої"¹³⁹.

Щоб знизити ступінь напруження на селі, викликаного примусовою колективізацією та розкуркуленням, Й.Сталін пішов на певний відступ, опублікувавши у березні 1930 р. у газеті "Правда" лист "Запаморочення від успіхів". Генсек оголошував колективізацію справою добровільною, а надмірне адміністрування на селі - перекрученнями лінії партії. Розпочався відчутний відтік селян з колгоспів. У повідомленні інструкторів Укрколгоспцентру зазначалося, що наприкінці березня у деяких районах Роменського округу колективізація охоплювала 66% селянських господарств, тоді як у травні - лише 22%¹⁴⁰. Проте після завершення весняної кампанії репресії відновилися.

На грудневому (1930 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) було поставлено завдання колективізувати не менше 80% селянських господарств у степових районах і не менше 50% - у лісостепових. Тепер пріоритетним завданням стало загнати середняка в артіль, а не комуну. Тиск на селян здійснювався як у формі примусу до розкуркулення, так і податкового обкладання. Для селян-одноосібників податковий тиск зростав, а для колгоспників застосовувалися податкові пільги. Розрив у розмірах сплати податків колгоспниками й одноосібниками постійно збільшувався, і в 1932 р. податок вже перевищував суму доходу одноосібного господарства. Це змушувало селян вступати до колгоспів. Тих, хто цього не хотів, оголошували "куркулями".

Розпочалася нова хвиля розкуркулення, яка законодавчо була підкріплена резолюцією *“Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва”* XII Всеукраїнського з’їзду рад у березні 1931 р., в якій наголошувалося на рішучій ліквідації куркульства як класу. Селяни різко виступали проти політики розкуркулення й колективізації. Інші групи населення також висловлювалися проти такої політики. Так, на нараді учителів, скликаний у березні 1931 р. у с.Олешня Охтирського району з метою залучення їх до колективізації, думки присутніх були такими: *“Гасло ліквідації куркуля як класу протирічить принципам гуманізму”*, *“Раніш куркулеві надавали землю і допомагали розвиватись, а тепер чомусь радвлада наступає на куркуля”*, *“Селянин не дурак, а тому треба йому сказати правду, а не брехню про дійсну політику колективізації”*, *“Радвлада спочатку натискувала на куркуля, а потім вона перейшла в наступ на середняка, черга дійде і до бідняка і останньому нічого не залишиться, як вступити до колгоспу”*¹⁴¹.

Підготовча робота до адміністративного виселення куркулів розпочалася на місцях ще у січні 1931 р. У листі Улянівського райвиконкому до сільських рад зазначалося, що *“Улянівський район являється районом суцільної колективізації, який має 68,6% колективізованого населення, для закріплення й іншого переведення суцільної колективізації в нашому районі на базі ліквідації куркуля як класу, та з метою рішучого підризу впливу куркулів на окремі прошарки бідняцько-середняцького селянства, умовного знищення всяких намагань контрреволюційного протистояння куркулів до проводимих Рад[янською] Владою та колгоспами міроприємств в цьому весно, до початку весняного сіву по нашому району буде проведена робота по розселенню куркулів на спеціально відведені адмін[істративні] участки”*¹⁴².

За повідомленнями ОДПУ, у червні того ж року з України в Уральську область було вивезено 4853 сім’ї загальною кількістю 18279 осіб. Планувалося ще вивезти 25 тис. сімей чисельністю близько 100 тис. осіб. Протягом 1930 р. з УСРР було виселено 31593 сім’ї, 1931 р. - 32127 сімей¹⁴³.

До жовтня 1931 р. у Степовій зоні України було колективізовано 87% господарств, Лівобережному Лісостепу - 70%, Правобережному Лісостепу - 65%¹⁴⁴. Певна відмінність існувала і в регіонах. Так, якщо на 10 квітня 1931 р. на Лівобережжі було усупільнено 63,5% селянських господарств, то по Сумському району - 83,5%, Недригайлівському - 45,5%, Великописарівському - 36,2%. Значно менші показники усупільнення мало Полісся - усього 29,1%. Лідером тут був Буринський район - 51,1%¹⁴⁵. У жовтні 1931 р. суцільна колективізація в Україні переважно була завершена. До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70% селянських господарств з охопленням більше 80% посівних площ¹⁴⁶. На травень 1932 р. у південно-східній частині Сумщини (16 районів Харківської області) існувало 5614 колгоспів, у тому числі 269 комун, 5143 артїлі і 102 ТСОЗи, було усупільнено 71,1% селянських господарств від їх загальної кількості і 75,5% орної землі¹⁴⁷. Останній показник був більшим за кількість усупільнених господарств тому, що конфісковані у куркулів землі передавалися колгоспам. Артільна форма колгоспів була поступкою селянству. З одного боку, були усупільнені земля, реманент, худоба, з іншого - селянам залишили присадибні ділянки.

Тепер колгоспи ставали панівною виробничою силою на селі, яка повинна була задовольнити попит на сільськогосподарську продукцію. Проте через знищення найбільш продуктивної частини селянства, розорення селянських господарств, нееквівалентний обмін між містом і селом, незвичайну для селян систему організації

колгоспів, їх одержавлення, директивні методи управління колгоспами вони цю функцію так і не виконали. Падіння урожайності, зменшення поголів'я худоби, зниження продуктивності праці, непомірні хлібозаготівлі призвели до кризової ситуації і, врешті-решт, - до початку голоду.

Криза колгоспного ладу виявилася, по-перше, у тому, що держава зуміла загнати селян у колгоспи, але не спромоглася налагодити системне колгоспне життя. Селянин, який не отримував від держави належної компенсації за роботу на колгоспних ланах, не був зацікавлений ефективно працювати у колективному господарстві. Про це свідчить спецдонесення Глухівського райвідділу ДПУ місцевому райкому партії. Колишній голова колгоспу, житель с.Есмань І.Бобок говорив колгоспникам: *“Подумать, что из себя представляет колхоз, если тут одна мысль и желание к работе, все это потому, что колхозы организуются не на добровольных началах, а отсюда и все в колхозах гниет, потому что каждый знает, что работает не на себя”*. Жителі с.Тулиголове висловилися за те, що *“на будущий год сеять не будем, потому что весь хлеб забрали, да и кругом обман, в начале хлебозаготовок первый план говорили, что принимаем добровольно, после того еще несколько планов и все добровольно, дошло до того, что уже есть нечего, к тому же забирают пеньку, производят обыски, все крестьянам не доверяют, вот поэтому лучше бросить и уйти на производство [в місто - В.В.]”*¹⁴⁸. Тому свої зусилля селяни зосереджували на присадибних ділянках.

По-друге, криза полягала в безладді адміністративного управління через неодноразові зміни адміністративно-територіального устрою. До 1930 р. існувала триступенева структура управління (центр-округ-район), потім скасували округи і всю територію України поділили на Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони. У 1932 р. були створені області.

По-третє, існувала проблема у формуванні керівного складу колгоспного села. Сільгоспартілі очолювали робітники, службовці, які не дуже розумілися на сільськогосподарському виробництві. У 1929 р. в СРСР на село було відправлено 25 тис. робітників, здатних очолити колгоспи. Наступного року організували новий набір на постійну роботу у колгоспах. У березні 1930 р. роменська газета *“Радянське життя”* повідомляла, що для участі у підготовці до весняної посівної кампанії та проведенні суцільної колективізації з робітників м.Ромни організовано 20 бригад у складі 45 осіб, а для постійної роботи у колгоспах виділено 25 осіб. З Луганщини до Роменського округу на постійну роботу у колгоспах направлено 40 чоловік, а для посівної кампанії - 7 робітничих бригад у складі 35 осіб¹⁴⁹. У березні того ж року ця газета сповіщала, що до Ромен прибуло 60 робітників з Дніпропетровщини для розбудови колгоспного ладу¹⁵⁰. До управлінських функцій долучалися сільські партійні і комсомольські осередки, комітети незаможних селян, які досить часто застосовували адміністративний примус при здійсненні колективізації. Так, у квітні 1931 р. у с.Яблучне Охтирського (нині - Великописарівського) району секретар комсомольського осередку погрожував репресіями небажаючим вступати до колгоспу, а сільрада ухвалила постанову: *“Всім членам сільради на протязі трьох днів вступити до колгоспу, а тих, хто не вступить, вважати за куркульських прихильників”*¹⁵¹.

По-четверте, великі надії партія покладала на механізацію праці колгоспників через створення машинно-тракторних станцій (МТС) і товариств. Так, перша станція у Тростянецькому районі виникла у березні 1930 р. Її матеріальна база складалася з 18

тракторів, 16 плугів, 1 культиватора, 1 машини та 74 коней. Вона обслуговувала 31 населений пункт та обробляла площу в 16141 га. Півненківська МТС у 1932 р. мала 36 тракторів, проте жодної машини, комбайну і пристроїв до тракторів¹⁵². Незважаючи на закупівлю тракторів за кордоном та виробництво їх на Харківському тракторному заводі, МТС на початку 30-х років не в змозі були допомогти колгоспам у налагодженні колективного господарства, у тому числі через брак і низький фаховий рівень механізаторів та неякісну техніку вітчизняного виробництва.

По-п'яте, не існувало ефективної системи обліку та оплати праці. У травні 1930 р. інструктори Укрколгоспцентру повідомляли, що в артілі *“Великий розцвіт”* на Глухівщині *“облік виконаної роботи ведеться “на око”. Є члени, що працюють 15-18 годин на добу, є й такі, що працюють лише 7-8, а записується всім однаково - 10 год”*¹⁵³. У березні 1931 р. було визнано трудовдень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи в колгоспі. Проте існувала завищена норма трудовнів, зрівнялівка, а головне - велика кількість колгоспів узагалі нічого не видавала за трудовні. У листі голови правління Лебединської райколгоспспілки до колгоспів району від 2 січня 1932 р. удруге терміново нагадувалося: *“Під особисту відповідальність голів колгоспів ПРОПОНУЄМО не переводити остаточного розподілу зерно-хлібофуражу до повного виконання планів здачі державі (хлібозаготовки) по культурах. Після виконання планів здачі по культурам негайно переведіть розподіл по трудовнях та фондах і надішліть до РКС на ЗАТВЕРДЖЕННЯ. Без затвердження розподілу наслідків господарювання РКС остаточну видачу ЗАБОРОНЯЄМО”*¹⁵⁴.

Нарешті, Й.Сталін вимагав дотримуватися принципу, за яким колгосп повинен розраховуватися з державою, а потім вже розподілити між колгоспниками залишки виробленої на трудовні продукції. Але оскільки держава виставляла завищені плани хлібозаготівель, то дефіцит хліба на селі був викликаний цими державними заготівлями.

Отже, передумовами Голодомору були політика партії на селі, яка передбачала ліквідацію індивідуального сектору і перетворення селян на сільськогосподарських робітників, примусова колективізація селянських господарств, розкуркулення, надзвичайні хлібозаготівельні кампанії, що, врешті-решт, призвело до руйнації сільськогосподарського виробництва.

* * *

Стратегічною метою партії більшовиків у селянському питанні було усупільнення селянських господарств. Із запровадженням колгоспного ладу одночасно вирішувалися такі питання, як знищення соціальної бази *“українського сепаратизму”*, ліквідація приватного сектору, утвердження державної форми організації сільськогосподарського виробництва, створення умов для централізованого хлібопостачання промисловості, армії, міліції, здійснення експорту хліба. А тактичним завданням стали хлібозаготівлі. Подібно до голоду 1921-1923 рр. радянська держава і на початку 30-х років застосовувала терористичні методи хлібозаготівель з метою, по-перше, мобілізації хлібних ресурсів, по-друге, терору голодом без розрахунку одержання хліба.

Хлібозаготівельні плани держави на початку 1930-х років були дуже високими. До того ж, їх часто корегували у бік збільшення. У 1931 р. хлібозаготівельний план для УСРР спочатку встановили у розмірі 440 млн пудів, у вересні того ж року збільшили до 490 млн пудів, потім знову змінили. Подібне відбувалося і на районному рівні. У січні 1932 р. початковий план заготівель зернових культур для 7 районів колишнього

Конотопського округу складав 48900 пудів, а за наполяганнями Наркомату постачання він підвищився до 50550 пудів¹⁵⁵. У Середино-Будському районі план хлібозаготівель 1932 р. змінювався тричі - у серпні, вересні і жовтні¹⁵⁶.

Архівні документи рясніють повідомленнями районного і місцевого партійно-господарського активу про нереальність планів хлібозаготівель. Про це, зокрема, свідчать рішення президії Малобубнівської сільради¹⁵⁷. У зведенні ДПУ УСРР про настрої і протидію партійців і комсомольців під час хлібозаготівель від 20 листопада 1932 р. зазначалося, що виступи про нереальність плану хлібозаготівель лунали на партійних зборах у с.Грициківка Сумського району, с.Великий Бобрік Краснопільського району, с.Липове Великобубнівського району, с.Старикове Глухівського району, с.Хоружівка Недригайлівського району, м.Ромни¹⁵⁸. А сільрада с.Шаповалівка і сільський схід с.Бочечки Конотопського району відмовилися взагалі приймати план¹⁵⁹.

Хлібозаготівлі були надмірними. Якщо у другій половині 1920-х років у селянському господарстві дві третини валового збору зерна йшло на власне споживання, а третина - на ринок, то у 1932 р. питома вага вилученого у селян хліба сягала 52,3% валового збору. Вже 1931 р. селян поставили у дуже скрутне становище - вони вимушені були взимку недодавати худобі, навесні - недосівати, аби зберегти життя своїм родинам. Наступного року в одноосібному та колгоспному секторах ця диспропорція ще більше порушувала норми хлібофуражного балансу¹⁶⁰. При потрібних для харчування і фуражу 11-12 млн т у 1931-1932 рр. для селян України було залишено 8 млн т, а 1932-1933 рр. - 2,8 млн т. Це неминуче вело до голодної катастрофи¹⁶¹.

Політика, що проводилася на селі 1932-1933 рр., нагадувала політику *“воєнного комунізму”*. Різниця полягала лише у тому, що у 1918-1920 рр. продрозкладка стягувалася з індивідуальних господарств, а на початку 1930-х років - з колгоспів. Проте в останніх селяни не хотіли працювати безкоштовно, а відсутність матеріальної зацікавленості призводила до величезних втрат продукції. У спецзведенні Глухівського райвідділу ДПУ від 9 лютого 1932 р. повідомлялося про те, що селяни не зацікавлені працювати у колгоспі. Незаможний селянин с.Чорториги І.Смоловик говорив односельцям: *“дурак тот, хто вступає в колхоз, тому [що] різниці все равно нет, налоги, хлебозаготовку, пеньку всю отдай и также и у колхозников производят обыски, что обнаруживают - все забирают, а для колхозников также никаких товаров не дают”*¹⁶².

Через нестачу хліба, голод, що вже ширився Україною взимку і навесні 1932 р., селяни почали виходити з колгоспів. На позачерговому засіданні бюро Буринського райкому партії від 12 червня 1932 р. повідомлялося, що у с.Попівська Слобода подано 17 заяв про вихід з колгоспу, с.Чернеча Слобода - 30, с.Успенка - 12, с.Олександрівка - 20, с.Михайлівка - 20, м.Буринь - 25 заяв¹⁶³. Значна частина селян, які їх подали, виробили необхідну кількість трудоднів, проте хліба не отримали, деякі почали забирати робочу худобу. Подібна ситуація спостерігалася і в інших районах. У доповідній записці оргмасового відділу Укрколгоспцентру від 12 вересня 1932 р. зазначалося, що масовий вихід селян з колгоспів припадає на весняну сівбу та початок збирання врожаю, тобто з квітня по серпень. На Глухівський район припадає 371 заява, Охтирський - 722. По 8 районах Харківської області серед тих, хто подав заяви про вихід з колгоспів, бідняків було 1739, середняків - 1207, куркульсько-заможних господарств - 473¹⁶⁴. Аргументація виходу селян з колгоспів була типовою. Наприклад, колгоспники с.Семереньки Тростянецького району писали: *“Вступаючи в колгосп,*

*усуспільнили землю, все майно, посівматеріал, обробляючи її своїми силами. Зараз колгосп не розраховується, трудоднів не сплачує, пайок не видає, колгоспники обірвані, голодують*¹⁶⁵.

Продовольча криза 1931 - початку 1932 рр. змусила радянський уряд вдатися до певних дій. У травні 1932 р. РНК УСРР ухвалила рішення про надання фінансової та продовольчої допомоги колгоспам, які потерпіли від неврожаю попереднього року. 44 районам республіки, у тому числі Миропільському, була виділена кредитна допомога розміром 2 млн крб.¹⁶⁶ Проте ситуація погіршувалася. У червні того ж року Харківський обком партії повідомляв ЦК КП(б)У про вкрай складну продовольчу ситуацію (голод) в окремих районах області. У багатьох колгоспах 6 районів відсутній не тільки хліб, а й інші продукти харчування, люди споживають квіти акації, комиш, осоку, стебла соняшнику, макуху, внаслідок голоду фіксують хвороби і смерть. Випадки смерті від голоду траплялися і в інших районах - Краснопільському (7), Миропільському (9), Сумському (9), Недригайлівському (5), Липоводолинському (5), Роменському (6)¹⁶⁷.

При здійсненні хлібозаготівель, як і під час попередніх кампаній, частими були зловживання і *“перекручення”* з боку місцевого партійно-господарського активу. У заяві секретаря осередку ЛКСМУ с.Кашпури Роменського району Приходька і голови сільради Прокопенка до Політбюро ЦК КП(б)У від 10 травня 1932 р. йшлося про те, що під час хлібозаготівельної кампанії 1931 р. тим селянам, які повністю виконали хлібні зобов'язання, доводили ще один або навіть три плани. Декого із селян, які виконали план хлібозаготівель, заарештували і посадили у холодне приміщення на 3-5 днів. Під час хлібозаготівельної кампанії 1932 р. заступник голови райвиконкому Юрченко наказав (до початку кампанії) вилучити у селян хліб, який вони отримали з колгоспу, і здати його у рахунок хлібозаготівлі, у тому числі й посівматеріал. Голова сільради Путівець накладав на селян штрафи по 150-200 крб., а за їх несплату забирав майно і навіть виганяв з хати. Саме завдяки таким заходам, як стверджували заявники, по сільраді була виконана посівна кампанія¹⁶⁸.

Доходило до того, що справу конфіскації майна у куркулів передавали сільрадам. У листі голови Великобубнівського райвиконкому Андрієнка і народного судді того ж району Білоцерковця до голів сільрад та уповноважених райвиконкому від 21 лютого 1932 р. зазначалося, що у *“зв'язку з тим, що план заготівлі хліба виконується слабо, судова репресія не дає належного факту лише тому, що судовий виконавець не в змозі вчасно привести до виконання вироків нарсуду, райвиконком та нарсуд пропонує головам сільрад та уповноваженим РВК під особисту відповідальність проробити наступне: По вироків, в яких зазначено конфіскацію всього майна та штрафи на користь держави, майно негайно описати та передати на охорону відповідним установам та організаціям села. Куркулів виселити з господарств і майно передати на схорон відповідальним особам, які б забезпечили конфіскацію та справлення штрафів на користь держави”*¹⁶⁹.

Селяни не могли себе почувати господарями у колгоспі, тому що вироблена ними продукція не ставала власністю колективу. Але для того, щоб вижити, селяни починали приховувати, *“розбазарювати”* або красти продукцію, вироблену ними ж у громадському господарстві.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову *“Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”*, відому в народі як *“закон про п'ять колосків”*. Відповідно до неї так зване розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом чи позбавленням

волі не менш як на 10 років. Навіть за декілька зрізаних колосків на ще недавно власному полі голодуючих нещадно карали. Через рік (9 липня 1933 р.) Роменський райвиконком прийняв постанову “Про боротьбу з крадіжками та нищенням засівів на колгоспних полях”. У період із 15 по 20 липня 1933 р. за крадіжки колосків на колгоспних полях Роменського району засуджено 15 чоловік. Строки позбавлення волі - від 2 до 8 років. А жительку с.Василівка Ф.Олефір Чернігівський обласний суд за зрізання колосків запроторив до Сибіру на 10 років¹⁷⁰. Цей закон наочно демонстрував рамки “соціалістичної законності” у період масового терору.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. йшли важче, ніж у попередні роки. Станом на 5 серпня з 23270 колгоспів в Україні тільки 1403 виконали річний план¹⁷¹. Не краще становище було і в одноосібному секторі. У вересні 1932 р. Путивльський райком партії повідомляв вищі органи про те, що хід хлібозаготівельної кампанії і виконання плану, незважаючи на його скорочення (на 38,2%), є абсолютно незадовільним. У цілому по району річний план виконано на 7,1%, у тому числі колгоспами - на 9,8%, бідняцько-середняцькими одноосібними господарствами - 6,2%, “твердоздатчиками” - 6,8%¹⁷². Подібна ситуація склалася й у Конотопському районі. Низькі темпи (менше 30%) виконання плану хлібозаготівель мали села Шпотівка, Фесівка, Соснівка, Бондарі, Кузьки, Новомутин, Шевченкове, Любимове, Мельня, Озаричі, Бочечки, Хижки, а по одноосібному сектору відставали (план виконання менше 12%) села Бочечки, Козацьке, Малий Самбір, Підлипне, Попівка, Соснівка, Фесівка, Хижки, Шаповалівка, Юрівка¹⁷³.

Державні запаси хліба та інших продуктів харчування швидко танули. Зменшилася норма видачі продуктів у місті, де ще раніше була запроваджена карткова система. Скоротився експорт хліба, що у великих обсягах здійснювався з 1929 р., незважаючи на світову кризу перевиробництва, а це, у свою чергу, призвело до кількакратного збільшення зовнішньоторговельного балансу порівняно з попередніми роками. На західних ринках з’явилися чорні біржі радянських векселів. Така ситуація призвела до різкого зростання антирадянських настроїв у місті (на селі вони вже були із запровадженням продрозкладки 1929 р.). Суттєво збільшилася порівняно з 1931 р. кількість селянських виступів. У 1932 р. в Україні відбулося 933 виступи або 56,6% виступів по країні¹⁷⁴. Незадовільним станом забезпечення продовольством були занепокоєні робітники і службовці м.Конотоп¹⁷⁵. Навіть представники правоохоронних органів, на які спиралася радянська влада при здійсненні терору, мали продовольчі проблеми. У вересні 1932 р. у Конотопському районі співробітники міліції отримували по картках тільки хліб, та й той за нормою 300 грамів на співробітника і 100 грамів на утриманця. По Україні були зафіксовані випадки жебракування дітей міліціонерів¹⁷⁶.

Виправити ситуацію Й.Сталін вирішив знову за рахунок села. Наприкінці жовтня 1932 р. в основні хлібовиробні регіони СРСР були направлені **надзвичайні хлібозаготівельні комісії**. В.Молотов очолив комісію в Україні, Л.Каганович - на Північному Кавказі, П.Постишев - у Поволжжі.

Хоча план (явно нереальний) хлібозаготівель по республіці був зменшений на 70 млн пудів, проте його вимагалось виконувати негайно. Зрив заготівель пояснювався не відсутністю хліба, а небажанням боротьби за нього. Тобто головним винуватцем у саботажі хліба фактично ставав місцевий партійний і державний апарат. Згідно з постановою РНК УСРР “Про заходи до посилення хлібозаготівель” від 20 листопада 1932 р. висувалася вимога повністю виконати план до 1 січня 1933 р. Заборонялося витрачання натуральних фондів у колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Колгоспи-боржники, що видавали аванси хлібом у рахунок трудовнів понад

встановлені норми (не більше 15% від фактичного обмолоту), повинні були негайно повернути хліб, що йшов у рахунок виконання плану хлібоздачі. Райвиконкоми зобов'язувалися організувати вилучення у колгоспників, одноосібників, робітників радгоспів хліба, розкраденого у колгоспах і радгоспах під час збирання, молотьби і транспортування¹⁷⁷. Отже, держава санкціонувала проведення масових обшуків із негайною конфіскацією всіх наявних запасів зернових.

Місцева влада не забарилася з виконанням цієї постанови. З 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. в УСРР було вилучено 104,7 млн пудів хліба, в тому числі у колгоспах - 73,2 млн пудів, радгоспах - 17,6 млн пудів, одноосібників - 13,8 млн пудів. Усього з урожаю 1932 р. держава вилучила близько 261 млн пудів, тоді як заготівля з урожаю 1931 р., що тривала до 1 лютого 1932 р., дала 440 млн пудів¹⁷⁸.

Наслідки застосування цієї постанови на рівні окремих районів були такими. Якщо в Середино-Будському районі план хлібозаготівель на 6 листопада 1932 р. був виконаний лише на 54,8%, то на 14 лютого 1933 р. - на 106%. До боржників застосовувалися репресивні заходи. За неповними даними Середино-Будського райкому партії, у 1932 р. репресії були застосовані проти 516 осіб заможного і середнього селянства, у тому числі виведено зі складу сільрад 89 чоловік, з них заарештовано - 5, віддано під суд - 94, винесено постанов про вислання - 11, тих, у кого конфісковано майно, - 160, оштрафовано - 134, тих, чиє майно розпродано, - 23. Крім того, до судової та партійної відповідальності були притягнуті і представники партійно-господарського активу. 6 осіб було виключено з партії, з них 2 засуджено, 7 особам винесена догана, у тому числі 4 - сувора догана з попередженням, 2 чоловіки звільнено з посади секретаря партійного осередку, 6 голів сільрад знято з роботи і віддано під суд¹⁷⁹. У Буринському районі на 1 січня 1933 р. за невиконання хлібозаготівель було позбавлено волі на різні терміни ув'язнення 91 особу¹⁸⁰. Усього по Україні у справах хлібозаготівель у 1930 р. було заарештовано 33,4 тис. осіб, 1931 р. - 51,9 тис., 1932 р. - 74,8 тис., 1933 р. - 124,5 тис., 1934 р. - 30,3 тис. чоловік. Найбільше арештів припадало на час роботи надзвичайної хлібозаготівельної комісії на чолі з В.Молотовим. У листопаді 1932 р. було заарештовано 14230 чоловік, у грудні 1932 р. - першій декаді 1933 р. - 15690 чоловік¹⁸¹. Інструментом виконання хлібозаготівельних планів був тотальний державний терор, який призвів, врешті-решт, до вилучення всіх продовольчих запасів.

Для виконання планів заготівлі хліба, як і в попередні кампанії, використовувалися так звані *“буксирні бригади”*. На початку 1933 р. рішенням Охтирського райкому партії було створено декілька десятків таких бригад загальною кількістю 300 чоловік з числа колгоспників, які вчасно виконали план хлібозаготівель¹⁸². Ці бригади здійснювали обшуки, реквізиції хліба і продуктів харчування у *“злісних нездатчиків”*, вилучення майна засуджених до розстрілу за невиконання планів хлібоздачі¹⁸³. 30 грудня 1932 р. рішенням Михайлівської сільради була створена буксирна бригада на чолі з В.Сивоконем з метою наступного дня повністю *“виконати план хлібозаготівлі по одноосібному сектору і куркульській верхівці села. У злісних незадаців хліба державі по твердим завданням відібрати всю землю з садибами і передати в колгоспи”*¹⁸⁴. Такі бригади під час вилучення продовольства складали (а іноді і не складали) відповідні акти. Так, 4 січня за доносом бригадою 4-го кутка Ярмолинської сільради Роменського району було складено акт обстеження і вилучення у селянина М.Цупки таких продуктів харчування: проса - 1 пуд 18 фунтів, гречки - 6 пудів 6 фунтів, гороху - 1 пуд 18 фунтів, гречаного борошна - 2 пуди 13 фунтів, картоплі

- 121 кг¹⁸⁵. Буксирні бригади діяли спільно з уповноваженими райкому партії, комсомольським та учнівським активом, транспортними бригадами з вивезення хліба безпосередньо з-під молотарок. Під час *“операцій”* буксирні бригади вдавалися до *“барахольства”* - забирали сало, масло, гроші, інше добро, іноді чинили самосуд. А уповноважений райкому партії Єлисеєв застрелив селянина с.Хухра Охтирського району Давиденка, який ухилився від здачі хліба¹⁸⁶. У Липоводолинському районі виявлені численні випадки протиправних дій з боку *“бригад”*. У Липовій Долині така бригада конфіскувала 15 кг меду, але не внесла його до акту вилучення, у с.Подільки кандидат у члени партії Клименко самочинно штрафував людей, а гроші витрачав на горілку, голова Сватківської сільради запропонував колгоспам виконати план м'ясозаготівлі протягом доби, погрожуючи арештом¹⁸⁷ тощо.

Щодо *“нерадивих”* селян запроваджувалися і нові методи впливу. До сіл, які не виконували планів хлібозаготівель, застосовувалися так звані *“товарні”* репресії, коли селам обмежували постачання промислових і споживчих товарів. 14 листопада 1932 р. Харківський обком партії прийняв постанову про припинення завезення товарів у села, які не виконують план хлібозаготівель, запропонувавши *“обллегпрому, областним базам промисленности и межрайонным базам госторговли и кооперации приостановить отгрузку товаров по ноябрьскому плану на село, в том числе и по всяким целевым назначениям”* у 12 районах та попередити про це 45 районів, у тому числі Білопільський, Великописарівський, Краснопільський, Лебединський, Липоводолинський, Миропільський, Охтирський, Тростянецький, Улянівський¹⁸⁸. Того ж місяця оргбюро ЦК КП(б)У по Чернігівській області постановило запропонувати облспоживспілці вивезти дефіцитні промтовари з районів, що не виконують план хлібозаготівель (Великобубнівський, Буринський, Роменський) та перекинути їх у передові райони (Глухівський)¹⁸⁹.

Як і в попередні роки, до *“нездатчиків”* хліба застосовувалося вислання за межі України. Так, за постановою Харківського облвиконкому від 9 січня 1933 р. за *“активне, злісне протидіяння хлібозаготівлям, за організацію куркульського саботажу і зрив хлібозаготівель, за порушення закону пролетарської диктатури про охорону соціалістичної власності, за те, що проводили підривно роботу в час осінньої сівби”* вислати за межі України 400 господарств (родин), у тому числі з сіл: Боромля Тростянецького району - 40 господарств, Краснопілля - 30, Дернове Великописарівського району - 25 господарств¹⁹⁰.

Другим хлібом в українському селі вважалася картопля. Вона була основним продуктом харчування селян, особливо у поліських районах Сумщини. 1 грудня 1932 р. РНК УСРР прийняла дві постанови *“Про заборону торгівлі картоплею в районах, що злісно не виконують зобов'язань за контрактацією, та перевірку наявних фондів картоплі в колгоспах”* і *“Про заготівлю картоплі в колгоспах”*. У першій постанові зазначалося, що *“у зв'язку з тим, що в низці районів колгоспи, колгоспники та одноосібники не здають картоплі по контракції, чим злісно зривають пляни заготівель картоплі й водночас переводять продаж великої кількості картоплі на приватньому ринкові за спекулятивними цінами, Рада Народніх Комісарів постановила заборонити в нижченаведених районах будь-яку торгівлю картоплею до закінчення ними пляну здачі картоплі по централізованих заготівлях”*: Великобубнівський і Роменський райони Чернігівської області, що виконали план здачі картоплі відповідно на 16,0% і 14,2%, та Білопільський район Харківської області - на 25,8%¹⁹¹. Для 12 поліських і 4 лісостепових районів була заборонена будь-яка торгівля

картоплею. У жовтні 1932 р., коли завершився її збір, уряд встановив норми та загальні обсяги картоплі по областях. Завдання мали бути виконані на 85% до 1 січня 1933 р., решта - навесні. Так, у 1932 р. план поставки державі картоплі Середино-Будським районом складав 120930 центнерів, а в лютому 1933 р. був виконаний на 64%. Для "прориву" у цій справі на село було відправлено 30 бригад, призначено відповідальних із членів бюро райкому партії. За несвоєчасну здачу картоплі було віддано під суд 52 особи, оштрафовано 160 чоловік, стягнуто коштів на суму 33458 крб.¹⁹² На початку 1933 р. Буринський і Кролевецький райони Чернігівської області майже припинили продаж державі картоплі за контрактаційними зобов'язаннями. Тому держава заборонила будь-яку торгівлю картоплею у цих районах¹⁹³.

Подібною була ситуація і з м'ясозаготівлею. Поголів'я коней і великої рогатої худоби за період 1928-1933 рр. зменшилося удвічі. Для збільшення обсягу заготівель м'яса РНК УСРР заборонив з 3 грудня 1932 р. торгівлю м'ясом і худобою, а також встановив обов'язкові норми здавання м'яса для окремих господарств одноосібників і колгоспників: від 45 до 20 кг живої ваги до двору. Це стосувалося і молока¹⁹⁴.

Другим способом змусити селян віддати державі хліб, який рятував їх від голодної смерті, були **натуральні штрафи** м'ясом та картоплею. До колгоспів, що допустили розкрадання колгоспного хліба і зривали виконання плану, застосовувався такий штраф шляхом додаткового завдання з м'ясозаготівель розміром 15-місячної норми здавання м'яса. При цьому накладання штрафу не звільняло колгосп від повного виконання плану заготівлі хліба. Отже, тепер боржник відповідав перед державою також і тією продукцією, яку він виростив на присадибній ділянці (м'ясо, картопля). Раніше штрафи за невиконання хлібозаготівель стягувалися у грошовій формі. Наприклад, у листопаді 1932 р. президією Процівської сільради Роменського району було прийнято рішення оштрафувати за невиконання хлібозаготівлі 9 осіб на суму 2100 крб., заготівлі картоплі - 14 осіб на суму 1750 крб., м'ясозаготівлі - 13 осіб на суму 1250 крб., сінозаготівлі - 4 чоловіки на суму 200 крб., соломозаготівлі - 6 осіб на суму 135 крб., заготівлі молока - 10 чоловік на суму 635 крб.¹⁹⁵ Згодом поряд з ними застосовувалися штрафи у натуральній формі. Того ж місяця в одному із сіл Конотопського району до 6 селян був застосований натуральний штраф¹⁹⁶. Наприкінці 1932 р. у с.Великі Вільми за непоставку селянином Савченком 11 центнерів (здав лише 5 ц) хліба сільрада клопотала перед міською радою про позбавлення його права користуватися землею, але міська рада замінила це натуральним штрафом - 44 кг м'яса¹⁹⁷. Відчули на собі натуральні штрафи і цілі колгоспи. У лютому 1933 р. до колгоспу "Вільний шлях" Біловодської сільради Роменського району був застосований такий штраф у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса - 74 центнери, стягнутий, у першу чергу, із членів управи, окремих колгоспників та колгоспного майна¹⁹⁸. Застосування натуральних штрафів поглибило трагедію.

Якщо хлібозаготівельні кампанії з конфіскацією хліба були візитною карткою голоду, то "натуральні штрафи" стали візитною карткою Голодомору. Виявити вироблені у присадибному господарстві колгоспника або у господарстві одноосібника продовольчі запаси можна було переважно шляхом обшуку. Тому за активної участі партійців, комнезамівців, відряджених на хлібозаготівлі робітників з міст почалися подвірні обшуки з конфіскацією будь-яких запасів їжі - картоплі, сала, солінь, квасолі, цибулі, сухофруктів тощо. Забирали майже усе. Такі каральні акції - за "куркульський саботаж" - висвітлювалися у місцевій пресі. Державі потрібен був хліб, а не картопля чи соління. Вилучення всього виявленого у селянина продовольства стало доказом

того, що тоталітарна держава карала його за небажання майже безкоштовно і добросовісно працювати в артілі. Терор голодом, як і розкуркулення заможних селян, був одним із методів створення колгоспного ладу.

Ще одним *“винаходом”* держави для того, щоб примусити селянина віддати хліб, були так звані *“чорні дошки”*. На Сумщині це поняття з’явилося навесні 1930 р., коли під час колективізації 9 членів Великосамбірської сільради колишнього Жовтневого району за небажання вступати до колгоспу були виведені зі складу сільради, а їхні прізвища занесені на *“чорну дошку”*, що означало бойкот цих селян з боку колгоспників¹⁹⁹. Проте тоді така акція нагадувала швидше вплив морального характеру, ніж той, який вклав у поняття *“чорна дошка”* Л.Каганович. Сподвижник Сталіна розумів під цим таке: господарства, села, колгоспи, занесені на *“чорні дошки”*, оточуються збройними загонами, звідти вивозяться усі продовольчі та насінневі запаси, забороняється торгівля та ввезення будь-яких товарів. Фактично це означало смертний вирок тим, хто жив у цих селах, колгоспах, господарствах.

В Україні *“чорні дошки”* вводилися постановою ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 18 листопада 1932 р. У листі ЦК КП(б)У Центральному Комітету ВКП(б) від 8 грудня 1932 р. С.Косіор повідомляв, що за постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня на *“чорну дошку”* занесено 6 великих сіл, а областями - 400 колгоспів²⁰⁰. Поступово рішеннями місцевих партійних організацій цей список збільшується. Наприкінці 1932 - на початку 1933 рр. вони існували майже у кожному районі. Наприклад, на *“чорні дошки”* були занесені с.Чернацьке Середино-Будського району, села Івот, Чуйківка, Шатрище, Прокопівка, Каліївка, Ображіївка Шосткинського району, 2 колгоспи Буринського району, 5 колгоспів Боромлянської сільради Тростянецького району, с.Герасимівка Роменського району, хутір Гарбарі Лебединського району²⁰¹ та інш. Про це повідомляли на своїх сторінках районні газети нашого краю - *“Зоря”* (Шостка), *“Колективіст Буринщини”* (Буринь), *“Колективіст-Ударник”* (Недригайлів), *“Комуна”* (Конотоп), *“Ленинський путь”* (Путівль), *“Радянське життя”* (Ромни) та інш. До колгоспів, які опинялися у такому становищі, застосовувалися різноманітні форми впливу, у тому числі і з боку філій Державного банку СРСР, коли припинялося будь-якого роду кредитування, проводилося стягування кредитів²⁰².

Голодомор 1932-1933 рр. був використаний радянською владою не лише як засіб упокорення українських селян, але і як спосіб поповнення державної скарбниці. У 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР була створена Всесоюзна контора (з 1931 р. об’єднання) по торгівлі з іноземцями. Невдовзі її відділення (контори) відкрилися у багатьох містах України, а в червні 1932 р. була створена Всеукраїнська контора торгзіну. Завданнями цих установ було обслуговування іноземних представництв, туристів, пароплавів і громадян, які прибували до СРСР або тимчасово проживали в країні. З весни 1931 р. двері торгзінів відчинили і для громадян СРСР, які мали золото, срібло, іноземні грошові перекази тощо. На систему торгзіну, як і на будь-яку державну установу, покладався план щодо вилучення у населення золота. Кількість осередків торгзіну постійно збільшувалася, оскільки через голод селяни масово здавали побутове золото в обмін на борошно. З 1 січня по 1 серпня 1933 р. кількість магазинів торгзіну у Харківській області збільшилася з 14 до 47, Чернігівській області - з 5 до 20. За 1933 р. обсяг надходжень від торгзіну досяг 24,9 млн крб.²⁰³ Колишній секретар контори Куянівського цукрозаводу Білопільського району Й.Ілляшенко згадував: *“были моменты, когда по целым дням не было в доме хлеба, обед и ужин брали из заводской столовой, но крайне низкого качества. На обед один*

*борщ с сухим жомом или с лопухами. И если бы не некоторые сбережения Анаст[асии] Як[овлевны], на которые в Торгсине в Сумах и Белополье выменяли муку, пшеница, круп и т.д., то не знаю, что бы было. Многие ели бурьян, полову. От голода народ стал пухнуть и умирать. Таким образом не минула чаша сия и моей сестры Параскевы, которая к тому же была больна ногами и истощена организмом и работать была не в состоянии, умерла 13 апреля 1933 года. Похоронили на Засумском кладбище...*²⁰⁴. Про роботу цих установ згадував П.Гальченко: *“У місті Ромни був магазин “Торгсін”. Це була ширма для комуністичної влади. Говорили, що тут ведеться торгівля з “іностраницями”. Під цією ширмою викачували в українців золото, за яке давали мізерну кількість борошна або крупи. Продавцями були у цих магазинах переважно чужинці. Черги були в магазині величезні. Люди стояли цілодобово. Деякі були вже пухлі від голоду і траплялися випадки, що в черзі вмирили”*²⁰⁵. Держава, позбавивши селянина хліба, змусила купувати його за золото, валюту, дорогоцінне каміння.

Після запровадження у 1929-1930 рр. колгоспного ладу жити у селі стало дуже важко, молодь намагалася виїхати у міста та на новобудови, щоб влаштуватися на роботу. Але з 1932 р. люди втікали з села не для того, щоб працевлаштуватися, а щоб просто вижити. Це набирало масового характеру. Втечу селян влада пояснювала зовсім інакше. У секретному листі харківських обкому та облвиконкому до райкомів партії та райвиконкомів від 25 січня 1933 р. зазначалося, що почався масовий виїзд селян *“за хлібом”* за межі України. *“Такие массовые выезды, без всякого сомнения, организуются врагами советской власти с целью агитации “через крестьян” в районах СССР против колхозов, против советской власти. В прошлом году партийные и советские органы прозевали этот контрреволюционный маневр врагов советской власти”*²⁰⁶. За повідомленнями голови ОДПУ В.Балицького, наприкінці грудня 1932 р. - на початку січня 1933 р. з 19 районів Харківської області виїхало 20129 осіб, з них колгоспників - 7423, одноосібників - 12698, активу - 8 осіб. 24 січня 1933 р. на 10 великих залізничних станціях Харківської області, у тому числі Сумах та Охтирці, були проведені перевірки. Перевірка станції Суми, через яку здійснювався масовий виїзд селян, показала продаж 15 тис. квитків²⁰⁷. Навіть притягнення до кримінальної відповідальності і позбавлення волі давало селянам шанс вижити. У Краснополлі тоді щодня в судах розглядалися *“хлібні”* справи. Після одного судового засідання середняк Олексій Бесараб сказав: *“Хай судять та везуть звідцілья. Так хоч з голоду не вмреш, а дома коли залишимось, все рівно помремо”*²⁰⁸.

Щоб припинити неконтрольовану міграцію, налагодити облік селян, які, шукаючи порятунку від непосильних хлібозаготівель та Голодомору, виїжджали до міст та за межі республіки, 15 листопада 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення *“Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів”*. Згідно з ним, скасовувалися всі інші посвідчення, крім паспорта. Паспортна система запроваджувалася тільки у місті, сільські жителі паспортизації не підлягали. Таким чином селянин прикріплювався до землі, набуваючи стану державного кріпака. Майже одночасно з цим Україна була оточена з усіх боків загороджувальними загонами внутрішніх військ, щоб перешкодити голодуючим виїхати в інші республіки. 23 січня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У на виконання директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) дало вказівки відповідним органам припинити продаж квитків за межі України, докласти зусиль для припинення виїзду селян²⁰⁹. Без спеціального дозволу не можна було пересуватися залізницями. Працівники ДПУ перевіряли у поїздах багаж пасажирів і

конфісковували продовольство - останній порятунок селян, які везли його голодуючим сім'ям. Тих, хто встиг виїхати, заарештовували і повертали назад. Лише у січні та лютому 1933 р. було заарештовано 220 тис. селян, з яких силою повернули у села понад 180 тис. осіб, де їх чекала голодна смерть²¹⁰.

Хлібозаготівлі продовжувалися до весни 1933 р., поки у районах не залишилося будь-яких продовольчих і фуражних запасів. 15 березня 1933 р. 1-й секретар ЦК КП(б)У С.Косіор у листі до Й.Сталіна писав про підготовку республіки до весняної сівби, з якого випливала справжня причина Голодомору: *“Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз в найбільш неблагополучних районах”*²¹¹. Йшлося про райони з великою смертністю, голод уже лютував по Україні. Смертність від голоду почалася з листопада 1932 р., коли В.Молотов очолив надзвичайну хлібозаготівельну комісію, а з весни 1933 р. вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували випадки людоїдства та труподства. На 1 травня 1933 р. у Харківській області було зареєстровано (а скільки не зареєстровано?) 9 таких випадків, 1 квітня того ж року - 58, 1 травня - 132, 1 червня - 221 випадок²¹². 20 травня 1933 р. в Охтирському районі чоловік і його дружина запросили до себе блукаючу вулицями 8-річну дівчинку, *“затягнули їй на шиї мотузку і зашморгнули, а потім чоловік перерізав цій дівчинці шию, для того, щоб кров зійшла, після чого м'ясо варили і їли”*. У с.Тарасівка Великописарівського району зголодніла і напівбожевільна селянка у травні 1933 р. вбила для споживання трьох безпритульних дітей: хлопчика 3-х років і двох дівчаток 6-ти і 10-ти років²¹³. В інформації секретаря Улянівського райкому партії воєнкому Охтирського 68-го Червонопрапорного полку повідомлялося, що *“криме учаслившихся случаев смерти от недоедания, которые доходят до 10-15 человек на день в некоторых селах, есть случай людоедства (в с.Марковке)”*²¹⁴. Випадки людоїдства були зафіксовані в селах Битиця і Червоне Сумського району²¹⁵, м.Ромни²¹⁶.

В умовах терору голодом з боку держави селяни, керуючись інстинктом самозбереження, чинили опір хлібозаготівлям та шукали різноманітні способи порятунку від голодної смерті. Вони приховували хліб у так званих хлібних ямах, про що свідчать акти обшуку і вилучення продуктів харчування буксирними бригадами в селян-одноосібників та колгоспників²¹⁷.

Доведені до відчаю голодуючі не гребували не лише харчовими рештками, поголов'ям, а й м'ясом хворих тварин, кішок, собак, ховрашків, кротів. 16 лютого 1933 р. у с.Литовка Охтирського району померло 10 чоловік від вживання хліба з *“гнилої шелухи”*, у селах Олешня, Яблучне, Бакирівка спостерігався масовий забій худоби²¹⁸.

Традиційним способом виживання селян в умовах голоду було заробітчанство або відхідництво (робота на будівництві шляхів, у каменоломнях, на торфо- та лісорозробках). Проте пошуки порятунку у містах для більшості селян виявилися марними. Їх спіткала доля жебраків.

У пошуках будь-якої їжі голодуючі здійснювали напади на гуральні, зерносковища, продовольчі вантажі, картопляні гурти колгоспів. Так, у с.Чернеччина Сумського району спроби нападів на картопляні гурти систематично повторювалися з 26 квітня по 5 травня. А коли після збройної сутички з охороною селянам врешті-решт вдалося захопити кагати, то за одну годину вони розібрали 2 тис. пудів картоплі²¹⁹.

Частина селян вдавалася до викопування вночі висадки буряків та картоплі, а під час достигання хлібів зрізали колоски з ще незібраного поля. Коли їх ловили, вони намагалися наїстися вирваних насадків або зрізаних колосків тут же, у полі.

Селяни виступали за повернення усуспільнених корів. Уродженець с.Буринь В.Романенко згадував, що до початку зими 1933 р. селяни поїли все, що було в їхніх господарствах: птицю, кролів, свиней, телят, овець, кіз - усе, крім корів. Бо корова - то молоко, то спасіння²²⁰. Зневірившись у допомозі влади, селяни почали самостійно повертати собі худобу. Так, у квітні 1933 р. в Улянівському районі із 4,3 тис. усуспільнених корів селяни розібрали 100-150²²¹.

У відповідь на зростання майнових злочинів селяни почали утворювати загони самооборони. Випадки самосудів над голодними жебраками, одноосібниками, колгоспниками почали поширюватися навесні - улітку 1933 р. Так, з 20 травня по 20 червня того року було зареєстровано 111 самосудів в 99 селах 51 району України. Найбільша кількість самосудів у Чернігівській області припадала на Недригайлівський район²²². Самосуди супроводжувалися жорстокими знущаннями і нерідко закінчувалися вбивством або побиттям, від якого крадії через декілька днів помирали.

Узимку 1933 р. держава змушена була визнати величезні продовольчі проблеми в Україні. Про це свідчать звіти, інформаційні листи, директивні документи центральних республіканських і місцевих органів влади про продовольчу і матеріальну допомогу голодуючим, подолання голоду. У січні 1933 р. у листі Лебединського райвиконкому до голови Рябушанської сільради і голови колгоспу "Перемога" зазначалося, що "окремі випадки голодухи повинні бути ліквідовані на місцях негайно... Допомога повинна бути організована через взаємодопомогу колгоспників"²²³.

Навесні того ж року партія констатувала факти голоду у регіонах. У березні в Улянівському районі голодувало 342 господарства загальною кількістю 1670 осіб²²⁴. З метою ліквідації голоду та надання допомоги "крайне нуждаючимся окремим колгоспним сім'ям, трудящимся єдиноличникам, дітям і сім'ям ч[ервоно]армійців доручити фракції РВКу організувати спеціальну п'ятірку в складі т.т. ПОЛОВКА (під його головуванням): представників Червоного Хреста, Рай. Здоров-Охорони, Нач. ДПУ і РСС, аналогічні п'ятірки утворити і при с[ільських]/р[адах] з притягненням в них уповноважених РПК, секретарів п[артійних]/о[середків], а де таких немає - комсомольських осередків, вчителя або вчительниці, 1-2-х активістів колгоспників або колгоспниць"²²⁵. У селах Боромля, Жигайлівка, Бранцівка Тростянецького району голодувало по 100-150 господарств у кожному, в інших селах - по 15-20 господарств²²⁶. У селах Рубанка, Недригайлів, Курмани, Зеленківка та інших Недригайлівського району померло декілька чоловік від недоїдання²²⁷. На початку квітня 24 селам і сільрадам Липоводолинського району було надано продовольчу допомогу у 2800 пудів, у тому числі одноосібникам - 1300 і колгоспам - 1500 пудів²²⁸. Не забувало про себе при цьому і районне начальство. Наприкінці квітня у Глухові була організована їдальня для відповідальних працівників району²²⁹.

У травні 1933 р. Роменський райком партії, "виходячи з того, що ряд сел Роменського району: Хоминці, Глинськ, Андріяшівка, Перекопівка, Засулля, Процівка, Андріївка, Заруддя, Нова Гребля, Попівщина та ін., мають чималу кількість колгоспників та їх родин, пухлих від голоду, що загрожує зриву закінчення весняної посівкампанії та прополки буряків, президія РВК постановляє: утворити районний харчовий фонд для допомоги колгоспникам в кількості - 172 ц."²³⁰ Отже, виробничі потреби і виконання плану ставилися понад усе при вирішенні продовольчої проблеми. З метою забезпечення прополювальної і збиральної кампаній у червні 24 колгоспам Середино-Будського району була надана продовольча позика у 984 пуди²³¹.

За повідомленнями Харківського обласного відділу ДПУ, у червні 1933 р. особливо ураженими голодом були 12 районів, у тому числі Миропільський²³². У

липні консул Італії у Харкові С. Граденіго повідомляв італійському МЗС, що *“від деяких лікарів я дістав підтвердження, що смертність у селах часто сягає 80 відсотків, але не [буває] нижче 50 відсотків. Найбільше уражені - Київська, Полтавська, Сумська області, про які можна говорити як про знелюднені”*²³³.

Такий катастрофічний стан села призвів до того, що не виконувалися чергові плани збору зерна. На 10 серпня 1933 р. колгоспами Недригайлівського району план хлібозаготівель був виконаний на 47,1%, одноосібниками - 7,8%, разом - 25,0%²³⁴. Нікому вже було і чинити опір. Якщо в 1932 р. у Середино-Будському районі було репресовано 516 *“злостных неседатчиков”* хліба, то в 1933 р. - 75²³⁵.

Найчисленнішою групою жертв Голодомору були діти. Вони становили понад 50% серед померлих від голоду в УСРР²³⁶. Дитячі заклади відчували голод уже навесні 1931 р., коли їх зняли з централізованого продовольчого постачання у 180 районах УСРР, які не виконали план хлібозаготівель. Жажливим випробуванням для дітей став 1932 рік, про що свідчать звернення керівників дитячих закладів до місцевих органів влади. У доповідній записці завідуючого Роменським дитбудинком до районного відділу народної освіти від 7 лютого 1932 р. зазначалося, що *“доручена мені дитяча установа на сьогоднішній день майже в катастрофічному стані відносно забезпечення харчовими продуктами. Ті занарядження, що мусили надійти ще в IV кварталі м[инулого] р[оку], не дивлячись на нагадування ЦРК, через якого дитустанова мала одержувати всі харчпродукти, до цього часу не одержані”*²³⁷. У червні того ж року інспектор дошкільного виховання Конотопського відділу освіти повідомив Київський обласний відділ освіти про те, що протягом травня-червня Конотопторг не поставив зовсім ніяких продуктів дитячим закладам району²³⁸. Інспектор Роменського відділу материнства і дитинства повідомляла вищі органи про те, що з березня спостерігався приплив до міського дитячого будинку *“підкидьків”*. Їх кількість за 5 місяців зросла удвічі²³⁹. У березні наступного року цей інспектор говорив про необхідність харчування в новоствореній їдальні понад 300 дітей. На той момент їдальня могла задовольнити потреби в їжі 160 дітей²⁴⁰. У квітні інспектор констатував наявність у Роменському дитячому будинку 120 дітей, хоча розрахований він був лише на 66 осіб²⁴¹. Занепокоєння станом харчування дітей висловлювали органи влади Лебединського району, зазначаючи при цьому необхідність забезпечення безперебійності і відповідних темпів весняної посівної і прополювальної кампанії²⁴².

Свідченням демографічної катастрофи була дитяча безпритульність. У постанові Охтирського райкому партії від 19 серпня 1933 р. зазначалося, що в період з 24 квітня по 19 серпня того року в м. Охтирка було підібрано 3197 дітей, з яких понад 30% - опухлі. Із загальної кількості дітей після санобробки і надання їжі були відправлені до батьків і родичів 1267 дітей, в інші райони - 353, втекли - 105, померло - 814 дітей (26%), залишилося у дитбудинках - 657 осіб²⁴³. Доказом великої катастрофи була тенденція до зменшення кількості учнів, які відвідували школу. За повідомленнями Липоводолинського райкому партії у селах Байрак, Підставки, Подільки, Синівка ступінь відвідування учнями занять у школах в 1 семестрі (чверті) 1932 р. складав 90-95%, 2 семестрі - 89-92%, наприкінці 3 - на початку 4 семестрів - 66,1%²⁴⁴. У цілому по Україні у вересні 1933 р. до школи пішло не більше 50% учнів²⁴⁵.

Смертність від Голодомору у південно-східній частині Сумської області в 1933 р. перевищувала смертність 1927 р. у 12-14 разів, у північно-західній, - відповідно, у 8-9 разів²⁴⁶. Узагальнених даних про кількість жертв Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині поки що немає. Останнім часом до наукового обігу вводиться такий вид

джерел, як записи діагнозів про смерть у книгах Реєстрації актів цивільного стану (РАЦС), що раніше зберігалися у підрозділах Міністерства юстиції України, а нині передаються до обласних державних архівів. У них фіксуються різноманітні діагнози смерті, які прямо чи опосередковано вказують на голод як основну її причину, наприклад, “від голоду”, “голодування”, “недоїдання”, “схуднення”, “виснаження організму”, “астенія”, “на почве истощения”, “розлад травлення”, “безбілковий набряк” тощо. Так, книга РАЦС по с.Недригайлів за 1933 р. свідчить, що з 574 записів про смерть 188 (33 %) мають діагноз “від голоду”, 167 записів (30 %) - “виснаження” і 8 (1,4 %) - “недоїдання”, тобто 64,4% записів прямо засвідчують про знищення населення села шляхом приречення його на голодну смерть. У графі про національність померлих зазначено “українець”, а за родом занять - “хлібороб” (окрім двох осіб). За книгами РАЦС можна визначити динаміку смертності в окремих населених пунктах краю. Так, у м.Суми у 1930 р. померло 863 особи, 1931 р. - 1018, 1932 р. - 1314, 1933 р. - 3908 осіб²⁴⁷.

Про трагедію в Україні, незважаючи на репресії з боку влади, складали пісні і думи кобзарі та лірники. Серед них - відомі народні митці із Сумщини Єгор Мовчан та Євген Адамцевич²⁴⁸. Архівні документи свідчать і про творчість інших народних співців. Так, у секретному листі заступника начальника політичного сектору МТС Чернігівського обласного земельного управління зазначалося, що протягом 1933 р. на Сумщині “слепой бродячий гармонист, переходя из села в село, привлекает внимание гармонией и собирает слушателей, а потом занимается гаданием и рассказами антисоветских и контрреволюционных анекдотов на самые злободневные темы жизни страны и политики партии. Гадание же очень ловко и умело направлено на совершенно открытую и наглую агитацию против текущих хозяйственных и политических кампаний”²⁴⁹.

Політика розмивання українського етносу здійснювалася не лише шляхом депортації, виселення, розкуркулення та організації Голодомору, але й переселенням у 1931 р. у південні регіони УСРР “класових ворогів” із Середньої Азії, у другій половині 1933 р. - південні та східні області республіки 20 тис. господарств із Білорусії і Російської Федерації. З Горьківської області до Одеської було відправлено 2120 господарств у 35 ешелонах, з Іванівської до Донецької відповідно 3527 і 44, Білорусії до Одеської області - 4630 і 61, Центрально-Чорноземної області до Харківської - 4800 і 80, Західної (Смоленщина) області до Дніпропетровської - 6679 господарств у 109 ешелонах. План переселення колгоспників в Україну був виконаний наприкінці 1933 р. на 104,7%²⁵⁰. Ці заходи влади були спрямовані на розмивання та ліквідацію традиційної структури українського етносу шляхом вкраплення інших етнічних груп до української національної маси. Ця мета досягалася і завдяки використанню терору голодом. Отже, і перша, і друга політика більшовицького режиму були взаємопов’язані і здійснювалися комплексно.

Паралельно із всесоюзною переселенською кампанією відбувалася і внутрішньоукраїнська. 11 вересня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про доприселення в степові райони”, згідно з якою у IV кварталі 1933 р. передбачалося переселити у Дніпропетровську, Донецьку, Одеську та Харківську області 22 тис. родин. Зокрема, доприселення Дніпропетровської області здійснювалося із Вінницької і Чернігівської областей, у тому числі з Кролевецького (400 сімей) і Путивльського (200 сімей) районів²⁵¹.

Упродовж 1934 р. українські селяни вимирали від різних хвороб, набутих під час Голодомору 1932-1933 рр.

Водночас з терором проти українських селян радянська влада здійснювала заходи проти української інтелектуальної еліти. Недаремно Голодомор збігся у часі із

згортанням політики українізації, нищенням національної інтелігенції. Наприкінці 1920 - на початку 1930-х років відбулися процеси по сфабрикованих справах “Спілки визволення України”, “Спілки української молоді”, “Українського національного центру”, в яких серед засуджених були й уродженці Сумщини М.Василенко, П.Капельгородський, О.Калиник, В.Пархоменко, Г.Хмелівський (звинувачений у перекрученні політики українізації) та інші. У 1930 р. співробітники ДПУ викрили “Всеукраїнську контрреволюційну організацію ветеринарів і бактеріологів”, осередок якої нібито був і на Сумщині²⁵².

Протягом кінця 1920 - початку 1930-х років насильницькі заходи застосовувалися проти церкви, віруючих і релігійних громад. Під час Голодомору держава посилила тиск на церкву і духовенство. Непоодинокими були випадки, коли духовних осіб зобов’язували брати участь у заготівлі хліба, м’яса, меду, сплачувати нові види податків, наприклад, “на культурні потреби”. Місцеві органи влади посилили вимоги щодо сплати страхових внесків, податків і платежів, накладених на релігійні громади за оренду культових будівель, наприклад, у селах Пушкарне, Осоївка, Мала Чернеччина. Духовенство звинувачували у протидії колективізації і розкуркуленню. Розгорталася широка кампанія із закриття церков. Нерідко це робилося під приводом необхідності їх використання для зберігання хліба. На заготівельні пункти перетворилися храми Українського екзархату РПЦ й Української Синодальної (обновленської) церкви. Як в Україні взагалі, так і в нашому краї зокрема втілювалася загальнодержавна лінія влади на побудову “безрелігійного суспільства”. Антицерковні акції цілком вписувалися в загальну картину колективізації українського села, руйнації приватного сектору на селі як соціально-економічної основи українства, нищення української інтелігенції як інтелектуальної основи українства²⁵³.

В умовах становлення тоталітарної держави комуністичного типу основну функцію здійснення терору та репресій виконували Народний комісаріат внутрішніх справ і Державне політичне управління, органи юстиції і прокуратури, які протягом 1920 - початку 1930-х років зазнали суттєвих змін функціонально і структурно²⁵⁴. Функціонування системи НКВС і ДПУ у роки колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель та голоду було підпорядковано лінії партії на побудову основ соціалізму, реконструкцію соціально-економічних відносин. Саме ці два карально-репресивні органи виконували безпосередні вказівки Сталіна і партії щодо здійснення масових репресій. Про це свідчать різноманітні документи ДПУ УСРР. Місцеві відділи ДПУ безпосередньо займалися організацією “боротьби” з селянським рухом опору, українськими “контрреволюційними групами” в Сумському і Шосткинському районах, викривали саботаж хлібозаготівлі в Охтирському районі²⁵⁵, виявляли внутрішньоколгоспні антирадянські угруповання та “елементи”²⁵⁶, доповідали вищим органам про масове знищення і продаж худоби у Глухівському районі²⁵⁷, викривлення класової лінії партії у колишньому Жовтневому (частина Конотопського) районі²⁵⁸, негативне ставлення селян до колективізації та хлібозаготівлі на Глухівщині²⁵⁹ і Конотопщині²⁶⁰, “боротьбу” зі спекуляцією хлібом²⁶¹, входили до складу груп з організації допомоги голодуючим²⁶².

Безпосередніми організаторами Голодомору в Україні були Генеральний (перший) секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, Голова Ради народних комісарів (уряду) Влас Чубар, 2-й секретар ЦК КП(б)У і секретар Харківського обкому партії (з січня 1933 р.) Павло Постишев, заступник голови ОДПУ СРСР, уповноважений ОДПУ в Україні, голова ДПУ УСРР (з лютого 1933 р.) Всеволод Балицький, секретар

ЦК КП(б)У і секретар Дніпропетровського обкому партії Мендель Хатаєвич. Протягом 1928-1933 рр. “боротьбу” із селянськими виступами на Сумщині (частина тодішніх Чернігівської і Харківської областей) здійснювали співробітники ДПУ-НКВС Р.Айзенберг, Д.Белашенко, Й.Блат, Б.Борін, Г.Буланов, С.Вольський (Міллер), В.Двінянінов, Демидов, Т.Грозний, В.Калина, З.Канцельсон, К.Карлсон, Клаусен, Я.Краукліс, Ф.Лещенко, П.Мулявко, О.Пандорін, А.Поліщук, С.Самовський, Я.Середа, А.Симхович, Я.Синицин, В.Смишников, М.Тимофєєв, А.Чмельов та інші.²⁶³

Наркомат юстиції, у складі якого одночасно перебували судові органи і прокуратура, замість того, щоб здійснювати нагляд за дотриманням законності і правопорядку, фактично став на шлях ігнорування конституційних прав і свобод громадян та прикриття беззаконня. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 11 листопада 1932 р. зазначалося, що “*органы суда и прокуратуры обязаны судебные дела по хлебозаготовкам рассматривать вне очереди и заканчивать судебным разбирательством в течении 5-8 дней с момента возникновения, выездными сессиями нарсудов на месте, непосредственно в село*”²⁶⁴. Обласні партійні органи відреагували на це відповідними рішеннями. Оргбюро ЦК КП(б)У по Чернігівській області звернулося до обласних прокурора і суду, райкомів партії з вимогою забезпечити здійснення репресій щодо злісних “нездатчиків” хліба в індивідуальному секторі, а обласному прокурору організувати виїзні сесії народних судів по всіх районах²⁶⁵. І районні суди дотримувалися цих указівок. У листопаді 1932 р. Білопільський районний народний суд закінчив 74 “хлібні” справи, по яких було засуджено до різних термінів ув’язнення (від 1 до 8 років) 78 осіб, стягнуто штрафу на суму 22500 крб., конфісковано майна на суму 45100 крб.²⁶⁶

Прокуратура тепер була зорієнтована не стільки на контроль за діяльністю органів ДПУ, скільки на допомогу їм. У районах створювалися групи з працівників Державного політичного управління, Народного комісаріату внутрішніх справ, Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції, прокуратури, суду, які відповідали за вчасне виконання плану заготівель. До “нездатчиків” хліба застосовували прискорений (протягом 3-5 днів) розгляд судової справи. Лише окремі прокурори розглядали скарги від громадян і визнавали неправомірність дій “буксирних” бригад щодо опису і продажу майна за несплату податків чи невиконання плану хлібозаготівель. Так, з ініціативи сумського міського прокурора Воробйова до кримінальної відповідальності було притягнуто 6 чоловік (усі члени партії) з 45, які “*вживали фізичних методів впливу: побойв, масових арештів, тримання в льохові, коморі з заборорою приносити їсти, примушування стояти протягом довгого часу, тримати в руках різні речі, тримати довгий час, не даючи заснути, тримання по декілька годин на морозі, сидіння на снігу та інші заходи, що їх в повній мірі можна характеризувати як заходи катування*”²⁶⁷. Цей же прокурор виніс рішення щодо боротьби з викривленнями у Лучано-Баранівській сільраді, коли за несплату податків конфісковували майно і виганяли із їхніх хат середняків, бідняків, сім’ї партизанів і червоноармійців²⁶⁸. На жаль, таких випадків було мало.

При здійсненні широкомасштабного терору голодом в УСРР Сталін мав спиратися не тільки на карально-репресивні органи, але й на слухняний апарат влади. З метою змусити республіку виконати нереальний план хлібозаготівель було вирішено залякати низове партійно-радянське керівництво. Для цього були організовані чистки лав членів партії напередодні і під час Голодомору 1932-1933 рр. Так, у листопаді 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У постановило провести чистки партійних осередків у селах та колгоспах, які саботують хлібозаготівлю²⁶⁹. Подібне рішення ухвалив

Шосткинський райком партії²⁷⁰. У грудні того ж року Буринська “трійка” з чистки адміністративно-господарського активу 5 колгоспів району перевірила 28 осіб, до яких застосувала такі заходи впливу: віддано під суд - 14 чоловік, знято з посад - 20, виключено з колгоспу - 8, заборонено займати посади в колгоспах - 4, накладено сувору догану - 11, виявлено куркулів - 5 осіб²⁷¹. Головними звинуваченнями щодо партійно-господарського активу були “саботаж рішень партії щодо хлібозаготівель”, “потурання куркульському саботажу”, “саботажницькі настрої”, “перекручення лінії партії”, “троцькістський ухил”. Так, у звіті Лебединської РКК-РСІ про роботу з 1.06.1931 р. по 1.06.1932 р. зазначалося, що за викривлення лінії партії в районі було притягнуто до відповідальності 88 членів і кандидатів у члени партії, або 16,4% від загальної кількості комуністів у районі²⁷². Обласні партійні органи вимагали від райкомів партії заборонити “уполномоченным и мобилизованным для работы на селе выезжать без разрешения Райпарткомов. В отношении т.т., нарушивших эту директиву, применить самые суровые меры партийного воздействия”²⁷³. Партійні органи намагалися утаємничити результати своєї політики. У червні 1933 р. Генеральний секретар ЦК КП(б)У звернувся з листом до райкомів партії про заборону публікувати показники виконання плану хлібозаготівель²⁷⁴. Траплялися випадки, коли партійні керівники занадто наполегливо виконували рішення партії з цього питання, на що змушені були реагувати навіть прокурори. Так, у грудні 1932 р. на засіданні Липоводолинського райкому партії уповноважений ДПУ Ломака на закиди прокурора в організації “*Варфоломійських ночей*”, коли щоденно заарештовували близько 200 селян, відповів, що репресії застосовувалися недостатньо і це паралізувало виконання плану хлібозаготівель. Цього не заперечував і секретар райкому партії²⁷⁵.

Під час Голодомору номенклатура користувалася різноманітними (транспортними, житловими, продуктовими, побутовими) пільгами, закритими розподільниками, про що свідчить постанова Політбюро ЦК КП(б)У “*Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних працівників*” від 1 листопада 1932 р.²⁷⁶

Переважає більшість місцевої партійної номенклатури ретельно виконувала директиви з Москви. Проте були й ті, хто чинив опір курсу партії на приборкання українського селянства²⁷⁷. У звіті Лебединської РКК КП(б)У-РСІ про роботу в період з 1.06.1932 р. по 1.12.1933 р. зазначалося, що член партії Федоров на засіданні Президії РКК заявив, що “*насправді партія індустріалізацію країни проводила і проводить за рахунок зубожіння села та його розорення*”²⁷⁸. Його звинуватили у троцькізмі з відповідними наслідками.

Голодомор 1932-1933 рр. знекровив Україну, перетворивши її на суцільне кладовище. Ховали селян у безіменних великих ямах без домовин. Ніхто з ними не прощався. На їх могилах не ставили хрести. Загиблі від штучного голоду наші співвітчизники заслуговують на пошану і пам’ять. Наш обов’язок - увічнити пам’ять полеглих від комуністичної системи, вшанувати тих, хто помер у мирний час заради реалізації чиєїсь міфічної ідеї побудови “*нового*” суспільства.

Отже, повільні темпи примусової колективізації, нереальні і надмірні плани хлібозаготівель, розкуркулення заможних і середняцьких господарств, опір селян політиці партії змусили її вдаватися до надзвичайних заходів. Наслідком діяльності надзвичайних хлібозаготівельних комісій стали масові обшуки і негайна конфіскація всіх наявних запасів зернових, що призвело до початку голоду. Застосування натуральних штрафів, коли вилучалися м’ясо, картопля, а згодом і будь-які продукти харчування, поглибило трагедію селян, які потерпали від голоду. Занесення сіл, колгоспів та артілей на так звані “*чорні дошки*”, коли населені пункти оточувалися

збройними загонами, звідти вивозилися усі продовольчі та насінневі запаси, заборонялися торгівля і ввезення будь-яких товарів, припинялося кредитування, фактично означало смертний вирок тим, хто там жив. При здійсненні широкомасштабного терору голодом в УСРР Сталін спирався на партійні, радянські, карально-репресивні органи та громадські організації.

Голодомор 1932-1933 рр. був використаний радянською владою як засіб упокорення українських селян і нищення національної інтелігенції, спосіб поповнення державної скарбниці і зміни соціально-класової та національної структури населення УСРР. Він мав характер геноциду українського народу. Терор голодом щодо селян супроводжувався згортанням політики українізації і репресіями проти української інтелектуальної еліти. Політика розмивання українського етносу здійснювалася не лише шляхом депортації, виселення, розкуркулення та організації Голодомору, але й переселенням у найбільш постраждалих від голоду регіони України господарств із Білорусії і Російської Федерації.

Проведене дослідження свідчить, що окремі аспекти Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині можуть стати предметом наступних розвідок цієї трагедії. Це - діяльність місцевих партійних і радянських органів по втіленню політики партії на селі, використання "правоохоронних" (карально-репресивних) органів з метою запобігання, виявлення і придушення селянських виступів під час примусової колективізації, збройний опір селян розкуркуленню і колективізації, прямі й непрямі демографічні втрати від Голодомору у краї, книги Реєстрації актів цивільного стану як джерело з історії Голодомору у регіоні та інш.

¹Див.: Піскун В. Українська еміграційна преса 30-х рр. про голодомор в Україні (за матеріалами українського часопису "Тризуб") // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукр. наук. конф. Київ, 15 листопада 2002 р. - К., 2003. - С.243-249; Власенко В.М. Проблема голодомору 1932-1933 рр. в Україні на сторінках паризького "Тризуба" // Сумська старовина. - 2007. - №№XXI-XXII. - С.176-194.

²Див.: Вегеш М.М. Газета "Свобода" про голод 1932-1933-х рр. на Україні // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України: Тези доповідей і повідомлень 5-ї Всеукр. конф. - К., Кам'янець-Подільський, 1991. - С.317, 318; Вдовичин І.Я. Преса Галичини про голодомор в Україні 1932-1933 рр. // Зб. праць Науково-дослідного центру періодики. - Львів, 1994. - Вип.1. - С.99-116; Кушинеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР // УІЖ. - 2006. - №3. - С.199-209.

³Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. - Париж, 1934. - С.92-98, 206-212; Ковалевський М. Україна під червоним ярмом: Документи і факти. - Варшава; Львів, 1937 та інш.

⁴Факти і цифри // Тризуб. - Париж, 1929. - №7. - С.10, 11.

⁵Олесь О. Голод // Там само. - 1933. - №34. - С.13.

⁶Филонович В. По той бік совітського кордону // Гуртуймося. - Прага, 1934. - Ч.12. - С.3-7; Ф-ч В. П'ятирічка // Там само. - 1933. - Ч.10. - С.30-34.

⁷Косовцянський О. Селянство і колективізація // Сумський вісник. - 1941. - 9 листопада. - С.3; Влада убивць // Сумський вісник. - 1941. - 13 листопада. - С.1; Барило А. Селянське питання при більшовиках // Сумський вісник. - 1942. - 6 березня. - С.4.

⁸Запам'ятайте страшні цифри (Правда про голод на Україні в 1932-1933 р.р.) [передрук статті А.Сосновського у газеті "Нова Україна" від 8 листопада 1943 р. зі скороченнями] // Сумський вісник. - 1943. - 24 січня. - С.8.

⁹Жахливі роковини // Сумський вісник. - 1943. - 4 серпня. - С.1.

¹⁰Багрянний І. Чому я не хочу вертатись на "родіну". - Лондон: Накладом Укр. центр. бюро в Лондоні, 1946. - 30 с.; Те саме. - Вінніпег: Накладом Комітету українців Канади, 1946. - 40 с. - Під заголовком: Чому я не хочу вертатись до СРСР?; Те саме. - Відень, 1946. - 17 с.; Те саме англ. мовою. - [S.I.], 1947. - 51 р.; Те саме // Багрянний І. Публіцистика. - К., 1996. - С.22-31.

¹¹Ващенко Г. Українська жінка і наше майбутнє // Календар-альманах на ювілейний 1948 рік. - Мюнхен, 1948. - С.101-105; Він же. Жахливий злочин Москви // Визвольний шлях. - Лондон, 1952. - Кн.12. - С.5-7; Він же. Жахливий злочин: голод на Україні 1932-1933 рр. // Ілюстративний Календар "Рідна нива" на звичайний рік 1957. - С.71-77.

¹²Kalynyk O. Communism the Enemy of Mankind. - London, 1955. - P.20, 28 [сс.Степанівка,

Новоселівка, Миколаївка, Сумський р-н]; *Калиник О.* Хто допомагає Москві замаскувати голодове народодовбивство в 1933 році? // Канадійський фермер. - Вінніпег, 1963. - Ч.40-45.

¹³*Олежко Н.* [Кононенко К.] Аграрна політика большевиків // Наша книгозбірня. - 1947. - Ч.5; *Кононенко К.* Colonial disfranchisement and exploitation of Ukraine by Moscow. - New-York: Ukrainian Congress Committee of America, 1958. - 30 p.; *Кононенко К.* Колоніальний визиск - основа советської індустріалізації. - Нью-Йорк: Пролог, 1990. - 27 с.; *Він же.* Сорокаріччя кінця // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. - Мюнхен, 1962. - Т.3. - С.136-149; *Він же.* Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї: 1917-1960. - Мюнхен, 1965. - 535 с. - (Український технічно-господарський інститут; Сер.: Монографії; Ч.1) [про голодомор - С.276-282, 286].

¹⁴*Мазур В.* Виступ свідка геноциду 1932-1933 років на Міжнародній науковій конференції в Києві // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.12. - С.1426-1427; Голова Української народної помочі (США, Чикаго) Володимир Мазур: "Найбільший в світі геноцид має бути досліджений українським парламентом, а винні - засуджені" // Час-Тіме. - К., 1995. - 20 жовтня. - С.5.

¹⁵*Онацький С.* Відгуки голоду 1932-1933 рр. в Україні за її кордонами // Наш клич. - Буенос-Айрес, 1953. - Ч.39; Українські вісті. - 1953. - Ч.91; 1954. - Ч.10.

¹⁶*Полтава Л.* Будівничі нової Америки // Свобода. - Нью-Джерсі (США), 1973. - 10 квітня; *Він же.* Американський історик про національні "голокости" // Гомін України. - Торонто (Канада), 1982. - 26 травня. - С.11; Українська думка. - Лондон, 1982. - 1 квітня. - С.5; *Він же.* Кавказ і Україна в 1933 році // Національна трибуна. - Нью-Йорк, 1984. - 8 липня. - С.2.

¹⁷*ро-й [Соловей Д.].* Голод на Україні // Українське слово. - Бльомберг, 1948. - Ч.19 (5 грудня); *Він же.* Початок колективізації в Україні // Українська думка. - 1949. - Ч.32, 33; *Він же.* Чого коштувала Україні акція московського Політбюро по запровадженню "колективізації" // Українська думка. - 1949. - Ч.31. - С.3; *Він же.* Скільки людности загинуло на Україні під час штучно створеного голоду 1932-1933 рр. // Наш вік. - Торонто (Канада), 1950. - Ч.14-16; *Він же.* Ще про голод на Україні 1932-1933. Уривок зі спогадів Х.Рябоконя. Звернення до читачів, які під час Другої світової війни, чи після неї, змушені були покинути Україну // Народна воля. - Скрантон (США), 1951. - Ч.39. - С.6; [Соловей Д.] Факти говорять самі про російсько-большевицьке народодовбивство на Україні. Реєстр селян с.Будьоновки на Харківщині, що загинули під час планового голоду 1932-1933 рр., одержані від Е.Гусар // Народна воля. - 1951. - Ч.41. - С.6; Ч.42. - С.6; Ч.43. - С.6 [без підпису]; *Він же.* Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929-1933 роках. - Ч.1. / З переднім словом *М.Стахова.* - Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Українська Вільна Громада в Америці, 1952. - 85 + 3 с. - (Політ.-наук. б-ка; Ч.1); *Він же.* Голгота України. - Ч.1: Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою та другою світовою війною. - Вінніпег: Накладом "Українського голосу", 1953. - 288 с.: іл.; *Solovey D.F.* The Golgotha of Ukraine: Eyewitness Account of the Famine in Ukraine Instigated and Fostered by the Kremlin in an Attempt to Quell Ukrainian resistance to Soviet Russian National and Social Enslavement of the Ukrainian People / Foreword by *L.Myshuga*; transl. and ed. by *S.Shumeyko.* - New-York: Ukrainian Congress Committee of America, 1953. - 43 p., [3] p. of pl.: ill.; *Соловей Д.* Українське село в роках 1931-1933 // Український збірник. - Мюнхен, 1955. - Кн.2. - С.64-79; *Він же.* Україна під п'ятою окупантів. - Сан-Поль, 1958; *Д.Ф. [Соловей Д.]* Українська література про голод в Україні в 1932-1933 роках. До 25-ї річниці акту народодовбивства, здійсненого ЦК КПСС // Вільна Україна. - 1958. - Ч.18. - С.42-44; *Solovey D.* The Soviet Union, a New Despotic Empire. - New-York: Ukrainian Congress Committee of America, 1958. - 12 p.; *Соловей Д.* Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні: (До 40-літнього ювілею КП(б)У і 25-ї річниці голоду 1932-33 рр. в Україні) // Український збірник. - Мюнхен, 1959. - Кн.15. - С.3-62; *Solovey D.* On the 30th Anniversary of the Great Man-Made Famine in the Ukraine. - Jersey City, [1963]. - 26 p.; *Ukr. Quarterly.* - 1963. - Vol.19. - №3. - P.237-246; Vol.19. - №4. - P.350-363; *Соловей Д.* Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років. - К.; Полтава: Інститут політ. та етнополіт. досліджень НАН України, 2005. - 300 с. та інші.

¹⁸*Timoshenko V.P.* Soviet Agricultural Policy and Nationalities Problems in the USSR // Reports on the Soviet Union in the 1956: A Symposium of the Institute for the Study of the USSR, April 28-29, 1956. - P.31-50; *Timoshenko V.P.* Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR // Report on the Soviet Union in 1956. Institute for the Study of USSR, New-York, 1956. - P.31-50.

¹⁹*Малінкович В.* Голод 1933 року на Україні // Сучасність. - Мюнхен, 1983. - Ч.10. - С.16-23; Форум. - Мюнхен, 1983. - №3. - С.4-19.

²⁰*Зеров М.* До всіх людей совісті в цілому світі: (Лист) // Літературознавчий симпозион / За ред. *П.Роєнка.* - Торонто (Канада), 1967. - С.34-38.

²¹*Вербицький М.* Найбільший злочин Кремля. Заплянований штучний голод в Україні 1932-1933 років. Фактичний матеріал зібрано серед членів ДОБРУСУ у В.Британії - живих свідків голоду / Демократичне об'єднання бувших репресованих українців Советами ДОБРУСУ у В.Британії. - Лондон, 1952. - С.68-71.

²²*Сірик Г.* Факти і події до майбутньої історії Сіверщини. - Торонто: Гомін України, 1975. - 224 с. [про голодомор - С.114, 144]; *Він же.* Голодомор 1933 року на Сіверщині: [Глухів, Кролевець, Шостка] / Визвольний шлях. - Лондон, 1988. - Ч.4. - С.486-492.

- ²³ А.Р. Історія однієї української родини - Штаньків на Роменщині // Українські вісті. - 1948. - Ч.42.
- ²⁴ Конквест Р. Жатва скорби // Новый мир. - М., 1989. - №10. - С.179-200 [с. Михайлівка, Сумська обл. - С.181]; *Він же*. Жнива скороби. Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993. - 382 с.; Те саме / Пер. з англ. Н.Волошинович, З.Корабліної, В.Новак. - Луцьк: ВМА "Терен", 2007. - 456 с. [Сумська обл. - С.175, 248, 269].
- ²⁵ Воліс В.Ф. Партийная организация Ахтырского района в период осуществления сплошной коллективизации (1929-1934 гг.) // Краеведческие записки / Ахтырский краеведческий музей. - Ахтырка, 1961. - Вып.2. - С.30-52.
- ²⁶ Кульчицький С.В. "33-й: голод": Запрошуємо до створення книги меморіалу // Сільські вісті. - К., 1988. - 9 грудня; *Він же*. 1933: Трагедія голоду. - К.: Т-во "Знання" УРСР, 1989. - 48 с. - (Сер.1 "Теорія і практика КПРС. Історія", №6) [Сумський р-н. - С.30].
- ²⁷ Гуцало Є. Створимо книгу народної пам'яті // Літературна Україна. - 1988. - 10, 21 листопада; Титаренко В. Щоб не повторилося... Про Всеукраїнський тиждень Пам'яті жертв голоду 1932-1933 рр. та сталінських репресій // Там само. - 1990. - 10 травня. - С.2.
- ²⁸ Безсмертний В. Голод: [Тростянецький р-н] // Ленінським шляхом. - 1989. - 5, 16 вересня; Вінниченко Ф. Помовчимо в скорботі [Лебединський р-н] // Будівник комунізму. - 1989. - 3 серпня; Кушнірев Г. Не забудьте мене тридцять третій... [Великописарівський р-н] // Красное знамя. - 1989. - 5 августа; Павленко Л. Пекучі серця, спомини і мислі [Недригайлівський р-н] // Світло Жовтня. - 1989. - 22 липня; Петровецький Г. Один день 1933 року: [м. Ромни] // Комуністичним шляхом. - 1989. - 15 липня; П'ятак Л. Малоизвестная страница истории: [Шосткинський р-н] // Советское Полесье. - 1989. - 17 октября; Ткаченко Б. Голгофа [Лебединський р-н] // Будівник комунізму. - 1989. - 8 липня; Яровенко П. Это нашей истории строки: [с.Рябина, Великописарівський р-н] // Красное знамя. - 1989. - 11 июня.
- ²⁹ Бойченко І. Голодомор: [Недригайлівський р-н] // Світло Жовтня. - 1990. - 24 березня; *Він же*. Жертви 33-го: [с.Рубанка, Недригайлівський р-н] // Ленінська правда. - 1990. - 21 листопада; Голгофа: [Спогади жителів Сумщини] // Червоний промінь. - 1990. - 12 травня; Демченко М. Народна трагедія на Роменщині // Комуністичним шляхом. - 1990. - 17 липня; Довжинець Л., Бойко В. Правда про голод 33-го року // Ленінська правда. - 1990. - 17 червня; Коваль О. Голодомор у Берестівці: [Липоводолинський р-н] // Ленінська правда. - 1990. - 26 червня; Тончик Т.В. Лихоліття // Червоний промінь. - 1990. - 7 липня; Яровенко П. Кризь пекло... [с.Рябина, Великописарівський р-н] // Червоний промінь. - 1990. - 6 жовтня.
- ³⁰ Гладченко І. Голод тридцять третього: [Великописарівський р-н] // Красное знамя. - 1991. - 29, 31 августа; Гусак Л. Сповідь приреченого: [с.Чернеча Слобода, Буринський р-н] // Сумщина. - Суми, 1991. - 8-11 жовтня; Те саме. - К.: Смолоскип, 2006. - 112 с.; Хоменко Т. Насипемо курган-могилу? [с.Хухра, Охтирський р-н] // Прапор перемоги. - 1991. - 24 вересня.
- ³¹ Ковальов І. Це було в Нечаївці: [Буринський р-н] // Рідний край. - 1992. - 30 травня; Курило М. Тіні епохи: [Недригайлівський р-н] // Життя Лебединщини. - 1992. - 1, 8, 15 липня; Мовчан Я. Немає нічого страшнішого за голод: [сміт Липова Долина] // Наш край. - 1992. - 27 травня.
- ³² Коваленко Л. Апокаліпсис // Людина і світ. - К., 1990. - №12. - С.2-9 [с.Комиші, Охтирський р-н. - С.5]; 1991. - №1. - С.17-22 [Білопільський р-н. - С.18; с.Рябушки, Лебединський р-н. - С.19; с.Вільшана, Недригайлівський р-н. - С.21]; Кульчицький С.В., Шатаїна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931-1933 роках (Документальна розповідь) // Минуле України: відновлені сторінки / Редкол.: І.М.Хворостяний (голова) та ін. - К.: Наук. думка, 1991. - С.168-190 [Лебединський р-н. - С.183].
- ³³ Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". - К., 1991. - 430 с.: іл.
- ³⁴ 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк. - К.: Рад. письменник, 1991. - [Свідчення жителів Сумщини. - С.19, 446-447, 476, 477, 480, 481, 486-488, 494, 505-534, 557, 561-564, 571].
- ³⁵ Голодомор на Сумщині: Зб. / Упоряд. О.П.Столбін. - Суми: РВВ облуправління по пресі, 1993. - 156 с.
- ³⁶ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. - Дніпропетровськ; Мюнхен, 1993. - 223 с. [Лебединський, Недригайлівський, Охтирський р-ни. - С.128-130].
- ³⁷ Ткаченко Б. Під чорним тавром: Історична розвідка про геноцид на Україні і, зокрема, на Лебединщині в 1932-1933 роках, скріплена найвищим суддею - людською пам'яттю. - Лебедин: ВВ "Білий лебідь" редакції газети "Життя Лебединщини", 1994. - 463 с.: іл.
- ³⁸ Данилюк Ю.З. Політичні репресії проти селянства на Роменщині на початку 30-х років // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. - Ч.І. Історія. - Суми: СДП ім. А.С.Макаренка, 1994. - С.93-95; Луценко В.П. К вопросу о деятельности местных партийных организаций и сельских советов в осуществлении сплошной коллективизации на Сумщине (конец 20-х - 30-е гг.) // Там само. - С.119-124; Рудченко Т.М. Розкуркулювання як репресивний захід проти селянства України в процесі суцільної колективізації (к.20 - п.30) // Там само. - С.157-163.
- ³⁹ Дідоренко Л. Трагедія Славгорода - трагедія України: [Краснопільський р-н] // Добрий день. - 1994. - 19 серпня.
- ⁴⁰ Шиток М. Голодомори ХХ століття: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. - К.: Гелон, 1997. - 61 с.: портр.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939). - К.: Альтернативи, 1999. - 336 с.: іл.; Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини

- проги народу. - К., Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. - 270, [4] с.
- ⁴¹Галкін О. Факти - вперта річ // Вільна думка. - 1995. - 24 грудня; 1996. - 7-14 січня; Попільнюх М. Біль душі: Нарис: [с.Пологи, Охтирський р-н] // Вільна думка. - 1995. - Ч.8.
- ⁴²Василенко Г. Голодомор 1932-1933 на Роменщині: Сторінки історії // Вісті Роменщини. - Ромни, 1996. - 2 березня.
- ⁴³Соколенко В. Як більшовики знищили сільське господарство на Україні: [с.Віри, Білопільський р-н] // Движение. - 1997. - №3. - С.2.
- ⁴⁴Городецький М. Над чим плакала скрипка: Голодомор 1932-1933 рр. на Україні: [Роменський р-н] // Вісті Роменщини. - 1998. - 1 травня; Кабанов Є. Жертви і страхіття голодомору: [Глухівський р-н] / Глухівщина. - 1998. - 5 грудня; Кравченко Н. Вымирили семьями, улицами... До 65-річчя голодомору: [Великописарівський р-н] // Ворскла. - 1998. - 16 декабря; Романко І.Г. Чорна пелена голодомору: [с.Капустинці, Липоводолинський р-н] // Наш край. - 1998. - 9 грудня; Салюк М. Трагедія народу: 65-річчя голодомору в Україні: [Конотопський р-н] // Конотопський край. - 1998. - 9 грудня; Стожок П.А. "Я пам'ятаю голод": [Кролевецький р-н] // Кролевецький вісник. - 1998. - 9 грудня.
- ⁴⁵Видович Д. О прошлом сельского хозяйства // Ваш шанс. - 1999. - 1 апреля; Гапоненко Н.В. Те кошмарные годы... [Великописарівський р-н] // Ворскла. - 1999. - 16 января; Кравченко Н. Те кошмарные годы... [Великописарівський р-н] // Ворскла. - 1999. - 16 декабря; Романенко І.Г. Чорна пелена голодомору: [Липоводолинський р-н] // Наш край. - 1999. - 9 грудня; Терлецький В. Пекуча пам'ять про голодомор // Советское Полесье. - 1999. - 9 февраля.
- ⁴⁶Жмурков В. Бабця Квасолина вижила у голодовку, бо худа була... [с.Низи, Сумський р-н] / Фото М.П'єха // Голос України. - К., 2000. - 18 квітня. - Фотогр. - (Ровесники століття).
- ⁴⁷Любченко А. Його таємниця: [зокрема, про весну 1933 р. у житті М.Хвильового] // Кур'єр Кривбасу. - Кривий Ріг, 1996. - №59-60. - С.44-52.
- ⁴⁸Товстуха П.В. Хлібозаготівельна кампанія 1932 р. у Шосткинському районі (на матеріалах газети "Зоря") // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. 7-8 грудня 1999 р. Зб. статей. - Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 1999. - С.75-76.
- ⁴⁹Скрипченко І. Історія Недригайлово. З найдавніших часів до кінця ХХ століття. - Суми: Собор, 2000. - 125 с. [Колективізація і голод. - С.72-75].
- ⁵⁰Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Архієрейський Д.В., Бажан О.Г., Бикова Т.В. та ін. Відпов. ред. В.А.Смолій. - К.: Наук. думка, 2002. - 952 с.
- ⁵¹Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки / Інститут історії України НАН України; відп. ред. В.М.Литвин; голова ред. ради В.А.Смолій. - К.: Наук. думка, 2003. - 887 с.: іл.
- ⁵²Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Упоряд.: Л.М.Бур'ян, І.Є.Режун; Редкол.: О.Ф.Ботушанська, С.В.Кульчицький (відп. ред.), В.Мотика; Ред.: М.Л.Десенко; І.С.Шелестович; ОДНБ ім. М.Горького, Інститут історії України НАН України, Фондація українознавчих студій Австралії. - Одеса; Львів: М.П.Коць; ТзОВ "Дивосвіт", 2001. - 656 с.; Бібліографія про голодомор 1932-1933 рр. / Уклад. О.І.Ганжа // Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.862-880; Голодомор 1932-1933 рр. на Україні (До 70-річчя): Бібліографічний покажчик / Укладачі О.Г.Люта, Л.О.Смочко; наук. ред. М.М.Вегеш. - Ужгород: РВВ Управління у справах преси та інформації, 2004. - 148 с.; Політичні репресії в Україні (1917-1980-ті роки). Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: Білоконь С., Подкур Р., Рубльов О. - Житомир: Полісся, 2007. - 456 с.
- ⁵³Товстуха П.В. Особливості колективізації сільського господарства в Шосткинському і Ямпільському районах // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. - Ч.І. - Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2001. - С.160-163.
- ⁵⁴Садівничий В. ... Торгували холодцем і котлетами [Роменський р-н] // Пам'ять століть. - К., 2001. - №3. - С.99-105.
- ⁵⁵Дідоренко Л. Голодомор 1932-1933 років на Краснопільщині. - Суми: ВВП "Мрія-1" ЛПД, 2003. - 40 с.
- ⁵⁶Литвин М.І. Хижий оскал 1933 року // Литвин М.І. Хотінь - край наш Слобожанський. - Суми: Слобожанщина, 2002. - С.215-216.
- ⁵⁷Івануценко Г. Хутір Жовтоніжки - історія без продовження [Недригайлівський р-н] // Визвольний шлях. - Лондон, 2004. - Кн.5. - С.74-78.
- ⁵⁸Артюшенко М.М. Новітня історія Тростянецьчини (1917-1945 рр.). - Тростянець, 2004. - 570 с.
- ⁵⁹Ігнатуша О.М. Антиправославна акція під час Голодомору 1932-1933 рр. // Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Ч.ІІ. Історія Сумщини з найдавніших часів до кінця ХІХ ст. Новітня історія Сумщини. - Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. - С.120-123; Він же. Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави // Сумська старовина. - Суми, 2003. - №№ХІ-ХІІ. - С.80-84.
- ⁶⁰Чугай А.С. Більшовицькі репресії проти віруючих на Сумщині // Сумський обласний краєзнавчий музей: історія і сьогодення. Зб. наук. статей. - Суми: МакДен, 2006. - С.109-122.
- ⁶¹Соболь П.І. Голод-геноцид 1932-1933 років на Сумщині (до питання про стан вивчення проблеми) // Матеріали шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2005. - С.125-129; Він же. Голод-геноцид 1932-1933 років на Сумщині: Лекції. - Суми:

СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2007. - 104 с.

⁶²Золотарьов С.І. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди і долі (1919-1941) / Вступ. ст. Ю.Шапвала. - Харків: Фоліо, 2003. - 477 с.

⁶³Історія свідчить // Реабілітовані історією. Сумська область: У 3 кн. - Кн.1. - Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2005. - С.21-29.

⁶⁴Бажан О.Г. Форми і методи репресивної політики радянської влади на Сумщині в 1920 - початку 1930-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Інститут історії України НАН України та ін.; редкол.: П.Т.Тронько (відп. ред.) та ін. - К., 2005. - Вип.30. - С.98-119.

⁶⁵Злочин / Упоряд. П.Кардаш. - Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. - 555 с. [Сумська обл. - С.101, 109-116, 140-142, 188-191]; Пам'ять народу не убійна: спогади очевидців // Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932-1933 рр. - К., 2003. - С.219-237 [Лебединський, Сумський р-ни. - С.275, 284, 285, 293-295, 308, 311-318].

⁶⁶Пиріг Р.Я. Передмова // Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Пиріг; НАН України; Інститут історії України. - К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2007. - С.5-34.

⁶⁷Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932-1933 років в Україні // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. - К.: ВД "Стилос", 2007. - С.20-44; Шаповал Ю. Значення нововіднайдених документів ДПУ-НКВС для глибшого розуміння голоду 1932-1933 років // Там само. - С.45-61; Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Там само. - С.62-87; Борисенко В. Усна історія голодомору // Там само. - С.88-103; Стасюк О. Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду // Там само. - С.104-121.

⁶⁸Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю.Мицик. - 2-ге видання. - К.: Книжковий дім "Києво-Могилянська академія", 2005. - Т.1. - 421 с.; Т.2. - 443 с.; Т.3. - 432 с.; Т.4. - 504 с.; Голод в Україні. Вибрані статті / Упоряд. Н.Дюк. - Луцьк.: ВМА "Терен", 2006. - 164 с. [Лебединський, Недригайлівський р-ни. - С.121-123].

⁶⁹Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. - К.: Наш час, 2008. - 424 с.

⁷⁰Покидченко Л.А. "Мені й тепер чується глухий стогін вмираючих безвинних добрих людей..." // Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. Упоряд. Л.А.Покидченко. - Суми: Ярославна, 2006. - С.7-21.

⁷¹Карась А. Чи був голод на Кролевеччині? // Карась А. З історії Сумщини. - К., 2006. - С.59-69.

⁷²Карпенко М.П. Сумщина в умовах голодомору 1932-1933 рр. // Краєзнавчий збірник. Статті та матеріали. - Суми: Університетська книга, 2006. - С.116-128.

⁷³Власенко В.М. З історії прокуратури Сумщини // Прокуратура Сумщини: історія та сучасність: Науково-публіцистичне видання. - Суми: МакДен, 2006. - С.7-79.

⁷⁴Ткаченко Б. Важка стежка до Бога. - Суми: ВАТ "СОД", Козацький вал, 2007. - 844 с.

⁷⁵Сотник О. Геноцид української нації. - Суми: МакДен, 2008. - 100 с.

⁷⁶Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 - июнь 1941: Сб. документов и материалов / Сост.: Е.В.Великодная, Л.Г.Довжинец, И.А.Ильченко и др.; Редкол.: В.Д.Скрынник (отв. ред.) и др. - Х.: Прапор, 1983. - 239 с.

⁷⁷Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К: Політвидав України, 1990. - 604 с.

⁷⁸Там само. - С.173, 192, 193, 233-235, 249, 289-290, 322, 329, 477, 531, 544.

⁷⁹33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. - 584 с.

⁸⁰Там само. - С.19, 446, 447, 476, 477, 480, 481, 486-488, 494, 505-534, 557, 561-564, 571.

⁸¹Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд. Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна; Відп. ред. С.В.Кульчицький. - К.: Наук. думка, 1992. - 736 с.

⁸²Там само. - С.103, 105-106, 128, 150, 152, 164-170, 182-183, 197, 213, 214, 225, 238, 241, 273-279, 294-296, 302, 304, 308, 314, 315, 319-323, 327, 328, 335-336, 358-361, 391-393, 413, 437, 442, 443, 446, 447, 457, 472, 476, 477, 484, 501, 502, 526, 598, 599, 610, 611, 625, 634.

⁸³Чорна книга України: Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. Ф.Зубанич; передм. В.Яворівського. - К.: Просвіта, 1998. - 782 с.

⁸⁴Там само. - С.184-189.

⁸⁵Злочин / Упоряд. П.Кардаш.

⁸⁶Там само. - С.101, 140-142.

⁸⁷Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю.Мицик. - 2-ге видання. - К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2005. - Т.1. - 441 с.; Т.2. - 443 с.; 2006. - Т.3. - 432 с.; 2007. - Т.4. - 504 с.

⁸⁸Там само. - Т.1. - С.211, 212; Т.2. - С.150-162; Т.3. - С.149-151, 261, 279; Т.4. - С.173-191.

⁸⁹Український хліб на експорт: 1932-1933 / Ред. В.Сергійчук. - К., 2006. - 452 с.

⁹⁰Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Пиріг; НАН України; Інститут історії України. - К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2007. - 1128 с.

⁹¹Там само. - С.177, 222, 223, 299-300, 337, 386, 468, 469, 584, 585, 598, 616, 806, 809, 877, 903, 913, 931, 955.

- ⁹²Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. - К.: ВД "Стилос", 2007. - 604 с.; Те саме. - К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2008. - 604 с.
- ⁹³Там само. - С.123, 124, 132, 133, 227-231, 245, 246, 249-251, 338, 408-410, 412, 469, 507, 524, 533, 538-551, 578, 579.
- ⁹⁴З історії голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині / Державний архів Сумської області. - Суми, 2002. - 61 с.
- ⁹⁵Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. Упоряд. Л.А.Покидченко. - Суми: Ярославна, 2006. - 356 с.
- ⁹⁶Мовою документів // Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.62-76.
- ⁹⁷Ткаченко Б. Під чорним тавром: Історична розвідка про геноцид на Україні і, зокрема, на Лебединщині в 1932-1933 роках, скріплена найвищим суддею - людською пам'яттю.
- ⁹⁸Іванущенко Г. Голодомор 1932-33 років: очима свідків, мовою документів. Северинівська сільрада Сумського району. - К.: Укр. видавнича спілка, 2003. - 59 с.
- ⁹⁹Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В.П'ятченко. - Кн.1. - Суми: Вид-во "МакДен", 2008. - 168 с. Частина матеріалів стосується голоду 1946-1947 рр.
- ¹⁰⁰Голод на Україні (1931-1933 рр.): [Документи і матеріали] / Вступ. слово В.І.Марочко, С.П.Шаталіної // УДЖ. - 1989. - №7. - С.99-111.
- ¹⁰¹Там само. - С.102.
- ¹⁰²Розкуркулення в УСРР / Упоряд. С.П.Шаталіна // УДЖ. - 1992. - №2. - С.103-115; №3. - С.109-123; №4. - С.77-95.
- ¹⁰³Там само. - 1992. - №2. - С.114; №3. - С.123; №4. - С.79, 81.
- ¹⁰⁴Коваленко Л. Апокаліпсис // Людина і світ. - К., 1990. - №12. - С.2-9; 1991. - №1. - С.17-22; №2. - С.14-21.
- ¹⁰⁵Там само. - 1990. - №12. - С.5; 1991. - №1. - С.18, 19, 21.
- ¹⁰⁶Гладченко Н. Голод тридцять третього: [Документальні матеріали, Великописарівський р-н] // Красное знамя. - 1991. - 29, 31 августа.
- ¹⁰⁷Галкін О. І ниви багаті і смерть у хаті: [Архівні документи, Охтирський р-н] // Прапор перемоги. - 1993. - 11 серпня.
- ¹⁰⁸Гортаючи сторінки архівних документів: [Сумський р-н] // Вперед. - 1993. - 11 вересня; Говійна Л. На попелищі пекла. Цикл: Голодомор (На основі історичних документів) // Вперед. - 2002. - 6 липня.
- ¹⁰⁹Криганова А., Цибенко В. Хліб вигребли. А директиви вимагали "здавай": Голодомор: [Свідчення матеріалів обласного архіву] // Сумщина. - Суми, 1993. - 22 квітня; Покидченко Л. 1933-й: Україна як боржниця СРСР...: [Свідчення архівних матеріалів] // Там само. - 1993. - 10 липня; Вона ж. Голгофа: [Матеріали з Державного архіву Сумської області] // Там само. - 2002. - 23 листопада.
- ¹¹⁰Михайлова О. Свідчать архіви: [Краснопільський р-н] // Перемога. - 1993. - 28 серпня.
- ¹¹¹Очіма істориків, мовою документів: [Лебединський р-н] // Життя Лебединщини. - 1993. - 19 травня.
- ¹¹²Діброва Г., Діброва О. Пересторога майбутнім поколінням: [Мовою документів] // Вісті Роменщини. - 2003. - 3 грудня.
- ¹¹³Голодомор на Недригайлівщині: [Архівні документи] // Голос Посулля. - 2007. - 4, 28 липня.
- ¹¹⁴Більш докладно про це див.: Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - К.: Наук. думка, 2003. - С.220-245.
- ¹¹⁵Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. - С.225-339; Історія свідчить // Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.11-21; Мовою документів // Там само. - С.54-65.
- ¹¹⁶Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 - июнь 1941: Сб. документов и материалов. - С.72.
- ¹¹⁷Там само. - С.100.
- ¹¹⁸Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. - С.358-360.
- ¹¹⁹Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. - С.106.
- ¹²⁰Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-7641. - Оп.1. - Спр.840. - Арк.2, 3.
- ¹²¹Факти й цифри // Тризуб. - Париж, 1929. - №7. - С.10, 11.
- ¹²²Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид. - С.122.
- ¹²³ДАСО. - Ф.П-221. - Оп.1. - Спр.562. - Арк.3, 4.
- ¹²⁴Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.3190. - Арк.31-37, 63.
- ¹²⁵Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. - К.: Рада, 1994. - С.20.
- ¹²⁶ДАСО. - Ф.Р-32. - Оп.2. - Спр.30. - Арк.176; Мовою документів // Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.72.
- ¹²⁷ДАСО. - Ф.Р-1192. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.5; Мовою документів // Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.73.
- ¹²⁸Історія свідчить // Реабілітовані історією. - Кн.1. - С.23, 24.

- ¹²⁹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.353.
- ¹³⁰ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.149
- ¹³¹ Розкуркулення в УСРР // УІЖ. - 1992. - №4. - С.81; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.152.
- ¹³² ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.3190. - Арк.27-29.
- ¹³³ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.405.
- ¹³⁴ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5 т. - Т.2: Ноябрь 1929 - декабрь 1930 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. - М., 2000. - С.787-808.
- ¹³⁵ *Бажан О.Г.* Форми і методи репресивної політики радянської влади на Сумщині в 1920 - початку 1930-х років. - С.115.
- ¹³⁶ Історія свідчить // Реабілітовані історією. - Кн.1. - С.24.
- ¹³⁷ Державний галузевий архів СБУ в Сумській області (далі - ДГА СБУ в СО). - Спр.П-2952. - Арк.25, 26.
- ¹³⁸ ДАСО. - Ф.П-404. - Оп.1. - Спр.787. - Арк.9; Мовою документів // Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.67.
- ¹³⁹ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.197.
- ¹⁴⁰ Там само. - С.213.
- ¹⁴¹ Там само. - С.296.
- ¹⁴² ДАСО. - Ф.Р-1192. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.31.
- ¹⁴³ *Земсков В.* Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР) // Социологические исследования. - М., 1990. - №11. - С.4; *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид. - С.169, 170.
- ¹⁴⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. - С.370, 371.
- ¹⁴⁵ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.327, 328.
- ¹⁴⁶ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.384.
- ¹⁴⁷ Державний архів Харківської області. - Ф.Р-1397. - Оп.1. - Спр.24. - Арк.23.
- ¹⁴⁸ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.24, 25.
- ¹⁴⁹ Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 - июнь 1941: Сб. документов и материалов. - С.113.
- ¹⁵⁰ Там само. - С.115.
- ¹⁵¹ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.335.
- ¹⁵² *Артюшенко М.М.* Новітня історія Тростянецьчини. - С.153.
- ¹⁵³ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.214.
- ¹⁵⁴ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.24.
- ¹⁵⁵ ДАСО. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.88.
- ¹⁵⁶ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.176-180.
- ¹⁵⁷ Там само. - С.49.
- ¹⁵⁸ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. - С.228, 230, 245, 246, 249.
- ¹⁵⁹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.54-57.
- ¹⁶⁰ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.450.
- ¹⁶¹ Історія українського селянства: Нариси: У 2 т. - К.: Наук. думка, 2006. - Т.2. - С.168, 178, 186.
- ¹⁶² ДАСО. - Ф.П-21. - Оп.1. - Спр.26. - Арк.9-15.
- ¹⁶³ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.40-41.
- ¹⁶⁴ Голод 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.329, 330.
- ¹⁶⁵ Там само. - С.300.
- ¹⁶⁶ Там само. - С.173, 174, 177.
- ¹⁶⁷ Там само. - С.221-223.
- ¹⁶⁸ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.37-39.
- ¹⁶⁹ Там само. - С.32.
- ¹⁷⁰ *Садівничий В.О.* ... Торгували холодцем і коглетами. - С.102, 103.
- ¹⁷¹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. - С.379.
- ¹⁷² ДАСО. - Ф.П-5. - Оп.1. - Спр.152. - Арк.5.
- ¹⁷³ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.60.
- ¹⁷⁴ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932-1933 рр.: механізми сталінського терору // УІЖ. - 2007. - №4. - С.15.
- ¹⁷⁵ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.28, 29, 67.
- ¹⁷⁶ Голод 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.337.
- ¹⁷⁷ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.548, 549.
- ¹⁷⁸ *Кульчицький С.В.* Ціна "великого перелому". - С.303-306.
- ¹⁷⁹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.176-180.
- ¹⁸⁰ Там само. - С.103.

- ¹⁸¹ Виставка “Ми звинувачуємо голодомор 1932-1933 років - геноцид українського народу” / Український інститут національної пам’яті. - К., 2007. - С.35.
- ¹⁸² Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.116, 117.
- ¹⁸³ Там само. - С.107, 108.
- ¹⁸⁴ Там само. - С.102.
- ¹⁸⁵ Там само. - С.108.
- ¹⁸⁶ *Галкін О.* І ниви багаті, і смерть у хаті // Злочин / Упоряд. *П.Кардаш.* - С.110.
- ¹⁸⁷ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.94-97.
- ¹⁸⁸ Голод 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.386.
- ¹⁸⁹ ДАСО. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.89-91.
- ¹⁹⁰ Там само. - Ф.Р-631. - Оп.1. - Спр.43. - Арк.22зв.
- ¹⁹¹ Український хліб на експорт: 1932-1933. - С.212, 213
- ¹⁹² Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.178-180.
- ¹⁹³ Український хліб на експорт: 1932-1933. - С.240.
- ¹⁹⁴ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.455.
- ¹⁹⁵ ДАСО. - Ф.Р-5003. - Оп.1. - Спр.23. - Арк.40.
- ¹⁹⁶ Там само. - Ф.Р-4819. - Оп.5. - Спр.5. - Арк.74.
- ¹⁹⁷ Там само. - Ф.Р-802. - Оп.1. - Спр.39. - Арк.9.
- ¹⁹⁸ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.127.
- ¹⁹⁹ Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.67.
- ²⁰⁰ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - С.284.
- ²⁰¹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.69-72, 84, 85, 97, 98, 127, 128, 173.
- ²⁰² Там само. - С.97.
- ²⁰³ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.456, 464.
- ²⁰⁴ ДГА СБУ. - Спр.75439. - Ф.п. - Арк.36.
- ²⁰⁵ *Андрійв Б.* Це був геноцид // Голодомор на Сумщині. - С.49.
- ²⁰⁶ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.118.
- ²⁰⁷ Голод 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.615, 616.
- ²⁰⁸ Там само. - С.469.
- ²⁰⁹ Там само. - С.617.
- ²¹⁰ Виставка “Ми звинувачуємо голодомор 1932-1933 років - геноцид українського народу”. - С.42.
- ²¹¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - С.443.
- ²¹² Український хліб на експорт: 1932-1933. - С.306; Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. - С.534.
- ²¹³ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.569.
- ²¹⁴ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.157.
- ²¹⁵ *Садівничий В.* Беззаконня охоронців закону // Голодомор на Сумщині. - С.150.
- ²¹⁶ *Він же.* ... Торгували холодцем і котлетами. - С.104.
- ²¹⁷ ДАСО. - Ф.Р-5944. - Оп.1. - Спр.189. - Арк.114; Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.109, 112, 117 та інші.
- ²¹⁸ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.132, 133.
- ²¹⁹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.558.
- ²²⁰ 33-й: Голод: Народна книга-меморіал. - С.563.
- ²²¹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.559.
- ²²² Там само. - С.561.
- ²²³ ДАСО. - Ф.Р-2480. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.17.
- ²²⁴ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.809.
- ²²⁵ ДАСО. - Ф.П-28. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.180.
- ²²⁶ Там само. - Ф.П-38. - Оп.1. - Спр.38. - Арк.19, 20.
- ²²⁷ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.140.
- ²²⁸ ДАСО. - Ф.П-24. - Оп.1. - Спр.91. - Арк.121.
- ²²⁹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.148.
- ²³⁰ Там само. - С.151.
- ²³¹ Там само. - С.161, 162.
- ²³² Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.877.
- ²³³ Там само. - С.903.
- ²³⁴ ДАСО. - Ф.П-37. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.23.
- ²³⁵ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.178, 179.
- ²³⁶ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.566.
- ²³⁷ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.30.
- ²³⁸ Там само. - С.40.
- ²³⁹ Там само. - С.54.

- ²⁴⁰ Там само. - С.136.
²⁴¹ Там само. - С.147.
²⁴² Там само. - С.139.
²⁴³ Там само. - С.172.
²⁴⁴ Там само. - С.146.
²⁴⁵ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.566.
²⁴⁶ Виставка "Ми звинувачуємо голодомор 1932-1933 років - геноцид українського народу". - С.50.
²⁴⁷ Іванущенко Г. діагнози про смерть в період Голодомору 1932-1933 років як джерело створення персональних баз даних // http://daso.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=158&Itemid=81.
²⁴⁸ Охріменко П. Кобзарська дума про голодомор // Голодомор на Сумщині. - С.140-146.
²⁴⁹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.180.
²⁵⁰ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.993.
²⁵¹ Там само. - С.931.
²⁵² Бажан О.Г. Форми і методи репресивної політики радянської влади на Сумщині в 1920 - початку 1930-х років. - С.116.
²⁵³ Ігнатуша О.М. Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. - С.80-84.
²⁵⁴ Див.: Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917-1941 рр.): структура, функції, діяльність: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Університет внутрішніх справ. - Х., 2000. - 18 с.; Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління (1922-1934 рр.): історико-юридичний аналіз: Монографія. - К., 2001. - 290 с.; Мурза В.В. Прокуратура в державному механізмі УСРР (1922-1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. університет внутрішніх справ. - Х., 2003. - 18 с.; Никольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. - Донецьк, 2003. - 623 с. та інш.
²⁵⁵ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. - С.338, 408, 409.
²⁵⁶ ДАСО. - Ф.Р-7641. - Оп.3. - Спр.595. - Арк.1; Оп.4. - Спр.465. - Арк.191, 195-198; Оп.6. - Спр.303. - Арк.430, 431, 437, 440, 441.
²⁵⁷ Там само. - Ф.Р-1752. - Оп.1а. - Спр.78. - Арк.102-105.
²⁵⁸ Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.67-68.
²⁵⁹ ДАСО. - Ф.П-21. - Оп.1. - Спр.26. - Арк.9-15; Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.24-25.
²⁶⁰ ДАСО. - Ф.П-42. - Оп.1. - Спр.175. - Арк.183-184; Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.54-56; ДГА СБУ в СО. - Спр.П-2736. - Арк.32-33.
²⁶¹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.65-66, 71-72.
²⁶² Там само. - С.140, 141.
²⁶³ Див.: Золотарьов С.І. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919-1941). - 477 с.
²⁶⁴ ДАСО. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.49-50.
²⁶⁵ Там само. - Арк.89-91.
²⁶⁶ Там само. - Ф.Р-1189. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.200-200зв.
²⁶⁷ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.35-36.
²⁶⁸ ДАСО. - Ф.Р-802. - Оп.1. - Спр.28. - Арк.24, 25.
²⁶⁹ Там само. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.23-24.
²⁷⁰ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.70, 71.
²⁷¹ ДАСО. - Ф.П-75. - Оп.1. - Спр.140. - Арк.43.
²⁷² Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.2. - Суми, 2008. - С.54.
²⁷³ ДАСО. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.91.
²⁷⁴ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.163.
²⁷⁵ Там само. - С.94, 95.
²⁷⁶ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.361-364.
²⁷⁷ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.90, 92, 124, 125.
²⁷⁸ ДАСО. - Ф.П-29. - Оп.1. - Спр.17. - Арк.9.

VLASENKO V.M.

Holodomor of 1932-1933 in Sumy Area (to the 75th Anniversary of National Tragedy)

On the basis of a wide complex of the archival and published materials there are investigated preconditions, mechanisms and methods of realisation of a policy of terror by famine in Sumy Area in 1932-1933.

Отримано 26.09.2008

ІВАНУЩЕНКО Г.М.

ДІАГНОЗИ ПРО СМЕРТЬ У ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр. ЯК ДЖЕРЕЛО СТВОРЕННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ БАЗ ДАНИХ

На прикладі окремих районів Сумської області аналізуються матеріали книг Реєстрації актів цивільного стану як основне документальне джерело для складання персональних баз даних жертв Голодомору 1932-1933 рр.

Тема Голодомору 1932-1933 рр. займає сьогодні одне з найпомітніших місць серед наукових публікацій, а також публікацій у ЗМІ з огляду на те, що, чи не вперше за всю новітню історію української державності, вона знаходиться в центрі постійної уваги і контролю Президента України. Не останню роль відіграє і той фактор, що українське суспільство, нарешті, “дозріло” до осмислення трагічних і повчальних сторінок історії 75-річної давності.

Разом з тим, в окремих дослідженнях іноді бракує документальних джерел, у першу чергу, архівних. І якщо вже опубліковані збірники документів, які висвітлюють геноцид українського народу в “узагальненому” вимірі, тобто на рівні розпорядчих документів, задокументованих спогадів тощо, то майже немає (і не могло бути) персональних даних про загиблих голодною смертю в часи будівництва “світлого майбутнього”, хоча саме на створенні такого списку постійно наголошується у всіх загальноукраїнських та місцевих програмах, розпорядженнях та планах заходів. Саме тому, без наявності документальної бази, практично була відсутня історіографія з даної проблеми. Виняток становлять книга Олексі Калиника “Що несе з собою комунізм?”¹ та зовсім невелика кількість видань, які з’явилися впродовж кількох останніх років².

Цьому є пояснення, адже до останнього часу книги Реєстрації актів цивільного стану (РАЦС) за 1932-1933 рр. як основне документальне джерело з даної проблематики знаходились на зберіганні у підрозділах Міністерства юстиції України. Нині вони передані на постійне зберігання до держархівів областей. Всього до Державного архіву Сумської області (ДАСО) восени 2007 р. було передано 715 одиниць зберігання. Враховуючи те, що приблизно третина їх містить акти про смерть громадян у період Голодомору, спробуємо провести аналіз діагнозів про смерть у 1932-1933 рр. та розглянути перспективи для складання персональних баз даних жертв геноциду українського народу на прикладі окремих районів Сумської області.

Аналіз діагнозів про смерть наближає дослідників Голодомору 1932-1933 рр. до вивчення не тільки кількісних характеристик, але й дає можливість поглянути на проблему під різними кутами зору. Наприклад, якщо переглянути всі 182 (виявлені на даний час) діагнози, то можна побачити розмір фальсифікації історії Голодомору уже в час його проведення. Адже такі пояснення причин смерті десятків і сотень людей в одній книзі, як “невідомо”, “від хвороби”, а то і відсутністю записаної причини, вказують на те, що комуністична влада навмисно приховувала правду, отже, повністю усвідомлювала злочинність своїх дій. Тому намагання сучасних апологетів більшовизму списати мільйонні людські жертви на засуху, “шкідництво куркульських елементів” чи “вороже капіталістичне оточення” не мають під собою жодного ґрунту.

Іншу групу висновків про смерть становлять медичні терміни (поняття), які, на думку фахівців-архівістів, ще мають бути досліджені медпрацівниками з кількох

Іванущенко Геннадій Миколайович - директор Державного архіву Сумської області

причин. По-перше, необхідно чітко ідентифікувати діагнози, писані у ті часи медиками і не медиками, чорнилом і олівцем, каліграфічним почерком і незрозумілими скороченнями, а то і зовсім нерозбірливо. Значна частина записів про смерть - це документи зі згасаючим текстом, тому повне їх оцифрування для створення фонду використання документів про Голодомор виявилось своєчасним.

Далі слід відібрати медичні діагнози тих хвороб, які виникають внаслідок тривалого голодування, ослаблення організму, харчового отруєння тощо.

Слід зазначити, що вищенаведені причини смерті і так часто фігурують у документах. Але треба знати і те, під яким пресом перебували медичні працівники у 1930-х роках. Тому значна частина смертей від голоду "*прихована*" під різними надуманими діагнозами. Отже, наступним кроком має бути порівняння причин смерті конкретних людей у конкретних населених пунктах, наведених за документами ДАСО, зі списками загиблих від голоду, зібраними робочими групами на місцях. Тут буде видно і масштаби фальсифікацій діагнозів, і, можливо, з'являться нові імена, які не були обліковані у книгах РАЦС або відсутні у них через те, що книги не збереглися.

Звичайно, у документах ДАСО найбільшу увагу привертають діагнози смертей, які прямо вказують причину - голод. Таких можна виділити кілька груп.

По-перше, записи "*від голоду*", "*голод*", "*голодування*", "*истоощение организма на почве голода*" найчастіше зустрічаються у книгах РАЦС по Недригайлівському³, Сумському⁴, Конотопському⁵, Путивльському⁶, Білопільському⁷, Роменському⁸, Тростянецькому⁹, Краснопільському¹⁰, Глухівському¹¹ районах.

По-друге, "*недоїдання*", "*від схуднення*", "*худання*", "*упадок питания*", "*порушення живлення*", "*от истоощенного питания*", "*от пониженного питания*", "*истоощение вследствие недоедания*", "*виснаження шлунку*", "*отощальість*", "*недостатне харчування*", "*виснаження організму на ґрунті недоїдання*", тобто комплекс причин, які пояснюють смерть людей через недостатність харчування, отже, знову ж через голод, - найчастіше зустрічаються у книгах РАЦС Сумського¹², Шосткинського¹³, Недригайлівського¹⁴, Середино-Будського¹⁵, Конотопського¹⁶, Путивльського¹⁷, Білопільського¹⁸, Лебединського¹⁹, Липоводолинського²⁰, Тростянецького²¹, Охтирського²², Краснопільського²³ районів.

По-третє, група діагнозів, що фіксують настання смерті людини через крайнє виснаження організму внаслідок голоду, досить строката за своїми різновидами: "*від слабкості*", "*від схуднення*", "*виснаження*", "*виснаження організму*", "*знесилення організму*", "*загальне виснаження*", "*виснаження сил*". Досить часто, як різновид, зустрічається діагноз "*старече виснаження*", причому в окремих випадках це стосується і дітей. Наприклад, по с. Улянівка теперішнього Білопільського району, цей діагноз було написано 8-річній дитині²⁴. Саме з таких причин слід розглядати даний діагноз як приховану форму смерті від голоду. До цієї групи входять також наступні види діагнозів: "*худосочна слабкість*", "*на почве истоощения*", "*отощальість*", "*астенія*", "*різке малокровіє*" та "*загальна слабкість*", а також велика кількість пов'язаних з ними записів - "*серцева слабкість*", "*серцева недостатність*", "*серцева кволість*", "*упадок серцевої діяльності*", "*припинення серцевої діяльності*" або "*міокардит завдяки недоїдання та упадка сил*"²⁵, та інші, які вказують на смерть від виснаження внаслідок голоду і важких умов роботи в колгоспах. Ілюстрацією таких випадків є запис: "*Припинення сердечної діяльності. Смерть настигла раптом під час праці в полі*"²⁶. Вище перелічені записи про смерть зустрічаються у книгах РАЦС Великописарівського²⁷, Сумського²⁸, Середино-Будського²⁹, Глухівського³⁰,

Недригайлівського³¹, Шосткинського³², Кролевецького³³, Путивльського³⁴, Конотопського³⁵, Білопільського³⁶, Роменського³⁷, Липоводолинського³⁸, Тростянецького³⁹, Охтирського⁴⁰ районів, міст Суми⁴¹ та Шостка⁴². Діагнози, які вказують на ті ж причини смерті, але з застосуванням медичних термінів або, принаймні, його спробою, зустрічаються у книгах Краснопільського⁴³ і Лебединського⁴⁴ районів, наприклад: *“біохім. істощеніє”*, *“кахенсія”*, тобто коли маса тіла нижча за 80% від нормальної. Так, по с.Славгород Краснопільського району діагноз *“кахенсія”* становить більшість записів⁴⁵.

По-четверте, дуже велику групу записів становлять ті, які свідчать про харчові отруєння та смерть внаслідок вживання в їжу різних недоброякісних, сурогатних продуктів або значного збільшення споживання їжі після тривалого голодування (про такі випадки є безліч прикладів у виданих працях про Голодомор 1932-1933 рр.). Це, насамперед, такі діагнози про смерть, як *“дизентерія”*, *“розлад живлення”*, *“розлад травлення”*, *“запалення кишок”*, *“запалення кишечника”*, *“дифтерит”*, *“токсичний понос”*, *“кров’яний понос”*, *“інфекційний понос”*, *“от истощения поносом”*, *“неправильное кормление”*, *“аутоінтоксикація”*, *“кишкова інтоксикація”*, *“шлунково-кишкова інтоксикація”*, *“заворот кишок”*, *“поворот кишок”*, *“розстройство кишок і шлунку”*, *“розлад кишківника”*, *“розлад харчового тракту”*, *“запалення шлунку”*, *“від отруєння шлунку і кишок”*, *“отруєння зеленими фруктами”*, *“різачка”*, *“від засорення кишок”*, *“запалення брюшини”*. Є записи, які вказують одночасно на дві або декілька причин смерті, наприклад, *“расстройство пищеварения и упадок питания”*. Наведені приклади діагнозів найчастіше зустрічаються у книгах РАЦС Лебединського⁴⁶, Краснопільського⁴⁷, Охтирського⁴⁸, Тростянецького⁴⁹, Липоводолинського⁵⁰, Роменського⁵¹, Білопільського⁵², Путивльського⁵³, Конотопського⁵⁴, Глухівського⁵⁵, Середино-Будського⁵⁶, Кролевецького⁵⁷, Великописарівського⁵⁸, Сумського⁵⁹, Шосткинського⁶⁰, Недригайлівського⁶¹ районів, а також міст Суми⁶², Шостка⁶³, Конотоп⁶⁴. Слід розуміти і те, що медичні працівники під тиском влади частіше вказували саме такі причини смертей, ніж розкривали їх справжній зміст.

По-п’яте, останню велику групу діагнозів про смерть внаслідок голоду становлять записи, в яких фігурують медичні терміни. І хоча, як було зауважено, попереду ще велика робота з їх опрацювання, уже зараз можна виділити ті з них, які безпомилково вказують на масову смертність людей від організованого російським комунізмом геноциду українського народу. Причому, у цих випадках вони, як правило, не пов’язані з харчуванням людини, а є, скоріше, наслідком крайнього виснаження або фіксацією зовнішніх проявів голодної смерті. Серед цих записів найбільшу увагу привертають такі: *“від сухот”*, *“туберкульоз”*, *“рахіт”*, *“дистрофія”*. Окремі мають подвійний характер, як, наприклад, *“от голода и воспаления легких”*⁶⁵, що наштотує на припущення про велику кількість фактів смерті від голоду, які криються під зовні *“звичайними”* діагнозами. Нарешті, найбільш масовим і шокуючим є пласт документів з такими записами про причину смерті, як *“набряк”*, *“голодний набряк”*, *“опухоль ног”*, *“від опуху”*, *“от голодного отека ног”*, *“безбілковий набряк”* або *“безбелковый отек”*, іноді скорочено - *“ББО”*. Зазначені терміни найчастіше зустрічаються у документах Білопільського⁶⁶, Буринського⁶⁷, Великописарівського⁶⁸, Путивльського⁶⁹, Конотопського⁷⁰, Глухівського⁷¹, Середино-Будського⁷², Кролевецького⁷³, Шосткинського⁷⁴, Недригайлівського⁷⁵, Сумського⁷⁶, Роменського⁷⁷, Липоводолинського⁷⁸, Охтирського⁷⁹, Краснопільського⁸⁰, Лебединського районів⁸¹, міст Охтирка⁸² і Суми⁸³.

Говорячи про дослідження діагнозів смертей, треба взяти до уваги і їх кількісні характеристики. Попереду у дослідників Голодомору ще велика робота у цьому напрямі. Поки що можна зробити лише окремі підрахунки, але і вони вже говорять про величезні масштаби і наслідки організованого народовбивства. Наприклад, книга РАЦС по с.Недригайлів за 1933 р. дає такі цифри: з 574 актових записів про смерть 188, або 33% мають діагноз “від голоду”, 167 записів, або 30% - “виснаження” і 8 записів, або 1,4% - “від недоїдання”. Тобто 64,4% записів прямо говорять про знищення населення Недригайлів шляхом приречення на голодну смерть. У графі про національність кожного з них стоїть “українець”, а за родом занять усі померлі, крім двох, - хлібороби⁸⁴.

Подібні жахливі факти розкриває лише поверховий аналіз книг РАЦС інших районів. Так, з книги РАЦС за 1933 р. по сс. Каліївка, Крупець, Лушники, Маківка, Миронівка, Ображіївка, Погребки, Свірж Шосткинського району приблизно половина діагнозів записана, як “невідомо від чого”, а у половини - відсутній висновок лікаря⁸⁵. Також з діагнозом “невідомо” фігурують села Білопільського району: Бобрик - практично вся книга, 176 записів про смерть⁸⁶, Верхосулка - вся книга, 192 записи⁸⁷, Нові Вирки - вся книга, 181 запис⁸⁸, Тучне - вся книга, 217 записів⁸⁹. По с.Улянівка теперішнього Білопільського району за 1933 р. зі 161 запису про смерть у жодному випадку не вказано причини. Причому перегляд прізвищ та дат підтверджує численні спогади очевидців геноциду про те, що люди вимирали цілими сім'ями⁹⁰. Майже всі книги з таким самим діагнозом по селах Липоводлинського району: Русанівка - всього 205 записів⁹¹, Яганівка - 481, Лучка - 484, Рибальське - 135⁹². По с.Горобівка Білопільського району за 1933 р. (всього 224 акти про смерть) більшість записів з діагнозом “недоїдання” або “невідомо”⁹³, а за цей самий рік в іншій частині Білопільщини, в сс. Шкурагівка і Нагірнівка, зі 161 померлого половина також загинула від недоїдання⁹⁴. Велика кількість загиблих від голоду помітна, коли ми проаналізуємо смерть від набрякової хвороби. За останній рік багато писалося про трагедію с.Піски Буринського району, де з померлих за 8 місяців 1933 р. 1195 громадян понад 85% було з діагнозом “безбілковий набряк”⁹⁵. Подібна ситуація була і в інших населених пунктах теперішньої Сумщини. Наприклад, у Конотопі за 1933 р. із загальної кількості померлих - 133, одна третина померла з діагнозом “виснаження” або “серцева слабкість”⁹⁶, а в с.Бочечки Конотопського району з 236 померлих у 1933 р. майже половина загинула з діагнозами “запалення шлунку” та “набрякова хвороба”⁹⁷. Діагноз “безбілковий набряк” фіксується у багатьох випадках по книгах РАЦС сс. Супрунівка і Біликівка Білопільського району (з 250 записів - майже вся книга)⁹⁸, Сергіївка та Миколаївка-Тернівська (близько 70 записів смерті з діагнозом “ББО”)⁹⁹ та Глушець (104 записи)¹⁰⁰. По м.Лебедин з діагнозом “ББО” тільки за період з 13 до 30 липня 1933 р. померло 135 людей з поміткою замість прізвища “невідомий”¹⁰¹. Можливо, це були ті, хто приходив з інших місцевостей у пошуках їжі.

Окремої розмови при дослідженні Голодомору 1932-1933 рр. заслуговує ставлення влади до фіксації смертей від голоду. Іноді досить лише поглянути на певні спроби пробити стіну мовчання і розповісти бодай частину правди про страшну трагедію, яка розгорталася поруч оптимістичних повідомлень про ударні темпи хлібозаготівель, щоб зрозуміти історичну приреченість системи. Системи, яка не тільки нищила голодом давній і працьовитий народ на найродючіших у світі чорноземах, а і топталася по живій пам'яті мільйонів людей, десятки років заперечуючи правду. Свідчення про смерть людей - вони як дзеркало, в якому видно людську трагедію та

її режисерів. Шокуючі діагнози про смерть людей від рук своїх рідних і близьких, збожеволілих від голоду, як *“порубано сокирою”* - 5 випадків по с. Червоне Сумського району¹⁰², або *“зарізана матір’ю”* (вік 2 роки) по с. Підлипне Конотопського району¹⁰³, чи *“зарубав брат”*¹⁰⁴, не вносять дисонансу у загальну картину замовчування правди. Під страхом репресій, а можливо, і за прямою вказівкою з’являються записи: *“нормальна смерть”*¹⁰⁵, *“прожила свій вік”* (жінці було 55 років)¹⁰⁶, *“від плохого утримання”* (77 записів)¹⁰⁷, або вкрай цинічне *“естественная изношенность”*¹⁰⁸. А по с. Піщане Сумського району за 1932 р. ми бачимо 28 записів *“був хворий довгий час”*, *“була хвора і стара”*¹⁰⁹. Інакше, як виявом *“батьківської турботи”* правлячої партії про людей, це не назвеш.

Таким чином, наявні книги РАЦС містять значну кількість інформації про смерть громадян у період Голодомору 1932-1933 рр. Саме вони стають тією основною документальною базою, на якій створюються і будуть створюватись загальноукраїнські та регіональні списки загиблих. Звичайно, ми ніколи не будемо знати повної кількості померлих від голоду, адже страх перед репресіями сприяв тому, що в книги РАЦС потрапили далеко не всі, та й діагнози про смерть не в повній мірі відобразили масштаби трагедії. Крім того, відсутність книг РАЦС по багатьох населених пунктах (через їх знищення комуністичною владою або вивезення), як і порівняно невелика кількість людей, які пам’ятають Голодомор, значно ускладнюють пошук. Частково зарадити цій проблемі може порівняльний аналіз кількості померлих за книгами РАЦС протягом 1930-1934 рр. У цьому випадку ми зможемо побачити динаміку смертності по окремих населених пунктах. Так, скажімо, по м. Суми померло: в 1930 р. - 863, 1931 р. - 1018, 1932 р. - 1314, 1933 р. - 3908 осіб.

Опрацювання книг РАЦС за 1934 р. дає ще одну перевагу при дослідженні Голодомору, адже об’єктом уваги науковців і суспільства в цілому стануть люди, які також померли внаслідок створених комуністичною системою ненормальних умов існування протягом 1933 р.

Уже сьогодні стає зрозумілим, що смертність під час Голодомору перевищувала людські втрати періоду Другої світової війни. Зрештою, життя кожної людини є унікальним, а смерть - планетарною трагедією, незважаючи на те, від чого вона настала. Тому, попри всі об’єктивні та суб’єктивні труднощі, працівниками Державного архіву Сумської області, редакційною групою обласного тому Національної книги пам’яті України, дослідниками має бути зроблено все для збереження пам’яті про кожного, хто став жертвою неоголошеної війни проти українського народу.

¹Калиник О. Що несе з собою комунізм? Документи про російсько-комуністичний терор в Україні. - Мюнхен-Торонто, 1953. - 142 с.

²Голодомори в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947), дослідження, спогади, документи. - Одеса: Астропринт, 2007. - 460 с.

³Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-7720. - Оп.10.

⁴Там само. - Оп.15.

⁵Там само. - Оп.5, 21.

⁶Там само. - Оп.12.

⁷Там само. - Оп.1.

⁸Там само. - Оп.13.

⁹Там само. - Оп.16.

¹⁰Там само. - Оп.6.

¹¹Там само. - Оп.4, 20.

¹²Там само. - Оп.15.

¹³Там само. - Оп.17.

- 14 Там само. - Оп. 10.
- 15 Там само. - Оп. 14.
- 16 Там само. - Оп. 5, 21.
- 17 Там само. - Оп. 12.
- 18 Там само. - Оп. 1.
- 19 Там само. - Оп. 8.
- 20 Там само. - Оп. 9.
- 21 Там само. - Оп. 16.
- 22 Там само. - Оп. 11.
- 23 Там само. - Оп. 6.
- 24 Там само. - Оп. 1. - Спр. 422. - Арк. 64.
- 25 Там само. - Оп. 8. - Спр. 291. - Арк. 71-73, 76, 80.
- 26 Там само. - Оп. 4. - Спр. 77. - Арк. 38.
- 27 Там само. - Оп. 3.
- 28 Там само. - Оп. 15.
- 29 Там само. - Оп. 14.
- 30 Там само. - Оп. 4, 20.
- 31 Там само. - Оп. 10.
- 32 Там само. - Оп. 17.
- 33 Там само. - Оп. 7.
- 34 Там само. - Оп. 12.
- 35 Там само. - Оп. 5, 21.
- 36 Там само. - Оп. 1.
- 37 Там само. - Оп. 13.
- 38 Там само. - Оп. 9.
- 39 Там само. - Оп. 16.
- 40 Там само. - Оп. 11.
- 41 Там само. - Оп. 24.
- 42 Там само. - Оп. 26.
- 43 Там само. - Оп. 6.
- 44 Там само. - Оп. 8.
- 45 Там само. - Оп. 6. - Спр. 338.
- 46 Там само. - Оп. 8.
- 47 Там само. - Оп. 6.
- 48 Там само. - Оп. 11.
- 49 Там само. - Оп. 16.
- 50 Там само. - Оп. 9.
- 51 Там само. - Оп. 13.
- 52 Там само. - Оп. 1.
- 53 Там само. - Оп. 12.
- 54 Там само. - Оп. 5, 21.
- 55 Там само. - Оп. 4, 20.
- 56 Там само. - Оп. 14.
- 57 Там само. - Оп. 7.
- 58 Там само. - Оп. 3.
- 59 Там само. - Оп. 15.
- 60 Там само. - Оп. 17.
- 61 Там само. - Оп. 10.
- 62 Там само. - Оп. 24.
- 63 Там само. - Оп. 26.
- 64 Там само. - Оп. 21.
- 65 Там само. - Оп. 11. - Спр. 255.
- 66 Там само. - Оп. 1.
- 67 Там само. - Оп. 2.
- 68 Там само. - Оп. 3.
- 69 Там само. - Оп. 12.
- 70 Там само. - Оп. 5, 21.
- 71 Там само. - Оп. 4, 20.
- 72 Там само. - Оп. 14.
- 73 Там само. - Оп. 7.
- 74 Там само. - Оп. 17.
- 75 Там само. - Оп. 10.

- ⁷⁶Там само. - Оп.15.
⁷⁷Там само. - Оп.13.
⁷⁸Там само. - Оп.9.
⁷⁹Там само. - Оп.11.
⁸⁰Там само. - Оп.6.
⁸¹Там само. - Оп.8.
⁸²Там само. - Оп.23.
⁸³Там само. - Оп.24.
⁸⁴Там само. - Оп.10. - Спр.261.
⁸⁵Там само. - Оп.17. - Спр.190.
⁸⁶Там само. - Оп.1. - Спр.435.
⁸⁷Там само. - Спр.439.
⁸⁸Там само. - Спр.451.
⁸⁹Там само. - Спр.458.
⁹⁰Там само. - Спр.462.
⁹¹Там само. - Оп.9. - Спр.132.
⁹²Там само. - Спр.124, 125, 126, 127, 131, 271.
⁹³Там само. - Оп.1. - Спр.445.
⁹⁴Там само. - Спр.463.
⁹⁵Федорина А. Три книги 1933 року // <http://www.pravda.com.ua/www.umoloda.kiev.ua/regions/62/171/0/32579/>
⁹⁶ДАСО. - Ф.Р-7720. - Оп.21. - Спр.129.
⁹⁷Там само. - Оп.5. - Спр.330.
⁹⁸Там само. - Оп.1. - Спр.454.
⁹⁹Там само. - Спр.453.
¹⁰⁰Там само. - Спр.464.
¹⁰¹Там само. - Оп.22. - Спр.66. - Арк.35-105.
¹⁰²Там само. - Оп.15. - Спр.397. - Арк.14-18.
¹⁰³Там само. - Оп.21. - Спр.115. - Арк.79.
¹⁰⁴Там само. - Оп.11. - Спр.265. - Арк.145.
¹⁰⁵Там само. - Оп.16. - Спр.278. - Арк.114.
¹⁰⁶Там само. - Оп.10. - Спр.255. - Арк.29.
¹⁰⁷Там само. - Оп.11. - Спр.265. - Арк.124-142, 144-150, 152-154, 157-174, 176-177, 180, 182-185.
¹⁰⁸Там само. - Оп.7. - Спр.71. - Арк.82, 91.
¹⁰⁹Там само. - Оп.24. - Спр.161.

IVANUSHCHENKO G.M.

Diagnoses about Death during Holodomor of 1932-1933 as a Source of Creation of Personal Databases

On the example of separate regions of the Sumy area there are analyzed materials of books of Registration of acts of civil status as the basic documental source for drawing up of personal databases of victims of Holodomor of 1932-1933.

Отримано 17.07.2008

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ЛОБКО Н.В.

**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ОБЛІКОВО-СТАТИСТИЧНИХ
ДОКУМЕНТІВ XVI- ПОЧАТКУ XVIII ст.
ПРИ ПРОВЕДЕННІ ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Розглянуто питання використання обліково-статистичних матеріалів в генеалогічних дослідженнях, охарактеризовано інформаційний потенціал таких джерел, як люстрації, Реєстр Війська Запорізького, присяжні книги, компоти, ревізії козацьких полків, та з'ясовано їх значення для генеалогічного дослідження.

Однією з прикметних особливостей українського сьогодення є відродження інтересу людей до своїх коренів, бажання якомога більше дізнатися про життя предків. Така масова зацікавленість людей своїм соціальним та історичним корінням є закономірним процесом. Про це писав ще відомий етнограф Г.Булашев: *“Самим українцям треба твердо пам'ятати, що будь-який поступальний рух на шляху прогресу не тільки зумовлюється, але й цілковито ґрунтується на його житті попередньому; а тому кінче треба, як мовиться, наперед самовизначитися, з'ясувати собі справжнє статус кво, перш ніж кидатися, не оглядаючись, уперед”*¹. Питаннями відтворення минулого родів, устанавленням родинних зв'язків займається одна з найдавніших наук - генеалогія. З набуттям Україною незалежності почався новий етап у розвитку української генеалогії. Нині перед українськими дослідниками постали нові завдання. Одним з них є необхідність нового осмислення джерельної бази генеалогічних досліджень та запровадження до наукового обігу таких генеалогічних джерел, інформаційний потенціал яких можна буде використати при дослідженні родоводів різних верств українського соціуму. Отже, актуальність обраної теми обумовлена зростанням попиту на генеалогічні знання, у зв'язку з чим виникла потреба виявлення та характеристики документів, що містять інформацію генеалогічного змісту і на підставі яких можна реконструювати родоводи усіх верств українського соціуму.

В процесі опрацювання джерельної бази генеалогічних досліджень було з'ясовано, що вона є різноманітною і представлена великою кількістю різноманітних документів. Одним з найважливіших джерел є обліково-статистичні документи, що з'явилися внаслідок масових описів, переписів населення. Дослідники звертаються до них при вивченні різноманітних питань з соціальної, економічної, політичної історії України, а також історії народонаселення та історичної демографії². Велика насиченість цих матеріалів іменами, прізвищами та географічними назвами також може бути у нагоді дослідникам з історичної філології, топоніміки, ономастики тощо. Радянськими істориками матеріали ревізійних переписів використовувалися в ряді досліджень з генеалогії оподаткованих станів та історії родини³.

Останнім часом до обліково-статистичних матеріалів все частіше почали звертатися українські науковці при здійсненні генеалогічних досліджень. Вперше про їх цінність поінформував В.Любченко. Характеризуючи основні групи джерел до селянської генеалогії Поділля, він зазначив, що найдавнішим, але, на жаль, єдиним за

Лобко Наталія Вікторівна - асистент Сумського державного університету

значний відтінок часу (з середини XVI і до початку XVIII ст.) вартим уваги генеалогічним джерелом щодо селянства Поділля є акти люстрації подільських староств від 1565 р., в яких по кожному селу зазначалися імена та прізвища (якщо такі були), а також соціальний стан голів усіх селянських родин. Але найкращим масовим джерелом до селянської генеалогії Поділля першої половини XIX ст., на думку дослідника, є ревізькі казки, укладені внаслідок загальноросійських ревізьких переписів оподаткованого населення⁴.

Найбільш детально питання використання матеріалів переписів як джерела з генеалогії селян Поділля розглянуто у працях Ю.Легуна⁵, який вважає, що *“саме державні облікові та статистичні матеріали володіють найціннішою рисою для джерел генеалогічного пошуку на початковому етапі цієї роботи - максимальним охопленням населення”*. Але, зазначає дослідник, ці матеріали, зокрема ревізійні списки, у сенсі генеалогічному, досі не склали предмету окремого дослідження. На його переконання, *“причини такого стану криються у загалом зародковій стадії досліджень селянської генеалогії в Україні та в специфіці роботи з первинними матеріалами переписів, використання яких є справою надзвичайно трудомісткою та клопітною”*⁶.

Цікавими для проведення різноманітних досліджень є і матеріали Генерального (Румянцевського) опису Лівобережної України (1765-1769 рр.). Початок його дослідженню був покладений О.Лазаревським, який у 1866 р. відшукав частину Румянцевського опису і почав друкувати знайдені матеріали на сторінках *“Черниговских губернских ведомостей”*⁷. Це сприяло появі низки праць і статей, автори яких використовували матеріали опису при дослідженні соціально-економічного становища різних верств населення Гетьманщини⁸. Питання організації та проведення опису по всіх десяти полках досліджували Д.Багалій, Н.Василенко, а пізніше Г.Максимович⁹. У 1924 р. два семінари Вищого типу, секції української історії та економічної історії України при Київському інституті народної освіти ім. Драгоманова були присвячені дослідженню Румянцевського опису. Основним доповідачем був О.Оглоблин, який знайомив присутніх з історією проведення Румянцевського опису, його історіографією та тогочасним станом дослідження цих матеріалів¹⁰. Радянські історики зверталися до матеріалів опису для з'ясування питань землеволодіння та соціально-економічного становища населення¹¹. У 1959 р. Центральний державний історичний архів УРСР у Києві з метою полегшення роботи з документами фонду підготував *“Показчик населених пунктів”* до Генерального опису¹². Останнім часом дослідники, використовуючи матеріали Генерального опису, вирішують інші, окрім вищезазначених, питання. Наприклад, Ю.Волошин залучив їх для вивчення старовірських поселень, що знаходилися у Стародубському та Чернігівському полках Гетьманщини, вважаючи, що це *“джерело дозволяє визначити час появи перших поселенців, шляхи і джерела їхньої міграції до Стародубщини; дає можливість простежити деякі генетичні механізми збереження традиційної старообрядницької культури; а також показати особливості економічного розвитку”*¹³.

Таким чином, матеріали Генерального опису Лівобережної України є надзвичайно багатим джерелом, в якому знайшли відбиток різноманітні сторони життя українського народу другої половини XVIII ст. Однак, генеалогічний аспект цього джерела залишається, поки що, поза увагою дослідників. Хоча, слід зазначити, що незважаючи на відсутність характеристики інформаційного потенціалу матеріалів опису як генеалогічного джерела, дослідники вже давно використовують інформацію з них для реконструкції родоводів. Так, О.Лазаревський був одним з перших, хто використав

відомості з Генерального опису для відтворення “мережі” родинно-свояцько-дружніх відносин у роді¹⁴. Також ці матеріали були одним із джерел, яким користувався В.Модзалевський, працюючи над своїм “Малоросійським родословником”.

З метою отримання генеалогічної інформації до матеріалів Румянцевського опису звертався відомий український історик О.Оглоблин. Так, серед генеалогічних матеріалів фонду О.Оглоблина, що зберігається у ЦДАВО України, є картки з відомостями, які знайшов дослідник при опрацюванні результатів Генерального опису 1765-1769 рр. Пізніше він використовував цю інформацію при написанні генеалогічно-біографічних нарисів, що увійшли до його відомої книги “Люди Старої України”, про що свідчить неодноразове посилання на матеріали опису у списках джерел, а також його цитування для підтвердження своїх думок. Так, у розвідці, присвяченій Архипу Худорбі, дослідник, піддаючи сумніву легенду про походження родоначальника роду, спирався на відомості, почерпнуті з матеріалів Румянцевського опису. Зокрема він писав: “Чи існував той Михайло Кіндратович - це хай буде на сумлінні складачів Худорбіївської генеалогії в кінці XVIII ст. Але маємо поважні підстави сумніватися, що цей родоначальник був справді такий значний. Адже у компуті Стародубського полку 1723 року записаний у селі Комані козак Павло Худорба з синами Семеном і Василем, що “в одном дворі и хаті живуть и с отеческого ґрунта служат”. Нащадки Семена Павловича Худорби (син Отрох Семенович та його діти) зубожіли і перейшли у козаки-підпомічники, якими вони й записані в актах Румянцівської ревізії 1767 р., разом з іншими Худорбами (козаки-підпомічники Василь Ігнатович Худорба, Яків Худорба та інші). У 1767 р. в селі Комані жив виборний козак (“издревле козак”) Михайло Омеляненків (Омеляненко) Худорба, “уроженець того села”, 50 років¹⁵.

Використовував матеріали Генерального опису і відомий сільський історик-генеалог К.Кушнір-Марченко. У його особовому фонді зберігається зроблена ним власноруч копія ревізії 1767 р. Переяславського полку Іркліївської сотні “всіх сіл на горі і низу суцїх”¹⁶.

Нині кожен бажаючий може ознайомитися з матеріалами Генерального опису, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Києві¹⁷.

Таким чином, питання використання обліково-статистичних матеріалів у генеалогічних дослідженнях ще не знайшли системного висвітлення. Тому вважаємо за необхідне розкрити інформаційний потенціал матеріалів перепису населення як генеалогічного джерела і з’ясувати їх значення для генеалогічного дослідження.

Обліково-статистичні джерела виникли внаслідок суто практичних потреб суспільства й органів влади, що були викликані необхідністю мати відомості про кількість населення, спроможного платити податки або здатного нести військову службу та виконувати різноманітні повинності.

Починаючи з середини XVI ст. на території України проводилися різноманітні переписи населення. Перші вірогідні згадки про обліки населення на території України зустрічаємо вже у літописах XIII ст., де, зокрема, було зафіксовано, що у 1245 р. в Києві татари усіх жителів “сочтоша ... в число и почаша на них дань имать”¹⁸. Тоді з наказу Батия було пораховано населення у Київському і Чернігівському князівствах, для чого були прислані спеціальні “численці із татар”, або як їх ще називали, “баскаки”. Такі обліки також були проведені у 1257, 1259, 1273 і 1287 рр.¹⁹ Матеріали цих переписів не збереглися.

Як показав аналіз описів українських архівів, в архівосховищах України відклався великий масив документів, які були створені у результаті переписів різних верств

населення у різні періоди історії на українських землях. Здавалося, що за їх допомогою легко можна дослідити генеалогію будь-якого роду. Але під час детального ознайомлення з цими документами з'ясувалося, що вони відрізняються структурно, змістом та якістю зафіксованої в них генеалогічної інформації. Тому вважаємо за необхідне провести класифікацію обліково-статистичних джерел залежно від того, яку саме генеалогічну інформацію вони містять.

1. Списки-переліки імен і прізвищ осіб із зазначенням місця проживання чи військової служби у певний період. Це - матеріали люстрацій, компути, реєстри козаків, списки присяжних.

2. Списки-переліки імен і прізвищ осіб, членів їх родин (жінка, діти, брат, сестра, зять, племінник тощо). Це - компути і ревізії козацьких полків.

3. Документи, в яких зафіксована родинно-біографічна інформація: прізвище, ім'я, вік чи дата народження, місце народження чи проживання людини, аналогічні відомості про членів її родини. Це - матеріали Румянцевського опису, загальноросійських ревізій, подвірні переписи, погосподарські книги.

У цій статті охарактеризуємо основні документи з перших двох груп і з'ясуємо обсяг інформації, який дає можливість розглядати їх в якості генеалогічного джерела.

Як вже зазначалося, до першої групи входять ті документи, в яких зафіксовані імена та прізвища осіб з зазначенням їх місця проживання чи військової служби.

Найдавнішими є матеріали люстрацій. Люстрації (польс. *lustracja* - перевірка, від лат. *lustrum* - податний або фіскальний період) - періодичні описи державних маєтків, міст, замків, які проводилися у Речі Посполитій з метою оцінки господарсько-фінансового стану королівських маєтностей для встановлення державного податку - кварти. Вони проводилися протягом XVI-XVIII ст. спеціальними комісіями за ухвалою сейму Речі Посполитої на спеціально розроблених формулярах; спочатку без певної періодичності (1523, 1548, 1558 рр.), а з 1562 р. - один раз на п'ять років²⁰.

Матеріали люстрацій дають уявлення про категорії населення, стан міст і сіл, промисли, забезпечення населення землею. Вони містять відомості про ліси, ставки, млини, сіножаті, проведення ярмарок тощо. Найчастіше ці матеріали використовують при вирішенні питань генеалогії окремих магнатсько-шляхетських родів²¹. Адже, як правило, у матеріалах люстрацій подавалася докладна інформація про привілеї, надані містам, цехам та окремим особам. У багатьох випадках люстратори у люстраційному протоколі подавали у повному вигляді різного роду привілеї, декрети, а також скарги, протести цехів, сільських громад та окремих осіб.

Щодо інших верств населення з матеріалів люстрацій можна тільки дізнатися імена, прізвища та місце проживання їх представників у рік проведення люстрації²². Подібну інформацію містять і подимні реєстри Київського воєводства за 1628-1631, 1640 рр.²³

Справу оприлюднення матеріалів люстрацій розпочали Київська археографічна комісія і Наукове товариство ім.Т.Шевченка. Так, у сьомій частині "*Архива Юго-Западной России*" вміщено ревізії королівщин руських земель Корони за 1570 р.²⁴ Ця робота була продовжена Інститутом української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України. У 1999 р. був випущений довідник, до якого увійшли реєстр рукописних текстів люстрацій та інших пов'язаних з ними архівних матеріалів, алфавітний покажчик видань, що містять тексти люстрацій та фрагменти з них, хронологічний перелік публікацій матеріалів люстрацій, відомості про українські староства, які описувалися під час люстрацій²⁵.

У 1649 р. урядом Б.Хмельницького була складена унікальна пам'ятка історії українського народу XVII ст. - Реєстр Війська Запорізького. Як зазначив Я.І.Дзира, це

- "національний паспорт 40 тис. голів родин, тобто понад чверть мільйонного населення, якщо рахувати українську середньовічну родину п'ятидідною"²⁶. Нині Реєстр Війська Запорізького 1649 р. зберігається у Російському державному архіві давніх актів у Москві (РДАДА) (Рукописне зібрання Ф.Ф.Мазуріна, ф.196, оп.1, спр.1691, арк.1- 449) у вигляді рукописної книги. Вперше цей реєстр був виданий Осипом Бодяньським спочатку в "Чтениях в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете" (1874, кн.2, 3), а згодом у 1875 р. окремою книгою. Але, незважаючи на те, що ця публікація О.Бодяньського вже давно перетворилася на раритет, науковці вважають її неповною і такою, що не зовсім відповідає оригіналові²⁷. У середині 1990-х років ці матеріали були перевидані²⁸.

Даний Реєстр є переліком імен та прізвищ представників козацького стану із зазначенням полку, в якому несли військову службу. Це джерело, як зазначає Ю.Мицик, дає достатньо чіткі критерії для визначення соціального походження ядра українського війська, прояснює біографії багатьох чільних керівників Війська Запорозького, врешті, є незамінним при дослідженні генеалогії²⁹. Матеріали Реєстру досить активно використовували при складанні родоводів такі відомі генеалоги, як О.Лазаревський, В.Модзалевський, О.Оглоблин. Звертаються до них і сучасні дослідники³⁰. Але слід зазначити, що використовувати це джерело необхідно обережно. Так, київський дослідник О.Алфьоров, досліджуючи рід Голубів за списками Реєстру, прийшов до висновку, що "головною проблемою, яка постає перед дослідником, є встановлення вірності віднесення окремо згаданого прізвища до певного роду, оскільки цілком імовірна можливість зустрічі осіб, які не мають нічого спільного у походженні. Цю помилку легко зробити у випадку дослідження прізвищ, які є часто вживаними і мають в основі просте ім'я, як то: Григор, Семен, Василь та інші. Прізвища, які мають індивідуальний характер, а мається перед усім на увазі шляхетські прізвища, виокремити і приписати до відповідних родів значно легше"³¹.

Дійшли до нашого часу і так звані присяжні або записні книги 1654 р. Створення цих книг було пов'язане з рішенням Переяславської ради про укладення російсько-українського військово-політичного союзу, згідно з яким козаки та міщани Гетьманщини мали присягати на вірність цареві Олексію І. Імена і прізвища тих, хто присягнув записували у присяжні (записні) книги, які дійшли до нас у фрагментарному вигляді. З 18 книг збереглося тільки 2. Це присяжні книги Білоцерківського та Ніжинського полків (зберігаються у РДАДА, ф.124, оп.1, 1654, №3)³².

Як і Реєстр Війська Запорізького, присяжні книги 1654 р. представляють собою список з іменами та прізвищами полкової і сотенної старшини, міської верхівки (війти, отамани, бурмистри), козаків та міщан Гетьманщини, які присяглися на вірність цареві Олексію І. Використовуючи ці матеріали при проведенні генеалогічного дослідження, слід мати на увазі, що склалися вони представниками московського уряду, які, згідно з існуючою практикою, сильно змінювали українські патронімічні прізвища (якраз найпоширеніші) в Україні, "обмосковлюючи" їх. Так під їх пером "Іваненко" (Іванович, Іванюк, Іванченко тощо) ставав "Ивановым"; "Петренко" (Петрович, Петриченко і т.д.) - "Петровым". Московські писці немилосердно калічили українські прізвища, особливо патронімічні, роблячи з Михайленків "Михайлович", з Юрченків та Ющенків - "Юрьевич" і т.д. Допускалися й інші перекручення, викликані поганим розумінням московськими писцями української мови. Наприклад, "Дутка" замість "Дудка" тощо. Інші прізвища не завжди передавалися точно, але тут уже не помічається якоїсь системи³³.

При використанні джерел з першої групи необхідно також враховувати, що в Україні у XVII ст. офіційна ідентифікація особи ґрунтувалася на народно-побутовій

традиції. Уживання особових іменувань навіть у суто офіційних документах не було строго регламентованим, відзначалося різноманітністю форм і нестабільністю їх використання³⁴. На цій особливості утворення українських прізвищ та складності ідентифікації особи наголошував І.Франко. Він описує випадок, що трапився в Полтаві у 1667 р. з московським стольником Кікінім. Останній ніяк не міг вирішити одну скаргу через те, що прізвищ козаків, які згадувалися у скарзі, не було в полковому реєстрі. Ситуацію, що склалася, пояснив полковник Витязенко: *“А що козаки прозвищами не сходяться, так се тому, що у нас на Україні такий звичай, що люди називаються різними прозвищами: у одного чоловіка три й чотири прозвища: по батькові, по тестеві, по теці, по жінках прозиваються, і ось чому одні й ті самі люди у воеводи в мужицькому реєстрі написані одними прозвищами, а у нас у полковім козацькім іншими”*³⁵.

Таким чином, матеріали люстрацій, реєстр Війська Запорізького, присяжні книги містять незначну генеалогічну інформацію, тільки ім'я та прізвище людини. Тому, використовуючи ці джерела, слід обережно підходити до наявних у них даних. Їх можна використати як допоміжні джерела для підтвердження проживання родини на певній території в той час, коли створювався даний документ, а також для з'ясування біографічних фактів (наприклад, в якому полку і в якому званні відбували військову службу представники роду).

Більш інформативними, з точки зору генеалогічної інформації, є документи, що складають другу групу обліково-статистичних джерел - компути і ревізії козацьких полків, які проводилися на території Гетьманщини з початку XVIII ст. й до Румянцевського опису Малоросії 1765-1769 рр.³⁶

Це були різноманітні за формою і призначенням переписи, що відображали різний обсяг інформації про населення та його господарство. Спочатку для позначення перепису козацьких дворів і козаків як військових людей вживався термін *“компут”* (від польс. *komput* - визначений владою чисельний склад війська, реєстр, список). Але поступово він був витіснений більш загальним терміном *“ревізія”* (від лат. *revisio* - перегляд).

До наших часів збереглося небагато книг компутів і ревізій козацьких полків. У повному або частковому вигляді вони нині зберігаються у фондах ЦДІАК України³⁷ та у фонді О.Лазаревського в Інституті рукопису НБУВ³⁸, у бібліотеці ім.В.І.Леніна та Центральному державному архіві давніх актів у Москві.

Одним з перших, хто познайомив загал з цими документами, був О.Лазаревський, який у 1892 р. видав найдавніший перепис козаків *“Опис Конотопської сотні 1711 р.”*³⁹. Через десять років побачила світ праця М.Астряба *“Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 гг.”*⁴⁰. У 2004 р. Г.Швидько підготувала до друку матеріали ревізії Миргородського полку 1723 р.⁴¹

Компути і ревізії склалися з воєнною або фіскальною метою. До першої групи відносяться списки козаків, яких відправляли на роботи з будівництва каналів та укріплень далеко за межами України. Від поставленої мети залежав формуляр перепису. Книги компутів і ревізій створювалися у полкових канцеляріях на основі списків сотенних канцелярій, магістратів і ратуш. Звідси вони відправлялися до Генеральної Військової Канцелярії для контролю. Книги склалися у двох або трьох примірниках⁴².

Кожна книга мала свій заголовок, в якому зазначалося де і коли проводилася ревізія. Склалися вони з двох частин - ревізії козаків і ревізії міщан та посполитих. Записували тільки імена та прізвища чоловіків. З жінок до ревізії заносили імена та прізвища вдів. Але зустрічаються записи з вказівкою інших членів родини. Наведемо декілька прикладів таких записів.

“Антон Короленко в него два брата Стефан и Василь, в них же брат Василий другой, особно от них живет в своем дворе, з діда и отца козаки”⁴³, “Григорий Филоненко, в него два сина, Никифор и Федор з них один отбувает службу”⁴⁴, “Пелагия Дашиха в ней два сина Василь и Наум”⁴⁵.

Таким чином, книги компугів та ревізій містять більше інформації генеалогічного характеру, за їх допомогою можна дізнатися про інших членів родини і навіть реконструювати родинні зв'язки.

Отже, в архівосховищах України зберігаються різноманітні джерела обліково-демографічного характеру, зокрема такі, як матеріали люстрацій, присяжні списки, козацькі реєстри, компуги, ревізії. Розглянувши інформативне наповнення цих джерел, приходимо до висновку, що при реконструкції родоводів вони не можуть складати основну базу дослідження. Однак наявність у них інформації про ім'я, прізвище осіб із зазначенням місця проживання чи військової служби в певний період та відомостей про інших членів їх родин (жінка, діти, брат, сестра, зять, племінник тощо) дає можливість розглядати їх в якості генеалогічного джерела та використовувати при проведенні генеалогічних досліджень.

¹Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. - К., 1992. - С.21.

²Лазаревський О. Малороссийские переписные книги 1661 г. // Чтения Общества Нестора Летописца. - Кн. XIII. - С.35-139; Швидько Г. Наукова цінність джерел економічно-статистичного характеру (на прикладі ревізійних книг) // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей републ. наради, грудень 1988 р. - К., 1988. - С.89-91; Крикун М. Масові статистичні джерела до історії Правобережної України XVII-XVIII ст. // Там само. - С.75-80; Кабузан В.М. Матеріали ревізій як источник по истории населения России XVIII - первой половины XIX в. (1718-1858): Дисс. ... канд. истор. наук. - М., 1959; Атаманенко В. Джерела вивчення демографії Волині XVI - пер.пол. XVII ст. // Український історик. - 2004. - №1-2 (161-162). - С.187-201 та інші.

³Див.: Юрченко Н.Л. Некоторые проблемы использования ревизских сказок как источника по исторической демографии // Вспомогательные исторические дисциплины. - Т. XXIV. - СПб., 1993. - С.184-185.

⁴Любченко В. До селянської генеалогії Поділля: можливість дослідження, джерела та їх інтерпретація // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. - К., 1996. - С.152-153.

⁵Легун Ю. Ревізієні переписи кінця XVIII - сер. XIX ст. як джерело інформації щодо генеалогії селянських родин Подільської губернії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. У 2 ч. - К., 2003. - №10. - Ч.1. - С.169-184; Легун Ю., Петренко О. Ревізієний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія. - Вінниця, 2003. - 282 с.; Вони ж. Матеріали ревізієного перепису населення 1795-1796 рр. у фондах Державного архіву Вінницької області. Навчальний посібник. - Вінниця, 2005. - 72 с.; Легун Ю. В. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. - Вінниця, 2005. - 515 с.

⁶Легун Ю. В. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. - С.225, 169.

⁷Лазаревський А. Обзорение Румянцевской описи // Черниговские губернские ведомости. - 1867. - №408, 12-14, 16, 22, 24, 25, 28-33, 36, 40, 42, 43, 46, 49; 1868. - №4; 1873. - №14-19, 21-26, 34-51; 1886. - №33, 35-37, 44-46.

⁸Рклицкий М.В. Козаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 г. // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 г. - Полтава, 1910. - С.91-347; Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Румянцевською ревізією. - К., 1926. - 26 с. та інші.

⁹Багалеї Д. Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. - 1883. - №7. - С.402-432; Василенко Н. К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. Судьба Румянцевской описи Малороссии // Там же. - 1892. - №12. - С.458-461; Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. - Нежин, 1913. - С.198-400.

¹⁰Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.5361. - Оп.1. - Спр.270. - Арк.44-47.

¹¹Мадзюк І. Гоголівська сотня Переяславського полку за Румянцевською ревізією // Студії науково-дослідної кафедри історії України. - Вип.1. - К., 1929; Ковальський І.С. Генеральний опис 1765-69 рр. - джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // Український історичний журнал. - 1962. - №2 та інші.

¹²Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Показчик населених пунктів. - К., 1959. - 184 с.

- ¹³Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр. // Київська старовина. - 2002. - №2. - С.117-142.
- ¹⁴Див.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Полк Нежинский. - К., 1893. - С.П.
- ¹⁵Оглоблин О. Люди Старої України. - Мюнхен: Вид-во "Дніпрова хвиля", 1959. - С.289.
- ¹⁶Інститут рукопису НБУВ (далі - ІР НБУВ). - Ф.133. - №55. - Арк.1-120зв.
- ¹⁷Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі - ЦДІАК України). - Ф.57.
- ¹⁸Софійський временник. - М., 1820. - Т.І. - С.261.
- ¹⁹Энциклопедический словарь / Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. - СПб, 1896. - Т.ХХІІІ. - С.241.
- ²⁰Див.: Люстрації королівщин українських земель ХVІ-ХVІІІ ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. - К., 1999.
- ²¹Див.: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця ХVІ - до середини ХVІІ ст.: (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993. - 416 с.; Зазуляк Ю.П. Шляхта руського воєводства у ХV ст.: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. - Львів, 2004. - 192 с.
- ²²Див.: Люстрація Барського староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России. - К., 1890. - Ч.7. - Т.2. - С.128-363.
- ²³Компан О. До питання про заселеність України в ХVІІ ст. // Український історичний журнал. - №1. - С.65-77.
- ²⁴Архив Юго-Западной России. - К., 1886. - Ч.7. - Т.1.; К., 1890. - Т.2. - С.128-363; К., 1905. - Т.3.
- ²⁵Люстрації королівщин українських земель ХVІ-ХVІІІ ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. - К., 1999.
- ²⁶Дзира Я. Палеографія "Реєстру всього війська Запорозького 1649 року" - видатної пам'ятки живої української мови середини ХVІІ ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. - К., 2000. - С.54.
- ²⁷Див.: Реєстр Війська Запорізького 1649 року / Підгот. до друку О.В.Тодійчук (голов. упоряд.) та інш. - К., 1995. - С.17.
- ²⁸Реєстр Війська Запорізького 1649 року... - 592 с.
- ²⁹Див.: Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та інш. - К., 2007. - Т.2. - С.556.
- ³⁰Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нарис історії козацьких полків. - К., 2002. - С.51.
- ³¹Алфьоров О. Генеалогія роду Голубів за матеріалами Реєстру Війська Запорозького 1649 р. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип.ІV. - Львів, 2004. - С.17.
- ³²Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. - М., 1954. - Т.3. - №226; Акти Юго-Западной России. - Т.Х. - С.339-240.
- ³³Див.: Кравець М., Мицик Ю. З присяжних книг Ніжинського полку 1654 р. (Батурин) // Сіверянський літопис. - 2001. - №5. - С.22; Вони ж. З присяжних книг Ніжинського полку 1654 р. (Мена) // Там само. - 2002. - №1. - С.10.
- ³⁴Див.: Реєстр ... - С.505.
- ³⁵Див.: Франко І.Я. Причинки до української ономастики // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. - К., 1982. - Т.36. - С.393-394.
- ³⁶Максимович Г.А. Указ. соч. - С.220-221; Кривошея В. Вказ. праця. - С.52-53.
- ³⁷ЦДІАК України. - Ф.167. - Оп.1. - Спр.174-а, 384, 3204, 4898.
- ³⁸ІР НБУВ. - Ф.І. - Спр.54336, 54337, 54479.
- ³⁹Опись Конопотской сотни 1711 г. / Изд. А.Лазаревского. - Чернигов, 1892. - 30 с.
- ⁴⁰Астряб М. Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 гг. - Полтава, 1912. - 22 с.
- ⁴¹Швидько Г.К. Компут і ревизія Миргородського полку 1723 р. - Дніпропетровськ, 2004. - 335 с.
- ⁴²Там само. - С.3.
- ⁴³ІР НБУВ. - Ф.І. - Спр.54479. - Арк.8.
- ⁴⁴Там само. - Арк.8зв.
- ⁴⁵Там само. - Арк.10.

LOBKO N.V.

Features of Use of Registration-Statistical Documents of the XVI - the Beginning of the XVIII Cent. at Carrying out of Genealogical Researches

It is considered a question of use of registration-statistical materials in genealogical researches, it is characterised information potential of such sources as lustracii, the Register of the Army Zaporozhye, jury books, compotes, audits of cossaks regiments and their value for genealogical research is found out.

Отримано 23.09.2008

ЩЕРБАК М.Г., ЩЕРБАК Н.М.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНЗУРНИХ УСТАНОВ В УКРАЇНІ

Аналізуються матеріали архівних фондів цензурних установ царизму, в яких йдеться про їх діяльність в Україні у 1838-1917 рр.

Важливим джерелом дослідження діяльності цензури в Україні у ХІХ - на початку ХХ ст. є матеріали цензурних установ, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України м.Київ (ЦДАК). Це, зокрема, фонд Київського цензурного комітету, в якому зберігається 984 справи за 1838-1865 рр. (ф.293); фонд Канцелярії Київського окремого цензора (ф.294) - 458 справ за 1865-1906 рр. та фонд Київського тимчасового комітету у справах преси (ф.295) - 622 справи за 1906-1917 рр.

Справи фонду Київського цензурного комітету можна розділити на такі групи:

- інструктивно-керівні матеріали;
- реєстраційні журнали і книги;
- листування;
- справи про видання окремих газет та журналів;
- справи про особовий склад цензурного комітету;
- журнал вхідних і вихідних документів.

До першої групи належать циркуляри (розпорядження однакового змісту, що розсилалися в різні установи) Головного управління у справах преси, Міністерства внутрішніх справ (далі - МВС), Міністерства народної освіти. Вони бувають інформативними (з переліками дозволених і заборонених видань) та інструктивно-керівними (з доповненнями та змінами існуючого законодавства і відомчими нормативними актами).

Окрім того, у фондах цензурних комітетів зберігаються заяви різних осіб з проханням дозволити видання газет чи журналів, скарги видавців на дії цензорів, копії надісланих губернаторами повідомлень про дозвіл окремим особам видавати газети чи журнали, особові справи цензорів та інші документи, які містять інформацію про діяльність цензурних установ.

У фонді Канцелярії Київського окремого цензора зберігаються наступні матеріали¹:

- циркуляри МВС і Головного управління у справах преси;
- переліки дозволених і заборонених видань;
- переліки тем, на які не дозволялось писати (страйки робітників, студентські і селянські виступи, критика дій влади та інш.);
- заяви з проханням дати дозвіл на видання газет і журналів із програмами майбутніх видань;
- скарги редакторів та видавців на дії цензорів;
- листування з різними установами та особами;
- журнал реєстрації рукописів, що надходили до цензурних установ;
- звіти про діяльність цензорів.

Щербак Микола Григорович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Щербак Ніна Миколаївна - аспірантка кафедри історії та теорії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

12 травня 1906 р. на підставі “Тимчасових правил для неперіодичної преси” замість ліквідованої Канцелярії Київського окремого цензора було утворено Київський тимчасовий комітет у справах преси. Матеріали про його діяльність зберігаються у фонді 295 ЦДІАК України². Здебільшого це повідомлення (“уведомлення”) київського губернатора про видання різним особам і громадським організаціям свідоцтв на право видавати газети та журнали, їх програми, матеріали про зміни у складі редакцій та перейменування видань, витяги із журналів засідань Комітету, листування з Головним управлінням у справах преси та іншими установами і посадовими особами про арешт окремих номерів періодичних видань, притягнення до кримінальної відповідальності їх редакторів та видавців за порушення цензурних правил.

Усі ці матеріали можна розділити на декілька груп:

- матеріали з історії фондоутворювача;
- циркуляри (інформативні та інструктивні) МВС;
- заяви видавців з проханням дозволити видання газети чи журналу з програмою майбутнього видання;

- книги реєстру переглянутих цензорами творів;
- переліки заборонених видань;
- особові справи цензорів;
- скарги видавців та редакторів на дії цензури;
- листування з різними особами та установами;
- справи про видання окремих газет та журналів (в алфавітному порядку);
- журнали реєстрації вхідної та вихідної документації, які дають можливість визначити ступінь збереження документів у фонді.

Найбільш цікавими для дослідників, на наш погляд, є звіти цензурних комітетів, у яких вказувалися:

- назви періодичних видань, що виходили у звітному році;
- дані про осіб, що видавали ці періодичні видання;
- передплатна ціна;
- видання, що з’явилися у звітному році;
- видання, що перестали виходити у звітному році;
- видання, що були призупинені у звітному році в адміністративному порядку та на основі запровадження військового стану;
- особливі зауваження (у цьому пункті, як правило, вказувався загальний напрям газети). Наприклад: “Киевлянин” - консервативного напрямку, “Новый век” - орган партії октябристів, “Киевские отклики” - опозиційного, без належності до якоїсь партії³. Другу частину звіту складала “Відомість про просування судових справ по періодичних виданнях”.

Детальна характеристика давалася у звітах цензурних комітетів усім основним газетам і журналам, що виходили російською, українською, польською та єврейською мовами.

Ці звіти дають багато цінної інформації з історії різних періодичних видань, повідомляють дані про провідних співробітників газет і журналів, їх діяльність. На основі цих звітів дослідник сам має можливість оцінити напрям кожного органу, тому що цензори, як і інші чиновники, схильні були зараховувати до революційних усі видання, за винятком офіційних і крайніх правих.

Важливим додатком до звітів є “Книги реєстра для записування произведений, представляемых типографиями на рассмотрение в Комитеты по делам печати”,

в яких зазначались: назва і місце видання, формат, обсяг, кількість екземплярів; якщо це була газета чи журнал - вказувався номер, що дає можливість встановити, скільки номерів вийшло.

Завдяки цим реєстровим книгам ми можемо встановити, якими були тиражі тогочасних газет, зокрема:

- “Киевлянин” - 20 тис.;
- “Киевская газета” - 15 тис.;
- “Киевские отклики” - 20 тис.;
- “Киевское слово” - 6 тис.;
- “Киевские губернские ведомости” - 1200;
- “Киевские новости” - 5300;
- “Южная неделя” - 6 тис.;
- “Громадська думка” - 5 тис.;
- “Киевская зоря” - 34 тис.⁴

Серед матеріалів цензурних установ знаходимо багато копій їх донесень у Головне управління у справах преси про накладені штрафи на періодичні видання. Вони доповнюють дані щорічних звітів цензорів.

Фонди цензурних установ містять також картки на редакторів газет та журналів, де вказано їх вік, освіту, соціальний стан, віросповідання. Наприклад, газета “Рідний край”, редактор - Ольга Петрівна Косач, дворянка, християнка, православна, дружина дійсного статського радника, у 1866 р. закінчила зразковий пансіон для благородних дівчат; газета “Слово”, редактор - міщанин міста Полтава Симон Васильович Петлюра, віросповідання православного, освіта середня (свідомство про закінчення п’яти класів духовної семінарії); редактор газети “Рада” - Мефодій Іванович Павловський, 32 роки, потомствений почесний громадянин, закінчив Київську духовну семінарію⁵. Ці картки дають можливість уточнити біографічні дані редакторів періодичних видань, їх освітній рівень та соціальний стан. Судячи з цих матеріалів, цензори були добре поінформовані не лише про те, хто є дійсним редактором, а хто - підставна особа, але й про родинні зв’язки редакторів та видавців.

Характеризуючи щотижневий журнал “Рідний край” і щомісячний дитячий додаток до нього “Молода Україна”, цензор пише, що журнал є власністю пані Косач, яка відома в літературі під псевдонімом Олена Пчілка. “Пані Косач - сестра відомого покійного українофіла-революціонера Драгоманова, дружина дійсного статського радника Косача, колишнього чиновника для особливих доручень при генерал-губернаторі, нині голови з’їзду мирових посередників у Ковелі. “Молода Україна” редагується дочкою пані Косач, відомою в малоросійській літературі під псевдонімом Лесі Українки. В нинішній час за своїм напрямком “Рідний край” близький до конституційно-демократичної партії, веде себе стримано, частково, мабуть, через службове становище чоловіка пані Косач, хоч у розпал революційного руху вона відкрито брала в ньому участь”⁶.

Важливим доповненням до матеріалів цензурних установ є судово-слідчі матеріали. Річ у тому, що на підставі прийнятих у 1905-1906 рр. законів та “Тимчасових правил про періодичні видання” попередня цензура й адміністративні покарання видавців та редакторів відмінялись. Стягнення на газети і журнали могли накладатись лише в судовому порядку. До того ж, при розгляді цих справ судами першої інстанції виступали судові палати - Київська, Одеська та Харківська, а не окружні суди, яких в українських губерніях було 24. Фонд Київської судової палати

зберігається в ЦДІАК України (ф.318). Він нараховує понад 3 тис. справ. Судова палата була завалена сотнями значно важливіших справ, ніж газетні публікації (справами про терористичні акти, збройні виступи, підпали поміщицьких садиб та захоплення їх земель селянами) і неохоче брала до розгляду справи, надіслані цензурними установами. До того ж їх розгляд відтягувався інколи на рік. Тобто, судова боротьба з опозиційними виданнями на початку ХХ ст. була неефективною. Тому влада вирішила використати *“Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия”* від 14 серпня 1881 р.⁷

У 1905-1907 рр. усі українські губернії знаходились на військовому положенні і це *“Положення”* давало право генерал-губернатору закривати періодичні видання, заарештовувати редакторів чи штрафувати їх на суму до 500 руб. за поданням цензурних комітетів. Тому матеріали канцелярії генерал-губернатора і губернатора є важливим джерелом вивчення боротьби влади з опозиційною пресою у досліджуваній період. Фонд Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора зберігається у ЦДІАК України (ф.442). Він нараховує понад 270 тис. справ⁸. Матеріали, що нас цікавлять, відносяться до III діловодства (таємного). Там зберігаються звіти цензурних установ, донесення цензорів, каталоги заборонених книг, газет і журналів. Частина цих каталогів була надрукована. Так, у 1911 р. в Петербурзі був виданий, а через рік розширений і перевиданий, перелік книг, брошур, газет і журналів, видання яких було заборонено судовими палатами⁹. Подібні ж видання було здійснено того ж року у Києві та Одесі інспектором типографій і книжкової торгівлі О.Нікольським. У них вказані: назва видання, місто, рік, число і місяць, арештований номер, дані про заборону видання взагалі, заборонені статті. Київський перелік включає близько 600 назв, одеський - 111.

Важливим доповненням до матеріалів цензурних установ є щоденники, спогади і листування відомих діячів української справи Є.Чикаленка, М.Грушевського, Б.Грінченка, депутата Державної думи від Чернігівщини професора Т.Локтя¹⁰, а також представників протилежного табору - цензора О.Сидорова¹¹, який очолював Київський цензурний комітет у 1906-1909 рр., жандармських генералів В.Новицького¹² та О.Спірідовича¹³, губернатора П.Курлова¹⁴, які на початку ХХ ст. служили у Києві.

Найцікавішими для дослідників зазначеної проблеми є, на нашу думку, спогади Є.Чикаленка - видатного українського діяча, видавця перших україномовних газет *“Громадська думка”* і *“Рада”*. Вперше *“Спогади”* вийшли у двох книгах у Львові у 1925-1926 рр. У 1955 р. вони були перевидані у Нью-Йорку і лише у 2003 р. побачило світ київське видання. Майже третина *“Спогадів”* - це розповідь про видавничу діяльність автора та його однодумців - М.Грушевського, Ф.Матушевського, Б.Грінченка, В.Леонтовича, М.Павловського, С.Єфремова та інш. За свідченням Є.Чикаленка, майже всі редактори та видавці газет змушені були давати цензорам хабарі.

На відміну від спогадів Є.Чикаленка, спогади цензора О.Сидорова майже не містять інформації про його професійну діяльність, а дають лише загальну характеристику суспільно-політичного життя у Києві на початку ХХ ст.

Діяльність адміністративних, жандармсько-поліцейських, судових та цензурних установ царизму у Києві на початку ХХ ст. описали у своїх спогадах губернатор П.Курлов, начальник охоронного відділення О.Спірідович, начальник губерньського жандармського управління В.Новицький. Останній був ображений

на міністра внутрішніх справ за відставку, то ж не шкодував негативних епітетів, описуючи дії влади.

Таким чином, для об'єктивного дослідження діяльності цензурних установ царизму в Україні потрібно використовувати, окрім архівних фондів цих установ, документи канцелярій генерал-губернатора і губернаторів, судово-слідчі матеріали та спогади сучасників.

¹Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі - ЦДІАК України). - Ф.294. - Опис.

²Див.: Там само. - Ф.295. - Опис.

³Там само. - Оп.1. - Спр.139. - Арк.23-25.

⁴Там само. - Спр.68-А.

⁵Там само. - Спр.139. - Арк.73.

⁶Там само. - Арк.116зв.

⁷Полное собрание законов Российской империи. - Издание 3. - Т.1. - Ст.350.

⁸Центральный государственный архив УССР. Путеводитель. - К., 1958. - С.50.

⁹Алфавитный указатель книгам и брошюрам, а также номерам повременных изданий, арест на которые утвержден судебными установлениями по 1 января 1912 г. - СПб., 1912.

¹⁰Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). - К., 2003; Листування М.Грушевського. - К., 2000; Локоть Т. Статті, заметки и впечатления бывшего члена Государственной думы. - М., 1906.

¹¹Сидоров А. Из воспоминаний цензора // Голос минувшего. - 1923. - №3.

¹²Новицкий В. Из воспоминаний жандарма. - М., 1991.

¹³Спиридович А. Записки жандарма. - М., 1992.

¹⁴Курлов П. Гибель императорской России. - М., 1992.

SHCHERBAK M.G., SHCHERBAK N.M.

Archival Materials about Activity of Censure Institutions in Ukraine

Materials of archival funds of tsarist censure institutions, with the information about their functions from 1838 till 1917 in Ukraine, are analyzing.

Отримано 22.05.2008

ШИХНЕНКО І.М.

**ВНЕСОК ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ
БІОГРАФІСТИКИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.**

Висвітлюються життя і наукова діяльність українського історика Олександра Грушевського. Аналізуються його біографічні роботи.

Ім'я Олександра Сергійовича Грушевського (1877-1943) займає поважне місце серед таких представників вітчизняної історичної науки, як В.Данилевич, В.Модзалевський, Д.Дорошенко, М.Карачківський та інші. Талановитий вчений та громадський діяч, він зробив вагомий внесок у становлення і розвиток української освіти, бібліотечної, архівної справи, а також у створення Української академії наук. У радянський період особистість О.Грушевського не була відома широкому загалу. Учасник Української революції 1917-1920 рр., член Центральної Ради, рідний брат Михайла Грушевського, цей вчений характеризувався тодішніми радянськими ідеологами як *“буржуазний націоналіст”*. Таке формулювання, відповідно, не сприяло виробленню об'єктивних підходів до вивчення дослідниками наукової діяльності О.Грушевського та належній оцінці його історичних праць. І.Березовський у своїй статті *“Грушевський Олександр Сергійович”*, вміщеній в Українській Літературній Енциклопедії, вказує, що творчий доробок вченого позначений буржуазно-націоналістичним спрямуванням. Він відзначає певну наукову цінність робіт О.Грушевського, оскільки при їх написанні використані маловідомі архівні джерела¹. В *“Історії української літературної критики. Дожовтневий період”* вчений також трактується радянськими дослідниками як представник *“ліберально-буржуазної та націоналістичної течії”* в українській літературній критиці кінця ХІХ - початку ХХ ст.²

Відродження державної незалежності України на початку 1990-х рр. та будівництво демократичного суспільства сприяли переосмисленню дослідниками історичних подій та явищ. У вказаний період з'являються праці, присвячені життю і діяльності О.Грушевського. Це, насамперед, наукові нариси Р.Пирога³, Л.Рудницького⁴, В.Качкана⁵, Т.Ківшар⁶, І.Верби⁷, І.Матяш⁸, І.Костюк⁹, Л.Приходько¹⁰ та інші. У роботах вищеназваних авторів подається нова оцінка творчого доробку вченого, яка ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності. При цьому слід зазначити, що в цих працях не знайшли належного висвітлення біографічні студії О.Грушевського. Дослідження даної теми є даниною пам'яті про відомого історика і необхідністю об'єктивно осмислити його творчу спадщину.

Народився майбутній вчений 12 (24) серпня 1877 р. у Ставрополі в родині священика. Пізніше, у 1879 р. сім'я Грушевських переїхала до Владикавказу. З 1888 до 1893 р. О.Грушевський навчався у місцевій класичній гімназії, у 1895-1899 рр. - на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира, який закінчив із дипломом І ступеня і золотою медаллю за історичний нарис *“Турово-Пінське князівство”*.

У подальші роки О.Грушевський викладав історію у Новоросійському (Одеському) (1907-1908), Московському (1909-1910) та Петербурзькому (1910-1917) університетах. Вчений активно займався дослідницькою діяльністю, був членом Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка, Історико-філологічного товариства

Шихненко Ігор Миколайович - молодший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського

в Одесі, Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, Історичного товариства Нестора Літописця та інш.

Під час Української революції 1917-1920 рр. О.Грушевський викладав в Університеті св. Володимира, Українському народному університеті, очолював Бібліотечно-архівний відділ, був директором Педагогічного музею і головою історичної секції УНТ.

Зі встановленням радянської влади в Україні на початку 1920-х рр. вчений продовжував займатися науковою діяльністю. Він керував Постійною комісією зі складання історично-географічного словника української землі ВУАН, працював у Археографічній комісії та на Науково-дослідній кафедрі історії України.

У 1933 р. О.Грушевського звільнили з усіх посад в Академії. 9 серпня 1938 р. вченого заарештували як одного з керівників “української націоналістичної терористичної організації”. У 1939 р. О.Грушевський був засуджений до 5 років заслання в Іртишськ (Казахстан), де і помер. Реабілітували вченого посмертно у 1989 р.

За період своєї наукової діяльності О.Грушевський написав більше 100 праць. Велика частина з них присвячена життєвому шляху та творчості М.Костомарова, М.Максимовича, П.Куліша, Т.Шевченка, М.Маркевича, О.Русова та інш.

У нарисах і статтях про М.Костомарова об’єктом дослідження О.Грушевського були історичні погляди відомого вченого та основні напрями його наукових студій. Олександр Сергійович писав, що світогляд майбутнього історика формувався під впливом родинного оточення, духовних джерел, а також обставин особистого життя. Від матері М.Костомаров перейняв, за словами О.Грушевського, любов до української культури, а від батька ліберальні погляди на суспільство. Джерелами духовного збагачення майбутнього дослідника були народні пісні та козацькі думи, які він міг почути від селян і мандрівних кобзарів. При цьому О.Грушевський писав, що становлення М.Костомарова як історика відбулося у період його навчання у Харківському університеті. Головну роль у цьому відіграв, за словами вченого, професор Лунін, який надихнув здібного студента до подальших історичних досліджень¹¹.

Характеризуючи етнографічні інтереси М.Костомарова, О.Грушевський зазначав, що вони сформувалися під впливом літературних творів М.Гоголя, І.Срезневського та наукових праць М.Максимовича. Перші свої польові розвідки з української народної творчості молодий дослідник розпочинав із розповідей, почутих від мешканців сіл Слобожанщини. Аналізуючи етнографічну працю М.Костомарова “Про історичне значення російської поезії” (1843 р.), О.Грушевський писав, що в ній автор основну увагу приділив висвітленню менталітету українців, а не такому історичному явищу як народна пісня. Але незважаючи на це, продовжує дослідник, вказана праця М.Костомарова має велику наукову цінність, оскільки відображає минуле українського народу, його звичаї та побут¹².

Великий інтерес для дослідників становлять нариси О.Грушевського “До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі”¹³ та “Історичні статті Костомарова в “Основі”¹⁴. У вказаних працях автор висвітлив історичні погляди вченого. О.Грушевський писав, що рушійною силою суспільно-політичного прогресу і головним носієм культурних цінностей М.Костомаров вважав народні маси. За словами дослідника, вчений активно закликав своїх колег звернути увагу на вивчення життя не коронованих осіб, а простих людей, їх матеріальних і духовних потреб¹⁵. О.Грушевський зазначав, що, якщо у молодого М.Костомарова переважало історико-романтичне бачення минулого України, то М.Костомаров початку 1860-х рр. був

переконаним народником. У вказаний період вчений почав більш критично ставитися до окремих історичних джерел та своїх ранніх праць. О.Грушевський писав, що нарис *“Богдан Хмельницький”* М.Костомаров суттєво доопрацьовував при кожному новому виданні. Історичні студії вченого пізнього періоду становили велику джерельну цінність, оскільки були написані на основі маловідомих архівних документів.

Відомості про М.Костомарова містяться також у працях О.Грушевського, присвячених діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Це, зокрема, нариси *“З настроїв і думок Кирило-Мефодіївського братства”*¹⁶, *“Літературні плани та надії Кирило-Мефодіївського братства”*¹⁷ та інші.

У працях про М.Максимовича О.Грушевський писав, що вчений залишив помітний слід у багатьох галузях науки завдяки глибокій освіченості та багатогранному таланту. М.Максимович зробив вагомий внесок в опрацювання історичних джерел, а також суттєво переосмислив погляди своїх попередників на минуле українського народу. Характеризуючи наукові студії вченого з етнографії, генеалогії та мовознавства, О.Грушевський відзначив їх новизну та комплексний підхід до вивчення історичних джерел. Він писав: *“...щоб ясніше зрозуміти важливість його (М.Максимовича. - І.Ш.) наукових праць, потрібно згадати, що він був новатором у дослідженні даних питань, поклавши перший почин... Там, де науковець йшов шляхом прокладеним іншими, він був змушений робити і всю підготовчу роботу”*¹⁸.

Аналізуючи погляди М.Максимовича на походження української народності, О.Грушевський зазначав, що вчений не поділяв концепцію українофілів на окремішність української мови та літератури. Вказані суперечки не мали для науковця особливого значення. У М.Максимовича багато спільного з російською культурою, він відчував духовний зв'язок з Московським університетом і місцевими освітніми колами. При цьому, вчений критично ставився до теорії О.Погодіна про перевагу російської культури в українській народній творчості. У працях М.Максимовича завжди відчувалася щира любов до України та її минулого¹⁹.

Вагоме місце у науковій спадщині Олександра Сергійовича займають дослідження, присвячені творчості П.Куліша. Це нариси *“З сорокових років. “Повість об українском народі” Куліша”*²⁰, *“З сорокових років. П.Куліш. “Україна. Од початку України до батька Хмельницького”*²¹, *“Історичні студії П.Куліша”*²² та інші. Характеризуючи життєвий шлях і діяльність письменника, О.Грушевський писав, що він був не тільки талановитим літератором, але і дослідником. У своїх історичних повістях П.Кулішу завжди вдавалося правдиво відобразити минуле українського народу, героїчну боротьбу козаків проти польської шляхти. Джерельна цінність цих творів полягала у тому, що вони були написані на великій кількості етнографічних матеріалів. У історичних студіях П.Куліш намагався висвітлити причини та передумови, які призвели до війни українського народу проти Польщі. О.Грушевський писав, що письменник спочатку намагався науково опрацювати тему Хмельниччини, а вже потім оживити її в образах літературного твору.

Великий внесок зробив вчений у розвиток шевченкознавства. Праці О.Грушевського присвячені дослідженню творчої спадщини Кобзаря, аналізу його історичних поглядів, педагогічних ідей. Характеризуючи поезію Т.Шевченка, історик писав, що вона стала одним із головних чинників формування національної свідомості співвітчизників. У творах Кобзаря найяскравіше відображалося славне минуле козаччини та відчувалася туга за втраченою державністю. У свою чергу, поеми Т.Шевченка про гірку долю селян-кріпаків вражали українську інтелігенцію глибоким

драматизмом, спонукаючи її представників до соціальних змін у суспільстві. Аналізуючи історичні погляди поета, О.Грушевський вказував, що він пройшов шлях від романтичного розуміння минулого до реалістичного зображення життя простого народу²³. Т.Шевченко у своїх творах відверто засуджував кріпосництво та прояви панської сваволі. О.Грушевський писав, що випадки знущання панів над кріпаками дуже вражали поета та приносили йому душевні страждання. Усвідомлюючи негативне значення кріпацтва, Т.Шевченко неодноразово говорив про необхідність його скасування²⁴.

Досліджуючи шевченківський *“Буквар”*, О.Грушевський писав, що він є яскравим відображенням педагогічних ідей поета та найповнішим виразом його думок щодо поширення освіти серед простих людей. Вчений вважав, що ідея створення вказаного видання сформувалася у Т.Шевченка в період діяльності у Кирило-Мефодіївському братстві, а також під впливом його особистих роздумів. Це була давня мрія поета, яку підтримали однодумці²⁵.

Характеризуючи відносини Т.Шевченка та П.Куліша, О.Грушевський зазначав, що спочатку це була дружба двох талановитих письменників. Спілкування з П.Кулішем значно розширило світогляд Т.Шевченка та його власні літературні інтереси. Під впливом П.Куліша поет зацікавився минулим України, побутом і звичаями українців. Набагато пізніше ідейні розходження Т.Шевченка та П.Куліша перетворилися у взаємну неприязнь²⁶.

У наукових працях О.Грушевського знайшла відображення творчість М.Маркевича. Нарис вченого *“М.О.Маркевич (З минулого української літератури та історіографії)”*²⁷ присвячений аналізу історичних студій відомого дослідника, які висвітлюють життя і діяльність Богдана та Тимоша Хмельницьких, Івана Мазепи та інш. Характеризуючи праці М.Маркевича про вказаних осіб, О.Грушевський зазначав, що вони становлять велику джерельну цінність для вітчизняних істориків, оскільки дають багаті відомості про моральні та духовні якості українських гетьманів, а також їхні стосунки з козацькими масами. Вчений високо оцінив стиль і форму творів дослідника, але розкритикував їх автора за надмірне захоплення літературними прийомами та постійний перехід від аналізу конкретних фактів і подій до загальних фраз про людський гуманізм. Аналізуючи багатотомну працю М.Маркевича *“Історія Малоросії”*, О.Грушевський писав, що в ній не показаний об’єктивний погляд на проблему складних стосунків між українцями та великоросами. При написанні вказаної монографії автор керувався скоріше своєю власною уявою, а не науковими підходами до вивчення проблеми. Отже, М. Маркевич, на думку О.Грушевського, виступив у *“Історії Малоросії”* як письменник, а не історик.

Значну наукову цінність становлять праці О.Грушевського, які висвітлюють маловідому етнографічну діяльність І.Франка. Характеризуючи нарис письменника *“Тропадські шкiхеїри 1784-1840 рр.”*, дослідник писав, що в ньому автор намагався висвітлити проблему організації хлібних запасів у Галичині в умовах соціальної політики Габсбургів. І.Франку певною мірою вдалося показати складні відносини польського й українського населення та позицію, яку займав стосовно цього питання Йосип II²⁸. Аналізуючи етнографічні праці письменника, дослідник зазначав, що в них відчувається безпосередній вплив історико-порівняльної школи М.Драгоманова. Вивчаючи теми з українського фольклору, І.Франко завжди керувався порадами відомого вченого. М.Драгоманов у своїх листах повідомляв письменнику про нові етнографічні видання і радив брати з них усі необхідні відомості²⁹.

У працях О.Грушевського про О.Русова знайшли своє висвітлення життєвий шлях цього визначного етнографа та його вклад у розвиток вітчизняної історичної науки кінця XIX ст. Характеризуючи постать вченого у нарисі “*О.О.Русов (1847-1915)*”, історик писав, що це була людина досить м’якої і лагідної вдачі, цікавий фольклорист і творча особистість. О.Русов завжди приваблював всіх, хто його близько знав. Легкий характер і нахил до гумору цього талановитого етнографа дозволяли переконати співбесідника стосовно вирішення тих чи інших проблем і конфліктів. Як громадський діяч О.Русов не знав ніяких компромісів і завжди працював на благо українського народу. Коли створювався новий культурно-просвітницький осередок або товариство, вчений з великою радістю вітав такі задуми і навіть перший вносив частку своєї грошової допомоги та наукової праці у створення подібних гуртків. Клопотання О.Русова про відкриття пам’ятника Т.Шевченку було лише одним з прикладів його невтомної діяльності на благо української справи.

Характеризуючи етнографічні студії вченого, дослідник зазначав, що в них знайшли висвітлення головні моменти та особливості народного життя: відомості з місцевого побуту, мови та звичаїв³⁰.

Отже, О.Грушевський вніс вагомий вклад у розвиток вітчизняної біографістики. Його праці становлять велику наукову цінність як при вивченні діяльності та творчих здобутків відомих представників українського національно-культурного життя XIX ст., так і при дослідженні різноманітних питань історії України.

¹Березовський І.П. Грушевський Олександр Сергійович // Українська Літературна Енциклопедія. - Т.1. - К., 1988. - С.510-511.

²Історія української літературної критики: Дожовтневий період / Відповід. ред. П.М.Федченко. - К.: Наукова думка, 1988. - С.307.

³Пиріг Р.Я. Доля брата М.С.Грушевського була типовою... // Літературна Україна. - 1993. - 15 липня. - С.4-5.

⁴Рудницький Л. У тіні великого брата - літературні праці Олександра Грушевського (спроба аналізу) // 125 років Київської української академічної традиції 1861-1986. - Нью-Йорк, 1993. - С.526.

⁵Качкан В.А. З родоводу Грушевських. Олександр Грушевський - історик, етнограф, літературознавець // Українське народознавство в іменах. Навчальний посібник: У 2 ч. - Ч.2. - К.: Либідь, 1995. - С.160-171.

⁶Ківишар Т.І. Олександр Грушевський - фундатор бібліотечно-бібліографічної справи Української держави у 1917-1918 рр. // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні: Тези науково-практичної конференції. - К., 1995. - С.69-71.

⁷Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. - 1996. - №5. - С.136-138.

⁸Матяш І.Б. Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О.С.Грушевського) // Студії з архівної справи та документознавства. - Т.2. - К., 1997. - С.104-110; *Вона ж.* Літературознавець, історик, архівіст Олександр Грушевський // Слово і час. - 1998. - №8. - С.38-39; *Вона ж.* Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а тільки українцем... Життєва драма О.Грушевського // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД. - 2000. - №2-4 (13-15). - С.252-264; *Вона ж.* Останній автограф Олександра Грушевського // Архіви України. - 2002. - №1-3. - С.268-270.

⁹Костюк І.В. Олександр Грушевський - літературний критик та історик літератури: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / ЛНУ ім. Івана Франка. - Львів, 2000. - 19 с.

¹⁰Приходько Л.Ф. Олександр Сергійович Грушевський - історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - К., 2005. - 19 с.

¹¹Грушевський А. Памяти историка Н.И.Костомарова // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. - К., 1906. - Кн.19. - Вып.2. - С.71.

¹²Он же. Ранние этнографические работы Н.И.Костомарова // Известия Отделения русского языка и словестности. - Спб., 1911. - Т.16. - Кн.1. - С.87, 96, 99.

¹³Він же. До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. - К., - 1928. - Кн.3. - С.50-57.

¹⁴Він же. Історичні статті Костомарова в “Основи” // Україна. - К., 1928. - Кн.1. - С.73-90.

- ¹⁵Там само. - С.74-75.
- ¹⁶*Він же*. З настроїв і думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна. - К., 1914. - Кн.1. - С.70-77.
- ¹⁷*Он же*. Литературные планы и надежды Кирило-Мефодиевского братства // Украинская Жизнь. - М., 1914. - №2. - С.68-76.
- ¹⁸Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі - ЦДІАК України). - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.1087. Грушевський О. Про діяльність Максимовича. З останніх років Максимовича. - 43 арк.
- ¹⁹Там само. - Спр.1081. Грушевський О. З українського культурного і наукового життя в середині XIX ст. - Арк.57, 59.
- ²⁰*Грушевський О.* З сорокових років. "Повесть об украинском народе" Кулиша / Друк.відб. // Записки Наукового Товариства ім.Т.Г.Шевченка. - Львів, 1908. - Т.83. - Кн.2. - С.1-11.
- ²¹*Він же*. З сорокових років. П.Куліш. "Украина. Од початку України до батька Хмельницького" / Друк. відб. // Записки Наукового Товариства ім.Т.Г.Шевченка. - Львів, 1908. - Т.85. - Кн.1-25. - С.1-25.
- ²²*Він же*. Історичні студії П.Куліша // Літературно-Науковий Вісник. - К., 1919. - Кн.4-5. - С.77-93.
- ²³ЦДІАК України. - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.1176. Грушевський О. Історичні погляди Т.Шевченка. - Арк.18.
- ²⁴*Грушевський О.* В киргизьких степах // Шевченківський збірник. - СПб., 1914. - С.159.
- ²⁵ЦДІАК України. - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.1176. Грушевський О. Історичні погляди Т.Шевченка. - Арк.19.
- ²⁶*Грушевський О.* Шевченківська література за останні роки // Україна. - 1917. - Кн.1-2. - С.121.
- ²⁷*Он же*. М.А.Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // Журнал Министерства Народного Просвещения. - СПб., 1911. - №1. - С.52-141.
- ²⁸ЦДІАК України. - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.1071. Грушевський О. Наукове Товариство ім.Т.Шевченка та його видання в 1905-1909 рр. - Арк.11.
- ²⁹Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. - Ф.Х. - Спр.17245. Грушевський О. Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші). - Арк.20.
- ³⁰*Грушевський О.* О.О.Русов (1847-1915) // Літературно-Науковий Вісник. - К., 1918. - Кн.10. - С.91, 93, 95.

SHIHNENKO I.M.

The Contribution of Olexandr Grushevsky in Development of Ukrainian Biographistic Studies of the First Third of the XX Cent.

There are viewed life and scientific activity of Ukrainian historian figure O.Hrushevsky. There are analyzed his biography works.

Отримано 6.08.2008

ВАСИЛЬЕВ К.К.

**АРХИВНОЕ СТУДЕНЧЕСКОЕ ДЕЛО
ДМИТРИЯ ДМИТРИЕВИЧА ПЛЕТНЕВА (1871-1941)**

За неопублікованими матеріалами студентської справи Д.Д.Плетньова розглядаються окремі факти його життя, навчання та професійної діяльності.

*Попались в капканы кровавые псы,
Кто волка лютей и хитрее лисы,
Кто яды смертельные сеял вокруг,
Чья кровь холодна, как у серых гадюк...
Презренная падаль, гниющая мразь!
Зараза от них, как от трупов, лилась.
С собакой сравнить их, злодеев лихих?
Собака, завыв, отшатнется от них...
Сравнить со змеею предателей злых?
Змея, зашипев, отречется от них...
Ни с чем не сравнить их, кровавых наймитов,
Фашистских ублюдков, убийц и бандитов.
Скорей эту черную сволочь казнить
И чумные трупы, как падаль, зарыть!
“Уничтожить!” Джамбул.
(Написано в связи с проведением процесса
над “право-троцкистским блоком”)*

13 марта 1938 г. Последнее заседание суда над “право-троцкистским блоком”. Председатель Военной Коллегии Верховного Суда СССР В.В.Ульрих зачитывает приговор: “Военная Коллегия Верховного Суда Союза ССР установила виновность: 1. Бухарина Н.И., 2. Рыкова А.И., 3. Ягоды Г.Г., 4. Крестинского Н.Н., 5. Раковского А.И., <...> 9. Гринько Г.Ф., <...> 18. Плетнева Д.Д. <...> - в том, что они, являлись активными участниками заговорщической группы под названием “право-троцкистский блок” <...>”¹. Всего в списке 21 человек. Из них 18 приговорены к высшей мере наказания - расстрелу. Трое - к различным срокам тюремного заключения. Среди последних - уроженец села Московский Бобрин Боровеньской волости Лебединского уезда (ныне - Лебединского района Сумской области) терапевт профессор Д.Д.Плетнев - “Плетнева Дмитрия Дмитриевича, как не принимавшего непосредственно активного участия в умерщвлении т.т. В.В.Куйбышева и А.М.Горького, хотя и содействовавшего этому преступлению - к тюремному заключению на двадцать пять лет с поражением в политических правах на пять лет по отбытии тюремного заключения и с конфискацией всего лично ему принадлежащего имущества”².

С началом войны Д.Д.Плетнев переведен в Орловский централ. 11 сентября 1941 г. группа заключенных этой тюрьмы - среди них Д.Д.Плетнев, Х.Г.Раковский (проходил вместе с проф. Плетневым на процессе 1938 г.), М.Спиридонова,

Васильев Костянтин Костянтинович - доктор медицинских наук, профессор Сумского государственного университета

О.Д.Каменева (жена Л.Б.Каменева и сестра Л.Д.Троцкого) - была вывезена в Медведевский лес, что приблизительно в 10 километрах от Орла в направлении к Мценску, и расстреляна³. Проф. Д.Д.Плетнев реабилитирован только в 1985 г.

Дмитрий Дмитриевич был одним из ведущих терапевтов того времени в Советском Союзе. Поэтому не случайно, что он являлся штатным консультантом лечебно-санитарного управления Кремля⁴. Когда застрелилась Аллилуева - жена Сталина, он отказался подписать заключение о смерти, где говорилось, что она скончалась от аппендицита. Когда застрелился Орджоникидзе (или его убили?) Д.Д.Плетнев также отказался поставить свою подпись под заведомо ложным заключением о смерти от *“паралича сердца”*. Какие еще *“грехи”* числились за ним? Слишком много знал и не только об этом? Наверное, да.

Нельзя не согласиться с московскими историками медицины В.И.Бородулиным и В.Д.Тополянским, что проф. Плетнев *“вошел в историю не только в силу его научных и врачебных заслуг, но и по злой воле тех, кто сплел в один трагический узел имена Горького, Бухарина и Плетнева”*⁵.

Несмотря на то, что после 1985 г. появился ряд работ о Д.Д.Плетневе⁶, до сих пор полностью не введены в научный оборот материалы его студенческого дела⁷, которые содержат ценные сведения о биографии профессора, и целью данной работы является их публикация.

Студенческое дело Д.Д.Плетнева хранится в Центральном историческом архиве Москвы, в фонде Московского университета (ф.418, оп.306, д.601). В деле - 32 листа.

Лист 1. Фотография Д.Д.Плетнева 1895 г. Фотограф А.Федецкий, г.Харьков.

Последующие документы мы приводим в хронологической последовательности, так, как они откладывались в студенческом деле.

Лист 8-80б. Отношение ректора Императорского Харьковского университета №1124 от июля 28 дня 1892 г.⁸ Поступило в канцелярию Московского университета 5 августа 1892 г. (штамп). Подлинник.

“Господину Ректору

Императорского Московского университета.

Студент IV семестра медицинского факультета Харьковского университета Дмитрий Плетнев в поданном мне прошении ходатайствует о переводе его на V семестр медицинского факультета вверенного Вашему Превосходительству университета.

Вследствие сего на основании №5-го Правил о приеме в студенты университета, препровождая при сем (по особой описи) документы Плетнева, имею честь сообщить Вашему Превосходительству, что Плетнев вероисповедания православного родился 25 ноября 1871 года, поступил в Харьковский университет в августе месяце 1890 года, по аттестату зрелости первой Харьковской гимназии от 14 июня 1890 года за №754, и слушал лекции медицинского факультета. Осеннее полугодие 1890 г., весеннее и осеннее 1891 г. и весеннее 1892 года - ему зачтены.

За время пребывания в Университете ни в чем предосудительном, в стенах университета, замечен не был и к переходу в Московский университет, со стороны Харьковского университета, препятствий не имеется.

За ректора университета <подпись>

Секретарь по студенческим делам <подпись>”.

На полях две записи: *“Можно принять 5-й семестр. И.Клейн”*, *“Зачислен 1.IX.1892”*.

Таким образом, родившийся 25.11/7.12.1871 г. Д.Д.Плетнев среднее образование получал в 1-ой Харьковской гимназии, окончив ее в 1890 г., и в том же году поступил

на медицинский факультет Императорского Харьковского университета, где прошел четыре семестра. В сентябре продолжил обучение на 5 семестре медфакультета Императорского Московского университета.

Лист 18. К отношению №1124 от 28 июля 1892 г. была приложена опись документов. Подлинник.

“Опись документов.

Метрическое свидетельство за №26/8564.

Свидетельство о звании за №40.

Свид. о приписке к призывному участку за №600.

Секретарь <по студенческим делам Харьковского университета, подпись>”.

Кроме приведенных документов, в студенческих делах той эпохи хранился подлинник аттестата зрелости. Но так как Д.Д.Плетнев поступил после окончания гимназии в Харьковский университет, то подлинник его аттестата зрелости, выданный первой Харьковской гимназией 14 июня 1890 г. за №754, остался, надо полагать, в его студенческом деле в Харькове.

К сожалению, в его московском студенческом деле не сохранилось метрическое свидетельство или его копия, из которых мы узнали бы в каком храме и где состоялось крещение, имя и отчества отца и матери, кто был приемником Димы Плетнева. Копии же двух других указанных документов в деле есть.

Лист 13. Документ о звании: свидетельство о дворянстве от 29 января 1882 г. за №40. Копия.

“Свидетельство

Дано сие из Харьковского Дворянского Депутатского Собрания сыну губернского секретаря Дмитрия Ивановича Плетнева, родившемуся 25 ноября 1871 года в том, что он на основании указа Временного Присутствия Герольдии Правит. Сената последовавшего в сие Собрание от 26-го ноября 1846 года за №4720, коим названный отец его утвержден в Дворянском достоинстве по определению сего Собрания 18 января сего 1882 г. состоящемуся, причислен к роду Плетневых и внесен во вторую часть дворян родословной книги Харьковской губ. по Лебединскому уезду <...>

г. Харьков, январь 29 дня 1882 года

<подпись>”

Во вторую часть родословной книги записывались дворяне, которые приобрели потомственное дворянство по военному чину. Возможно данное свидетельство в 1882 г. было взято отцом Д.Д.Плетнева в связи с поступлением последнего в учебное заведение.

Из этого документа мы узнаем отчество отца (а значит имя деда - Иван) и чин его - губернский секретарь. В начале 1882 г. Д.И.Плетнев имел всего лишь чин 12-го класса согласно *“Табели о рангах”*. Ниже был только коллежский регистратор.

Однако Д.И.Плетнев (1838, по другим данным 1840, - 1907) дослужился до чина коллежского асессора (8-й класс). О нем известно также, что он закончил Лебединское уездное училище, был помощником секретаря съезда мировых судей Лебединского уезда, гласным Лебединского уездного (1883-1907) и Харьковского губернского (1892-1907) земств, в 1882-1886 и 1890-1900 гг. был почетным мировым судьей, имел в Лебединском уезде 311 десятин земли, а его супруга - 273 десятины земли в том же Лебединском уезде. У супругов было четыре сына: Борис, Дмитрий, Евгений и Николай⁹.

Лист 23. Свидетельство о приписке к призывному участку от 26 апреля 1891 г. за №600. Копия.

“Свидетельство о приписке к призывному участку.

Сын губернского секретаря Дмитрий Дмитриевич Плетнев, родившийся 25 ноября 1871 года приписан, по отбытию воинской повинности, к первому призывному участку Лебединского уезда. <...>

Выдано Лебединским уездным по воинской повинности присутствием 26 апреля 1891 г. за №600. <подпись>”.

Лист 17. *“Подписка” студента 5 семестра Д.Д.Плетнева о том, что он не будет “принимать участия ни в каких сообществах”. Без даты.*

Лист 22. Свидетельство от инспектора студентов Московского университета от 6 октября 1892 г. за №3890. Копия.

“СВИДЕТЕЛЬСТВО

От инспектора студентов ИМПЕРАТОРСКОГО Московского университета студенту Дмитрию Плетневу, вероисповедания православного, сыну губернского секретаря, дано сие свидетельство, вследствие его прошения, для представления в Присутствие по воинской повинности, в том, что он, Плетнев как видно из метрического его свидетельства, родился в Харьковской губернии селе Бобрик 25 ноября <26 зачеркнуто - К.В.> тысяча восемьсот семьдесят первого года, окончил курс учения в Харьковской I-ой гимназии и в настоящее время, находясь на V семестре медицинского факультета продолжает свое образование в университете. Москва, октября 6 дня 1892 года.

Инспектор студентов

Секретарь по студенческим делам

Свидетельство получил 8 октября <подпись Д.Плетнева>”.

Таким образом, Д.Плетнев родился в с.Бобрик. В Лебединском уезде было два Бобрика. В первом стане - Бобрик (Московский), село казенное, 22 версты от уездного города, к 1864 г. число дворов - 152, число жителей - 536/442 (мужского пола/женского), 1 церковь православная. Во втором стане - Бобрик, деревня владельческая, от уездного города 70 верст, число дворов - 140, число жителей - 689/714 (мужчины/женщины), церкви нет¹⁰.

По данным, опубликованным в 1885 г., Бобрик (Московский) в Боровеньской волости: село, бывшее владельческое и государственное, при речке Бобрик, дворов 215, жителей 1097, православная церковь. Второй Бобрик - в Бобрицкой волости, слобода, бывшее владельческое, при речке Бобрике, дворов 185, жителей 1077, волостное правление, от уездного города 50 верст¹¹.

В.Д.Тополянский (1993) без ссылки на источник указывает местом рождения Д.Д.Плетнева Бобрик, который ныне именуется Московским Бобриком, (центр сельского совета, население - 1238 чел., первое письменное упоминание - 1645 г.) в Лебединском районе Сумской области¹².

Лист 21. От Лебединского уездного по воинской повинности присутствия. 26 октября 1892 г., №1236.

“В правление Императорского Московского университета

препровождая при сем объявление за №1235 Лебединское уездное присутствие имеет честь покорнейше просить правление университета вручить таковое студенту Дмитрию Плетневу, под расписку, которую и прислать в присутствие.

Член присутствия <подпись>”.

Лист 31-32. Объявление от Лебединского уездного по воинской повинности присутствия от 26 октября 1892 г. за №1235.

“Объявление

Лебединское уездное присутствие в заседании своем 21 сего октября, рассмотрев заявление студента Императорского Московского университета Дмитрия Дмитриевича Плетнева, полученное с почтой 13 сего октября, об отсрочке ему отбытия воинской повинности впредь до окончания образования в университете, каковую повинность он желает отбыть по жребью, представленное при том заявлении свидетельство Императорского Московского университета от 7 <очевидная описка, надо “б”, см. лист 22 - К.В.> октября 1892 г. за №3890, о том, что Плетнев состоит в числе студентов того университета и справку о том, что помянутый Плетнев внесен в призывной список сего 1892 г. по 1 участку под №5 и руководствуясь ст. 123 Уст. о воинской повинности постановило: отсрочить Плетневу поступление на службу впредь до окончания образования <...>”.

Лист 20. 9 ноября 1892 г. Копия расписки Д.Д.Плетнева в том, что он объявление от Лебединского уездного по воинской повинности присутствия от 26 октября 1892 г. за №1235 получил.

Лист 19. 20 ноября 1892 г. за №2248. О том, что Лебединское уездное по воинской повинности присутствие *“имеет честь покорнейше просить о вручении свидетельства за №2247 об отсрочке”* студенту Плетневу, которое препровождается при сем.

Таким образом, Д.Д.Плетнев получил отсрочку до окончания образования в университете. На этом переписка с Лебединским уездным по воинской повинности присутствием закончилась. Продолжится она только после окончания Плетневым университета.

Лист 7. Свидетельство от 11 апреля 1893 г., данное ординатором факультетской хирургической клиники Харьковского университета (подпись неразборчива), в том, что студент 6 семестра Плетнев заболел 31 марта карбункулом, был оперирован и до 11.04.1893 г. *“подвергался последовательному лечению”*. Здесь, конечно, не о том, чем болел студент, а о том, что Дмитрий Плетнев в этих числах был на Харьковщине, пропустил занятия и должен был вернуться в Москву с оправдательным документом, а карбункула, не исключено, что у него и не было.

Лист 3-3об. Свидетельство для свободного проживания в Москве от 26 августа 1894 г. №2797.

“СВИДЕТЕЛЬСТВО

Императорского Московского университета студенту медицинского факультета 9 полугодия Плетневу Дмитрию для свободного проживания в Москве, от нижеписанного числа. Впредь по 20 августа 1895 года.

Посему, на основании ст. 327 XIV т. Уст. о паспортах, обязан он предъявить это свидетельство местному полицейскому начальству.

Дано августа 26 дня 1894 года.

Примечание: по истечении срока настоящего свидетельства должно быть возвращено в университет. В случае утраты сего свидетельства, для получения нового, утративший оное обязан доставить в университет копию с явочного прошения об утрате подлинного документа и 4 р. 50 к. за напечатание публикации об утрате подлинного документа.

За инспектора студентов <подпись>

Секретарь <подпись>

У сего свидетельства Императорского Московского университета печать <печать>”.

На обороте указан адрес прописки: Арбатский 42 участок, по дому №18 Лысенковой.

В студенческом деле Д.Д.Плетнева сохранилось только это одно свидетельство для свободного проживания в Москве, выданное ему на 1894/95 академический год. Только из этого документа мы узнаем о его московском адресе студенческой поры.

Лист 15-15об. Выпускное свидетельство от 8 июня 1895 г. за №502. Подлинник.
“СВИДЕТЕЛЬСТВО

Предъявитель сего Плетнев Дмитрий Дмитриевич православного вероисповедания, сын потомственного дворянина, родившийся ноября 25 дня 1871 года в Лебединском уезде Харьковской губ., по аттестату зрелости Харьковской 1-й гимназии принят был в число студентов ИМПЕРАТОРСКОГО Харьковского университета в августе 1890 г. на 1-й семестр медицинского факультета; в июле же 1892 г. по свидетельству Харьковского университета принят в Московский университет и зачислен на 5-й семестр медицинского факультета. Слушал курсы: по зоологии, ботанике, минералогии, физике, неорганической химии, органической химии, медицинской химии, по анатомии здорового человека, по физиологии, по гистологии и эмбриологии, по фармакогнозии и фармации, по фармакологии с рецептурой и бальнеологией, по общей патологии, по анатомии и гистологии патологической, по врачебной диагностике и пропедевтической клинике, по десмургии с учением о переломах и вывихах, по частной патологии и терапии, по нервным болезням и психиатрии с клиниками, по кожным и венерическим болезням с кликою, по хирургической патологии, по факультетской хирургической клинике, по болезням мочевых и половых органов с кликою, по факультетской терапевтической клинике, по оперативной хирургии и хирургической анатомии, по госпитальной хирургической клинике, по госпитальной терапевтической клинике, по офтальмологии с кликою, по акушерству с кликою, по женским болезням с кликою, по детским болезням с кликою, по судебной медицине и медицинской полиции, по гигиене с статистикою, по истории медицины и по эпизоотологии с ветеринарною полицией, участвовал в установленных учебным планом практических занятиях; подвергался полукурсовому испытанию, на котором получал отметки: по зоологии - 5, по ботанике - 5, по минералогии - 3, физике - 5, неорганической химии - 3, органической химии - 3, по медицинской химии - , по анатомии здорового человека - 3, физиологии - 3, гистологии с эмбриологией - 3, фармакогнозии с фармацией - 4, и по выполнению всех условий, требуемых правилами о зачете полугодий, имеет десять зачетных полугодий.

В удостоверение чего, на основании ст. 77 общего устава ИМПЕРАТОРСКИХ российских университетов 23 августа 1884 года выдан Дмитрию Дмитриевичу Плетневу это свидетельство от медицинского факультета ИМПЕРАТОРСКОГО Московского университета за надлежащею подписью и с приложением университетской печати. Июня 8 дня 1895 года за №502.

Свидетельством это видом на жительство служить не может.

Полукурсовые испытания сдал в 1892 году.

Декан медицинского факультета <подпись: И. Клейн>

Секретарь факультета <подпись>

Письмоводитель <подпись>

<гербовая печать Московского университета>”.

Таким образом, пройдя весь полный курс тогдашнего медицинского факультета (5 курсов или “десять полугодий”), Д.Д.Плетнев получил на руки данное свидетельство. Ему оставалось только сдать выпускные экзамены, а подвергнуться

этому экзамену он мог не обязательно в данном вузе. Впрочем, Плетнев поступил, как поступало подавляющее большинство выпускников - он решил сдавать выпускные экзамены в медицинской испытательной комиссии при вузе, который окончил, т.е. при Московском университете. А для того, чтобы быть допущенным до государственного экзамена, Плетнев должен был к своему заявлению (прошения о допуске к этим экзаменам нет в деле) приложить и подлинник выпускного свидетельства. Так подлинник выпускного свидетельства оказался в канцелярии Московского университета и был вложен в студенческое дело Плетнева.

Здесь также надо обратить внимание на то, что полукурсовые испытания Дмитрий Плетнев сдал в Харьковском университете - перечислены дисциплины с оценками, и, таким образом, данный документ позволит нам установить имена его учителей в Харькове.

Лист 16-16об. Отпуск вышеприведенного выпускного свидетельства, то есть его копия, которая подшивалась в студенческое дело при выдаче выпускнику подлинника свидетельства.

Лист 30. Свидетельство для *“предоставления надлежащим властям, на предмет получения вида на жительство”* от 8 августа 1895 г.

Лист 29. 8 августа 1895 г. университетская библиотека удостоверяла, что за студентом Д.Плетневым книг, ей принадлежащих, не числится.

Лист 5-5об. Отпуск диплома на степень лекаря от 16 января 1896 г. за №939.

“Предъявитель сего, Дмитрий Дмитриевич Плетнев, сын потомственного дворянина, вероисповедания православного, по удовлетворительному выдержании в Харьковском университете, в 1891 и 1892 годах, полукурсового испытания и по зачете определенного уставом числа полугодий на медицинском факультете Московского университета, подвергся испытанию в медицинской испытательной комиссии при ИМПЕРАТОРСКОМ Московском университете, в сентябре и октябре месяцах 1895 года, причем оказал следующие успехи: по описательной анатомии удовлетворительно, по гистологии удовлетворительно, по общей патологии весьма удовлетворительно, по патологической анатомии удовлетворительно, по оперативной хирургии с хирургической анатомией и учению о повязках, переломах и вывихах удовлетворительно, по физиологии весьма удовлетворительно, по медицинской химии удовлетворительно, по учению о детских болезнях весьма удовлетворительно, по учению о кожных и сифилитических болезнях весьма удовлетворительно, по частной патологии и терапии удовлетворительно, по учению о нервных и душевных болезнях удовлетворительно, по фармакологии с рецептурой и учению о минеральных водах удовлетворительно, по фармации с фармакогнозией удовлетворительно, по теоретической хирургии удовлетворительно, по офтальмологии удовлетворительно, по акушерству с операциями на фантоме и женским болезням весьма удовлетворительно, по судебной медицине с токсикологией весьма удовлетворительно, по гигиене и медицинской полиции удовлетворительно, по зоотомии с ветеринарной полицией удовлетворительно, по терапевтической клинике удовлетворительно, по хирургической клинике удовлетворительно, по клинике кожных и сифилитических болезней удовлетворительно, по клинике женских болезней удовлетворительно.

По сему и на основании ВЫСОЧАЙШЕ утвержденного мнения Государственного Совета 5 ноября 1885 года, г. Плетнев, 15 октября 1895 года, удостоен степени лекаря, со всеми правами и преимуществами, поименованными как в означенном ВЫСОЧАЙШЕ утвержденном мнении Государственного совета, так и в ст.92 устава университетов 1884 года. В удостоверение чего и дан сей

диплом г. Плетневу, за надлежащею подписью и с приложением печати управления Московского Учебного Округа. Город Москва, января 16 дня 1896 года.

Попечитель Московского Учебного Округа <подпись>

Председатель Медицинской испытательной Комиссии <подпись>

Правитель канцелярии <подпись>".

Как видим, 15/27 октября 1895 г. Д.Д.Плетнев стал врачом. Что касается оценок, то они не все были высоки. При трехбальной шкале оценок - неудовлетворительно, удовлетворительно, весьма удовлетворительно - большинство дисциплин сдано на "удовлетворительно". Не все талантливые ученые на студенческой скамье учились на отлично, и среди них был Д.Плетнев.

А за день до этого - 14.10.1895 - Д.Д.Плетнев заплатил 3 рубля "за степень лекаря" (за напечатание диплома), о чем получил квитанцию за подписью казначея (Лист 2).

Лист 28. Свидетельство от 16 октября 1895 г. за №20547. Подлинник.

"Свидетельство (временное)

от управления Московского учебного округа дано сие свидетельство Дмитрию Плетневу в удостоверение того, что он окончил курс в Императорском Московском университете по медицинскому факультету, выдержал в медицинской испытательной комиссии установленные испытания и удостоен 15 октября 1895 г. степени лекаря, диплом на какую будет выдан ему по изготовлении.

Свидетельством сие видом на жительство служить не может.

Москва октября 16 дня 1895 года.

За попечителя учебного округа, помощник попечителя <подпись>

Правитель канцелярии <подпись> <гербовая печать>".

Лист 14. Прощение лекаря Д.Д.Плетнева от 8 ноября 1895 г.

"Его Превосходительству Господину ректору

Московского Императорского университета

лекаря Дмитрия Плетнева

Прощение

Честь имею просить Ваше Превосходительство сделать зависящие от Вас распоряжение о выдаче мне моего метрического свидетельства и свидетельства из воинского присутствия для представления их в Московское полицейское правление на право получения вида на жительство.

Москва, 8 ноября 1895 г.

Дмитрий Плетнев"

Таким образом, метрику за №26/8564 новоиспеченный врач получил, а после этого, возможно, в канцелярию инспектора студентов ее не вернул. Копия же метрического свидетельства в его студенческом деле не была оставлена.

Лист 11. Свидетельство об утверждении в звании уездного врача от 15 марта 1896 г. Подлинник.

"СВИДЕТЕЛЬСТВО

От Совета ИМПЕРАТОРСКОГО Московского университета лекарю Дмитрию Плетневу дано сие свидетельство в том, что он, по надлежащем испытании в медицинском факультете, определением университетского совета, 16-го декабря 1895 года, состоявшимся, утвержден в звании уездного врача. Дано в Москве. Марта 15 дня 1896 года.

Ректор Университета <подпись>

Декан медицинского факультета <подпись>

Секретарь совета <подпись>

<гербовая печать Московского университета>".

Лист 12. Копия выше приведенного свидетельства об утверждении в звании уездного врача.

После сдачи экзаменов в медицинской испытательной комиссии Д.Д.Плетнев решил еще сдать экзамены для получения звания уездного врача, что он успешно делает, и 16/28 декабря 1896 г., как видим, был утвержден в искомом звании. Интересно, что он так и не удосужился взять это свидетельство в канцелярии университета, и оно до сих пор находится в его студенческом деле.

И, наконец, переписка инспектора Московского университета с Лебединским уездным по воинской повинности присутствием в связи с окончанием Плетневым университетского образования.

Лист 10. Копия отношения инспектора в Лебединское уездное присутствие от 30 января 1896 г. за №404.

“Согласно правилам о порядке зачисления в запас чиновников военно-медицинского ведомства врачей, фармацевтов и ветеринаров, препровождая поименованные в прилагаемой при сем описи документы окончившего курс наук по медицинскому факультету со степенью лекаря Дмитрия Дмитриевича Плетнева, имею честь уведомить, что г. Плетнев состоял в университете своекошным студентом, никаких обязательств пред казною на нем не лежит и с его стороны не изъявлено желания служить в военном ведомстве. <...>”.

Лист 24. Опись препровождаемых документов Д.Д.Плетнева в Лебединское уездное присутствие: диплом на степень лекаря №939, документ о звании - свидетельство о дворянстве за №40, свидетельство о приписке к призывному участку за №600.

Лист 9. Лебединское уездное присутствие от 24 февраля 1896 г.

“Господину инспектору Императорского Московского университета.

Лебединское уездное присутствие имеет честь уведомить Вас, милостивый государь, что препровожденные при отношении Вашем от 30 января т.г. за №404 документы Дмитрия Дмитриевича Плетнева <...> в сем присутствии получены и переданы в Лебединское уездное полицейское управление для вручения г. Плетневу, так как он зачислению в запас не подлежит, а подлежит зачислению в ратники ополчения 1-го разряда.

Член присутствия <подпись>

Делопроизводитель <подпись>”.

Лист 4. Лебединское уездное по воинской повинности присутствие от 6 ноября 1896 г.

“Господину инспектору Императорского Московского университета.

Вследствие отношения от 30 января н.г. за №404, Лебединское уездное присутствие имеет честь препроводить при сем Вам, милостивый государь, свидетельство за №20547 <от 16 октября 1895 г., см. лист 28 - К.В.> об окончании курса со степенью лекаря Дмитрия Плетнева и уведомить, что выданный ему билет на проживание, г. Плетневым сдан во второй участок Арбатской части гор. Москвы 18-го ноября 1895 г. в обмен на паспортную книжку, как об этом объявил г. Плетнев в подписке данной им 10 октября настоящего года.

Член присутствия <подпись>

Делопроизводитель <подпись>”.

И эта переписка представляет для нас интерес. Из нее следует, что часть 1896 г. Д.Д.Плетнев провел на своей малой родине. В деле студента Д.Д.Плетнева подшито несколько документов советской эпохи. Ниже мы их приводим. Вместе с тем должны отметить, что живущая в условиях тоталитарной системы интеллигенция, и не только

она, старалась не афишировать неудобные факты своей биографии и в некоторых случаях искажала их, переделывала на политически корректные.

Лист 27. Личная карточка. Бланк. Год заполнения не указан. Автограф.

“Личная карточка

Ф.И.О.: Плетнев Дмитрий Дмитриевич; год, месяц, число и место рождения: 1871 ноября 25; год окончания университет: 1895.

Должность: проф.; факультет: медицинский; кафедра: госпитальной терапевтической клиники.

Прохождение службы: сверхштатный ординатор при терапевтическом отделении Екатерининской больницы с 21.I.1897, сверхштатный ординатор Алексеевской амбулатории с 10.X.1899 по 21.I.1900; сверхштатный ассистент с 9.VI.1900, приват-доцент с 13.II.1907, сверхштатный ассистент факультетской терапевтической клиники с 16.XI.1907 по 13.IX.1912 г., проф. 27.V.1917.

Совместительство в университете: <прочерк>

Совместительство в других учреждениях: <прочерк>

Семейное положение (хол., жен., имя, отчество, мес. и число рождения жены и детей): женат, жена Мария Андреевна.

Отношение к воинской повинности: на учете управления <неясное слово>; а) медсостав; б) запас 2-ой очереди; в) <прочерк>; г) председатель фронтовой комиссии; д) высшее; е) <прочерк>; ж) 10; не приписан.

Партийность: беспартийный.

Адрес: Пречистенка, б. Левшинский пер. д. 10, кв. 9. тел. 2-51-39”.

Как видим некоторые вопросы остались без ответа - место рождения, дата рождения супруги. Приблизительное время заполнения Д.Д.Плетневым личной карточки - после середины 1924 г., когда профессор перешел с кафедры факультетской терапии на кафедру госпитальной терапии.

Лист 26-26об. Личная карточка сотрудника 1-го Московского государственного университета. Бланк. Год заполнения: между 1927-1929 гг. Автограф.

“Личная карточка сотрудника 1 МГУ

Ф.И.О.: Плетнев Дмитрий Дмитриевич; год, месяц, рождения: 1871 г. декабрь

Партийность: беспартийный; до 1909 г. в союзе освобождения КД

Профсоюз: <прочерк>

Национальность: украинец

Социальное происхождение: сын мирового судьи, дворянин

Образование: высшее

Факультет: медицинский

Совместительство: консультант Сев<ерной> ж<елезной> д<ороги> с 1927 г.

Семейное положение: жена, больная падчерица

Прохождение службы в университете: отчислен <неясные слова> 18/IX.29 г.

Прохождение службы вне университета: 1911-17 экстерном городской больницы, 1911 г. проф. и директор пропедевтической клиники Высших Курсов”.

И в этой личной карточке есть дополнительные факты для биографии профессора. Прежде всего, обращает на себя внимание, что профессор определил себя как украинца. Месяц рождения указан по новому стилю. Дата оставления службы в 1 Московском государственном университете вписана уже не рукой проф. Плетнева.

Лист 25. Запрос на бланке газеты “Правда”. 11 марта 1938 г.

“Архив МГУ

Тов. Герман

Выдайте, пожалуйста, нашему курьеру материалы о Плетневе, который нужен редакции.

Зав. библиотекой А.Киселева”.

2-13 марта 1938 г. проходит судебный процесс по делу антисоветского правотроцкистского блока и, стало быть, срочно требовался “компромат”, сбором которого и занялась редакция “Правды”.

Лист 6. Архивная справка от 11 марта 1938 г. за №507. Машинопись. Копия.
“Архивная справка

ПЛЕТНЕВ Дмитрий Дмитриевич родился 25/XI - 1871 г. в гор. Лебедине Харьковской губ. в семье потомственного дворянина, мирового судьи.

В 1890 г. окончил I-ю Харьковскую гимназию и в том же году поступил на медицинский факультет Харьковского университета, откуда в 1892 г. перевелся на медицинский факультет Московского университета, где окончил курс в 1895 г.

С 1897 г. состоял ординатором университетских клиник. С 1900 г. состоял ассистентом медицинского факультета, с 1907 г. приват-доцент и в 1917 г. был утвержден профессором.

Примечание. Настоящая справка выдана Архивом Московского государственного университета, на основании сведений, заключающихся в деле канцелярии инспектора студентов сего университета 1892 г. №601 и выдана редакции газеты “Правда”, вследствие ее запроса.

ЗАВЕД. АРХИВОМ

МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО

УНИВЕРСИТЕТА

/Герман/

АРХИВАРИУС

/Гаврилин”.

Бросаются в глаза некоторые неточности - несоответствие представленных данных газете с документами студенческого дела, которые мы выше привели. Только в архивной справке 1938 г. впервые как место рождения указан город Лебедин (sic!). Возможно, это было связано со срочностью составления справки - прибывший курьер ждал ответа. Да и опечатку могла внести машинистка.

В заключении подытожим.

Жизнь проф. Д.Д.Плетнева, как, впрочем, и многих его современников, на две части поделил октябрь 1917 г.

В первую половину жизни с достоинством сообщалось, и этим действительно нужно было гордиться, что являешься потомственным дворянином. В советский же период, наоборот, необходимо было подчеркивать свое “*пролетарское происхождение*” (если оно было) и приходилось скрывать многие факты биографии. Типичным является изменение дат и места рождения. Так в “*Списке медицинских врачей СССР. (На 1 января 1924 г.)*” годом рождения проф. Плетнева указан 1872 г.¹³ В юбилейной же статье проф. Плетнева 1932 г. написано, что он родился в 1873 г. в Полтавской губернии, в семье служащего. В 1933 г. в Большой медицинской энциклопедии отмечен год рождения - 1872 г.¹⁴

Студенческое дело позволяет однозначно определить не только год, но и дату рождения Д.Д.Плетнева - 25.11/7.12.1871 г. Кроме того, мы узнаем место его рождения - с.Бобрик Лебединского уезда Харьковской губернии.

Социальное происхождение. Плетневы - из потомственных дворян, но из тех потомственных дворян, которые выслужили дворянство. При этом потомственное дворянство выслужил не отец Д.Д.Плетнева, а его дед или другие его пращурь. На момент рождения Д.Плетнева его отец не был мировым судьей (точнее почетным

мировым судьей) и значит такое словосочетание - “родился в семье мирового судьи”, которое в советскую эпоху посчитал необходимым использовать Д.Д.Плетнев, и мы понимаем почему он это делал, неправомерно. Наконец, он родился в православной семье и в 1920-х годах определил себя как украинца.

Из данного архивного дела следует, что среднее образование Д.Д.Плетнев закончил в 1-ой Харьковской гимназии, получив аттестат зрелости в 1890 г. А первоначальное образование он мог получить дома или в какой-либо прогимназии и не обязательно в городе Харькове.

Очень важно для нас было узнать, какие дисциплины изучил студент Плетнев в Харьковском университете, что позволит установить его харьковских учителей.

Получая высшее образование в Москве, студент Плетнев приезжал на свою малую родину (март-апрель 1893 г., возможно и в другое время). Стал известен и его московский адрес времен студенчества.

В литературе встречаются указания, что Д.Д.Плетнев окончил Московский университет с дипломом лекаря с отличием в 1896 г.¹⁵ Теперь мы можем сказать, что он был удостоен степени лекаря, а не “степени лекаря с отличием”, и не в 1896 г., а 15/27 октября 1895 г.

В ноябре 1895 г. Д.Д.Плетнев еще в Москве (листы 14 и 4), а 30.01/11.02.1896 г. инспектор Московского университета высылает диплом на степень лекаря в Лебедин для вручения его Плетневу. Из переписки с Лебединским уездным по воинской повинности присутствием следует, что часть 1896 г. он провел здесь, на Лебединщине.

Многие неясности и расхождения позволяют снять представленные архивные материалы, они дают новые данные для биографии Д.Д.Плетнева. Кроме того, данное архивное студенческое дело дает нам направления для дальнейших поисков и, в том числе, в местных источниках, как опубликованных, так и архивных. Все это позволяет считать архивное студенческое дело Д.Д.Плетнева важным источником для его биографии.

Начал я эту статью со стихов советского поэта Д.Джамбула (1846-1945) и закончить ее позволю себе также стихами, но стихами, которые были опубликованы не в советской прессе, а в русской эмигрантской - в парижской газете “Последние новости” - в дни “процесса блока правых и троцкистов”¹⁶. Стихами прозаика, поэта и сатирика Дон-Аминадо (А.П.Шполянский; 1888, Елизаветград - 1957, Париж). Поэты по-разному отразили произошедшее событие.

Новый лист мужей преступных...

Новый Кассий, новый Брут!

Для событий даже крупных

Нужно ровно пять минут.

Только черными усами

Кесарь грозно шевельнет -

И уже тут пеняйте сами

На Ваш горький переплет.

Ты сегодня был в зените,

А, глядишь, на завтра, брат,

Ты сидишь, и вы сидите,

И они, и он сидят.

<...>

А в гробу старик Ключевский

Думу думает свою:

- Уж на что Иван Четвертый
(Том второй и третий том!)
был калач довольно тертый
в этом смысле и в другом,

А сравнить...

И тут ученый,

Только с горечью вздохнул.

И, сравнением огорченный,

Хрустнул костью и уснул.

¹Процесс над “право-троцкистским блоком”. Из стенограммы судебного процесса по делу “право-троцкистского блока” // Вокруг смерти Горького. Документы, факты, версии. - М., 2001. - С.226.

²Там же. - С. 226-227.

³Трагедия в Медведевском лесу // Известия ЦК КПСС. - 1990. - №1. - С.124-131.

⁴Тополянский В.Д., Бородулин В.И., Палеев Н.Р. Наш современник Д.Д.Плетнев // Д.Д.Плетнев. Избранное. - М., 1989. - С.317-368.

⁵Бородулин В.И., Тополянский В.А. Дмитрий Дмитриевич Плетнев // Вопросы истории. - 1989. - №9. - С.54.

⁶Бородулин В.И. Роль Д.Д.Плетнева в становлении советской кардиологии // Клиническая медицина. - 1986. - №7. - С.143-146; Кузнецов Ю.А. О вкладе Д.Д.Плетнева в описание маскировочной депрессии // Клиническая медицина. - 1987. - №12. - С.122-123; Архангельский Г.В. Историко-медицинские публикации Д.Д.Плетнева как отражение его теоретических взглядов // Клиническая медицина. - 1988. - №7. - С.140; Плеханов Б., Манн А. Процесс 38-го: Три судьбы // Медицинская газета. - 1988. - 15 июня. - С.4; 17 июня. - С.4; 22 июня. - С.4; 24 июня. - С.4; 29 июня. - С.4; Тополянский В.А. Он слишком много знал... О драматической судьбе профессора Плетнева // Литературная газета. - 1988. - 15 июня. - С.13; Бородулин В.И., Тополянский В.А. Дмитрий Дмитриевич Плетнев // Вопросы истории. - 1989. - №9. - С.36-54; Тополянский В.А. Д.Д.Плетнев и психосоматика // Исторический вестник Московской медицинской академии им. И.М.Сеченова. - Т.2. - М., 1993. - С.66-77; Плетнев Дмитрий Дмитриевич // Волков В.А., Куликова М.В. Московские профессора XVIII - начала XX веков. Естественные и технические науки. - М., 2003. - С.185-186. Выше мы уже делали ссылку на статью В.Д.Тополянского, В.И.Бородулина, Н.Р.Палеева в книге “Избранное” Д.Д.Плетнева. Важные материалы для биографии Д.Д.Плетнева содержатся и в шестом выпуске серии “М.Горький. Материалы и исследования”: Вокруг смерти Горького. Документы, факты, версии. - М., 2001. - 355 с.

⁷Первые обратились к архивным материалам В.Д.Тополянский (1993), В.А.Волков и М.В.Куликова (2003).

⁸Все даты до 1918 г., кроме особо оговоренных, мы даем по старому стилю.

⁹Плетньови // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С.352-353; Плетньови / Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. Видання друге, перероблене та доповнене. - Суми, 2004. - С.369. (Как в первом, так и во втором издании статьи не подписаны, но автор известен - В.Н.Власенко).

¹⁰Список населенных мест по сведениям 1864 года. - СПб., 1869. - Т.46: Харьковская губерния. Обработан Н.Штиглицом. - С.136, 144.

¹¹Волости и важнейшие селения Европейской России. - СПб., 1885. - Вып.3: губернии Малороссийские и Юго-Западные. - С.32.

¹²История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. - К., 1980. - С.393; Сумщина від давнини до сьогодення. Науковий довідник. - Суми, 2000. - С.85, 297.

¹³Список медицинских врачей СССР. (На 1 января 1924 г.). - М., 1925. - С.589.

¹⁴Плетнев Дмитрий Дмитриевич // Большая медицинская энциклопедия. - М., 1933. - С.411.

¹⁵Там же.

¹⁶Последние новости. - 1938. - 3 марта. - С.2.

VASILIEV K.K.

Dmitry Dmitry Plyetnyov's Archival Student Business (1871-1941)

On the unpublished materials of student's business of D.D.Plyetnyov there are viewed individual facts of his life, study and professional work.

Отримано 11.09.2008

ЦЕЦИК Я.П.

ЛЬВІВСЬКИЙ ПРОЦЕС ОУН 1936 р. У РЕЦЕПЦІЇ ГАЗЕТИ “НОВИЙ ЧАС”

За матеріалами газети “Новий час” розглядаються судовий процес 1936 р. проти керівництва ОУН на західноукраїнських землях та його наслідки для українського національно-визвольного руху.

Обрана тема зумовлена потребою аналізу перебігу та наслідків для українського національно-визвольного руху Львівського процесу проти керівництва ОУН у 1936 р. Актуальність дослідження полягає в об’єктивному відтворенні на основі циклу матеріалів, опублікованих на сторінках львівської газети “Новий час”, одного з найрезонансніших політичних процесів на Західній Україні у міжвоєнний період.

Питання, пов’язані з діяльністю націоналістичного підпілля, неодноразово були об’єктом наукових досліджень. До цієї теми звертались як українські, так і польські історики. Зокрема, А.Кентій¹, П.Мірчук², М.Швагуляк³, А.Хойновський⁴, О.Субтельний⁵, С.Кульчицький⁶, Я.Сватко⁷, А.Айненкель⁸ та інші.

У період перебування західноукраїнських земель у складі міжвоєнної Польщі значний вплив на суспільно-політичні процеси мав рух українських націоналістів. Зміцненню позицій націоналістичного підпілля великою мірою сприяло об’єднання всіх націоналістичних організацій і груп в Організацію українських націоналістів (ОУН) на Першому Конгресі (Великому Зборі) ОУН 28 січня - 3 лютого 1929 р. у Відні. Очолив організацію Є.Коновалець, а загальне керівництво діяльністю українських націоналістів здійснював Провід українських націоналістів (ПУН). Для керівництва та координації діяльності націоналістичного підпілля на українських землях у складі Польщі було утворено Крайову Екзекутиву ОУН на західноукраїнських землях (КЕ ОУН на ЗУЗ), яку очолював крайовий провідник ОУН на ЗУЗ, який призначався на цю посаду ПУН⁹.

З моменту свого утворення ОУН вступила у безкомпромісну боротьбу з польською владою, а основний сенс своєї діяльності українські націоналісти вбачали в утворенні самостійної, соборної української держави на всіх етнічних українських землях¹⁰.

При дослідженні діяльності ОУН на західноукраїнських землях необхідно враховувати, що на початку 1930-х рр. організація не була монолітною. Це було зумовлено тим, що УВО (Українська військова організація) не відразу розчинилася в ОУН, а протягом певного періоду виступала в ролі бойової фракції організації¹¹. На початку 1930-х рр. виник конфлікт між молодшими і старшими членами підпілля, який незабаром було врегульовано¹².

ОУН, окрім агітаційно-пропагандистської діяльності, широко практикувала і силові методи політичної боротьби, а саме: акти саботажу, підпали, політичні вбивства. Так, восени 1930 р., коли воєводства Східної Галичини внаслідок проведення польським урядом політики “паціфікації” стали “ареною репресивних акцій із застосуванням поліції та війська”¹³, відповіддю на ці акції стала організація саботажу націоналістичним підпіллям. Влітку-восени 1930 р. українськими націоналістами на теренах трьох східногалицьких воєводств було здійснено близько 2,2 тис. акцій саботажу та підпалів¹⁴. Польські силові структури володіли інформацією

Цецик Ярослав Петрович - старший викладач Національного університету водного господарства та природокористування, м.Рівне

щодо організаторів протестаційних акцій, на чому, зокрема, наголошувалося в інформаційних бюлетенях МВС Польщі: *“Саботажна акція у краї проводиться УВО, яка здійснює напади на пошти, телеграфи, вбивства та підпали на терені Східної Малопольщі (Східної Галичини - Я.Ц.)”*¹⁵. Однак протягом певного періоду не було однозначної думки щодо справжнього організатора акцій протесту, доки УВО у своєму пресовому органі *“Сурма”* у листопаді 1930 р. не визнала, що вона є організатором акцій саботажу¹⁶, а у статті *“Останній виступ УВО, його причини та наслідки”* підтвердила, що *“саботажну акцію започаткувала та переводила УВО”*, а її метою було *“захитати престижем ворожої нам держави, так в очах українського населення, так теж в очах світа”* і *“задержати масовий похід поляків на наші землі”*. При цьому було зроблено застереження, що *“поодинокі саботажні переводили також нечлени УВО, то це тільки доказ, що акція захоплювала маси”*¹⁷.

Здійснення саботажу у поєднанні з агітаційно-пропагандистською роботою сприяло росту лав націоналістичного підпілля. Основним джерелом поповнення його складу була українська молодь¹⁸.

З іншого боку, стрімке зростання рядів націоналістичного підпілля таїло в собі небезпеку, що до організації можуть долучитися конфіденти (агенти польської поліції). Враховуючи обставину, що на початку 1930-х рр. польські спецслужби не володіли достовірною інформацією про ОУН, більшість атентатів, скоєних бойовиками організації, радше сприймалися як дії членів УВО. Лише через деякий час поляки з'ясували, що мають справу з іншою політичною організацією¹⁹. І тільки після ряду політичних процесів, з яких найбільш резонансним був процес 13 членів ОУН, що відбувся 19 жовтня - 13 листопада 1936 р., польська влада визнала де-юре факт існування ОУН, підпільної організації, яка вела безкомпромісну боротьбу з окупаційним режимом на західноукраїнських землях²⁰.

Упродовж 1931-1932 рр. було скоєно ряд актів індивідуального політичного терору. Зокрема, 29 серпня 1931 р. бойовиками ОУН у Трускавці було забито Тадеуша Голувка, начальника східного відділу МЗС Польщі²¹, у березні 1932 р. у Львові - комісара поліції Чеховського²². Але під час нападу на пошту в Городку Ягеллонському загинув Ю.Березинський, було заарештовано В.Біласа і Д.Данилишина. Організатором останніх акцій був бойовий референт КЕ ОУН на ЗУЗ Роман Шухевич (*“Дзвін”*)²³ (псевдо окремих членів ОУН подаються такими, якими вони були у той період, однак автор враховує, що *“псевдо”* відомих членів ОУН у цілях конспірації змінювались).

Упродовж 1929-1932 рр. КЕ ОУН на ЗУЗ очолювали З.Пеленський (*“Пакс”*), Ю.Головінський²⁴ (останній загинув восени 1930 р. після його арешту поліцією), С.Охримович (помер у 1931 р. після катувань у поліції), І.Гарбусевич та Б.Кордюк. У січні 1933 р. керівництво ОУН на ЗУЗ перебрав на себе 24-річний Степан Бандера²⁵, який з січня до червня 1933 р. виконував обов'язки керівника КЕ ОУН на ЗУЗ. На початку червня 1933 р. на конференції Проводу ОУН у Берліні та Данцигу (Гданськ) С.Бандеру було затверджено керівником КЕ ОУН на ЗУЗ де-юре. Серед першочергових завдань, що поставили перед ним, була й організація атентатів на міністра внутрішніх справ Польщі генерала Б.Перацького, львівського шкільного куратора Гадомського та волинського воєводу Г.Юзевського²⁶. Окрім цього, на зустрічах з головою ПУН Є.Коновальцем С.Бандерою було накреслено власний план розбудови ОУН на Західній Україні. Основні свої завдання він вбачав у тому, щоб провести:

1. Широку розбудову організаційної мережі в середовищі селян і робітників...
2. Особлива увага розбудові мережі на Волині.
3. Організація підпільного вишколу кадрів у трьох напрямках: ідейно-

політичний; військово-бойовий; школа підпільної практики (конспірація, розвідка, зв'язок тощо).

4. Введення нової форми праці: масові акції непокори (наприклад: антимонопольна, шкільна).

5. Боротьба з агентурою комінтерну на Західній Україні.

6. Припинення експропріаційних акцій, а натомість: розвиток бойових акцій проти поліцейного терору²⁷.

Новий крайовий провідник вніс корективи і в склад КЕ ОУН на ЗУЗ. Замість заарештованого Зенона Коссака організаційним референтом став Іван Малюца ("Крук", "Чорний"), у бойовій референтурі з'явився Богдан Підгайний "Бик". Особливістю діяльності цієї референтури було те, що її головний референт Р.Шухевич діяв у конспірації, а засідання КЕ відвідував Б.Підгайний. Ідеологічну референтуру очолив Ярослав Стецько ("Карбович"), політичну - Володимир Янів, референтуру пропаганди - Ярослав Спольський ("Бір"), розвідки - Ярослав Макарушка, який керував розвідкою у Львові, а Олександр Шашкевич - у регіоні. Військовим референтом залишився Дмитро Гриций, фінансовим - Ярослав Чемеринський, а зв'язковою з закордоном - Анна Чемеринська²⁸.

Таким чином, після призначення С.Бандери на посаду Крайового Провідника ОУН було видозмінено тактику дій націоналістичного підпілля. Замість експропріацій, які до цього були головною формою бойової діяльності УВО (ОУН) застосовувалися методи індивідуального політичного терору проти представників влади і "розсадників советофільства на ЗУЗ"²⁹.

Саме упродовж 1933-1934 рр. було проведено ряд актів індивідуального політичного терору, які мали великий резонанс, а саме: 22 жовтня 1933 р. Миколою Лемиком було застрелено Олександра Майлового, завідуючого канцелярією радянського консульства у Львові. Цей акт був відповіддю ОУН на політику Голодомору 1932-1933 рр., що була здійснена сталінським режимом в УСРР³⁰. У 1934 р. було вбито міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького³¹ та інші.

Відповіддю з боку польських силових структур були арешти провідних діячів ОУН, в тому числі і С.Бандери та керівництва КЕ ОУН на ЗУЗ.

Лише у липні 1934 р. до концтабору Береза Каргузька було відправлено близько 150 членів ОУН. А всього за період з 1929 до 1934 рр. за ґрати польських в'язниць було кинута 1024 члени ОУН, винесено 4 смертні вирoki і 16 вироків довічного ув'язнення³².

У 1930-х рр. у багатьох населених пунктах Західної України відбулися політичні процеси над українськими націоналістами. Найбільш резонансними з них були два процеси: 18 листопада 1935 р. - 13 січня 1936 р. у Варшаві і процес 23-х членів ОУН, який проходив у Львові в травні-червні 1936 р. На обох розглядалася справа щодо діяльності С.Бандери та ряду членів КЕ ОУН на ЗУЗ.

Обидва політичні процеси викликали великий резонанс в українському суспільстві. Щодо львівського, то на лаві підсудних опинилось практично все тогочасне керівництво КЕ ОУН на ЗУЗ. Українська преса подавала детальні репортажі про його хід, зокрема, львівська газета "Новий час". На ньому перед польським судом постали: Степан Бандера, Роман Шухевич, Ярослав Макарушка, Олександр Шашкевич, Ярослав Спольський, Володимир Янів, Ярослав Стецько, Богдан Гнатевич, Володимир Коцюмбас, Іван Ярош, Анна-Дарія Федак, Богдан Підгайний, Іван Малюца, Осип Мащак, Євген Качмарський, Роман Мигаль, Роман Семків, Катря Зарицька, Осип Феник, Володимир Івасик, Семен Рачун, Віра Свенціцька, Іван

Равлик. Захист представляли 12 адвокатів, серед яких були такі відомі тогочасні правники, як Володимир Старосольський, Степан Шухевич, Володимир Загайкевич та інш.

На початку судових засідань між головуючим та членами ОУН виник конфлікт щодо мови слухання справи. Частина підсудних (С.Бандера, Я.Стецько, О.Мащак та інш.) вимагали, щоб акт обвинувачення зачитувався українською мовою³³.

При підготовці матеріалів цього процесу та у ході розгляду справи польською стороною було використано частину архіву ОУН у Празі, що зберігався в О.Сеника-Грибовського, і який нібито під час його поїздки до Америки був вилучений чеською поліцією, і, таким чином, матеріали потрапили до рук польської поліції. Однак в ОУН схилялися до думки, що О.Сеник-Грибовський та Я.Баранівський працюють на поляків³⁴.

На попередньому слідстві поліції вдалося отримати свідчення І.Малюци, Р.Мигалья, Є.Качмарського, Б.Підгайного та інш. І хоча під час судового розгляду справи більшість із них спростували свої зізнання, однак для суду це не мало принципового значення³⁵.

На процесі зазначалося, що організація планувала провести ряд експропріацій, кошти від яких мали бути направлені на закупівлю зброї, про що зізналися під час попереднього слідства Б.Підгайний, І.Ярош, Я.Макарушка³⁶.

Щодо актів індивідуального терору, то накази на їх проведення віддавались безпосередньо С.Бандерою. Тоді ж і було оприлюднено інформацію про діяльність військового реферату ОУН та зазначено, що його члени збирали інформацію про розташування польських військових частин і складів, мали завдання встановити кількість українців у польських військових частинах у Львові. Окрім цього, його керівники Я.Макарушка та О.Пашкевич проводили слідство щодо тих членів ОУН, «яких підозрювали в діяльності на шкоду ОУН»³⁷.

Звертаємо увагу на те, що частина підсудних, а саме С.Бандера, Б.Підгайний, І.Малюца, Є.Качмарський, Р.Мигаль та К.Зарицька, на час його проведення вже були засуджені на Варшавському процесі. На попередньому слідстві Я.Макарушка, Я.Спольський, В.Коцюмбас та О.Пашкевич визнали, що вони є членами ОУН³⁸, інші, навпаки, заперечували свою приналежність до націоналістичного підпілля. Б.Гнатевич з цього приводу намагався привернути увагу суддів до того, що його вже неодноразово заарештовували за підозрою у належності до націоналістичного руху, а саме у 1921 р. у зв'язку з атентатом С.Федака (восени 1921 р. здійснив невдалий замах на життя Ю.Піلسудського та львівського воєводи К.Грабовського) та в 1932 р., коли було вбито комісара поліції Чеховського. Однак в обох випадках він був виправданий у зв'язку з недоведеністю його вини. З іншого боку, Б.Гнатевич не заперечував того, що неодноразово мав контакти з Є.Коновальцем та Ю.Головінським, але при цьому членом ОУН не був, а значить й участі в діяльності організації не брав³⁹.

Таким чином, на початку процесу стало зрозуміло, що члени ОУН будуть займати неоднозначну позицію, а їх певна частина буде заперечувати факт своєї належності до організації. З іншого боку, частина націоналістів обстоювала позицію, що вони є лише членами підпілля. Зокрема, В.Янів підтвердив свою належність до ОУН, однак щодо свого членства в КЕ ОУН на ЗУЗ та функцій, котрі ним виконувались в організації, відповів: «Відмовляюсь зізнатись»⁴⁰.

Враховуючи той ажіотаж, який був у західноукраїнському суспільстві, та детальне висвітлення процесу у тогочасній пресі, прокурор наполягав на закритому режимі процесу. Це було зумовлено також і тим, що частина підсудних намагались використати його для популяризації націоналістичної ідеології, зокрема, Я.Стецько. Однак після консультацій було прийнято рішення продовжити слухання справи у відкритому

режимі. Я.Стецько визнав, що був ідеологічним референтом ОУН на ЗУЗ. А на запитання прокурора *“Що ви робили?”* відповів: *“... був членом Екзекутиви. В справах, які торкаються внутрішніх справ ОУН... відмовляюся відповідати”*⁴¹.

У своєму виступі Я.Стецько звернув увагу на причини, що спонукали ОУН до проведення антишкільної та антибільшовицької акцій в 1933 р. У цілому виступ ідеологічного референта організації носив демонстративний характер. За це його було виведено із судової зали і додатково покарано *“24 год[инною] темницею”*⁴².

Частина підсудних націоналістів негативно відреагувала на призначення додаткового покарання Я.Стецьку. Зокрема, О.Мащак, який, окрім обвинувачення в належності до націоналістичного підпілля, також підозрювався в організації вбивства директора української гімназії у Львові І.Бабія, на знак протесту дій суддів щодо Я.Стецька відмовився від послуг адвоката. А щодо причин свого вступу до ОУН, він зазначив, що *“Завданням мого життя було служити моєму народові й всі сили віддати йому. Це міг я зробити тільки в ОУН, до якої я вступив”*, а щодо вбивства І.Бабія, то О.Мащак вважав, що він був зрадником українського народу і *“присуд смерти на нього був правильний”*⁴³. Цікавою була позиція Р.Шухевича. Він заперечував свою приналежність до референтури організації, проте визнавав себе членом ОУН⁴⁴. Жоден з членів ОУН на цьому процесі не підтвердив належності Р.Шухевича до бойової референтури. Навіть Б.Підгайний, зізнання якого вдалося отримати на попередньому слідстві, на процесі заперечив це⁴⁵.

Найбільший резонанс викликав допит С.Бандери. На початку свого виступу провідник КЕ ОУН на ЗУЗ відмітив: *“До вини не почуваюся. Прошу дати мені спроможність самому з'ясувати всі факти і мотиви, чому я як провідник ОУН давав такі накази”*. І далі щодо вбивства Бачинського зазначив: *“Я як провідник ОУН і УВО видав приказ убити Бачинського, який став зрадником української нації. Я велів його вбити бо він став конфідентом, який збирав інформацію для поліції”*. При цьому було звернуто увагу, що Бачинського почали підозрювати у зраді ще у 1931 р. Лише у 1933 р. було остаточно встановлено, що Бачинський є агентом поліції. За визначенням С.Бандери, це було доведено так: *“ОУН підсовувала Бачинському деякі інформації і перевіряла чи поліція про те довідалася. Виявилось, що поліція знала про те, що міг знати тільки Бачинський”*⁴⁶.

Щодо причин вбивства директора української гімназії у Львові І.Бабія, то С.Бандера звернув увагу на той факт, що у своїй боротьбі з українським націоналістичним рухом він виконував функції *“поліцейського агента”*, а саме *“в церкві, отже не на терені школи придержав одного студента в хвилині, як він розкидав летючки і віддав цього студента в руки поліції”*. З іншого боку, із виступу С.Бандери стає зрозумілим, що цей акт політичного терору носив суто *“демонстраційний”* характер. Оскільки націоналістам було відомо, що І.Бабій мав охорону від поліції. Але один з членів ОУН, Михайло Цар, добровільно виконав цей наказ організації, загинувши при цьому⁴⁷.

Щодо боротьби з комунізмом та проведення терористичної акції в радянському консульстві С.Бандера вказав на причини, що спонукали націоналістів до цього. Одночасно він звернув увагу на те, що *“комунізм - це рух світоглядом протилежний націоналізму”*, і далі *“...більшевизм засобами фізичного винищення бореться на східно-українських землях з українським націоналізмом і українським народом, а саме - масовими розстрілами в підземеллях ГПУ, виголодженням мільйонів людей та постійними засланнями на Сибір та Соловки”*. Зупинився провідник КЕ ОУН на

ЗУЗ і на тій обставині, що після виконання акції в радянському консульстві М.Лемик повинен *“...віддатися в руки поліції й не стріляти до неї, й таким чином дати спроможність зробити судову розправу”*⁴⁸.

Окрім підсудних, на Львівському процесі допитувалися і свідки, частина з яких була членами ОУН. У ролі свідків виступали і співробітники поліції та інш. Однак значна частина їх свідчила на користь підсудних. Так, М.Лемик (засуджений до довічного ув'язнення в 1933 р.) на запитання голови суду *“Чи знаєте Ви Р.Шухевича, Б.Підгайного”* давав стандартну відповідь *“Ні”*, і лише коли було зазначено, що Б.Підгайний особисто зізнався, що він дав револьвер М.Лемику, то останній звідповів, що коли *“Підгайний сам признався, то я чувся звільнений від обов'язку мовчати”*. І лише після того, як С.Бандера нагадав М.Лемику про їхню зустріч на Янівській горі та поставив питання щодо інструкцій, котрі ним були отримані, М.Лемик зазначив, що після виконання акції в радянському консульстві *“Я мав віддатися в руки поліції, щоб відбувся процес і щоб всі довідалися про політику Москви супроти української нації”*⁴⁹.

Представники польської прокуратури при підготовці процесу спиралося на архів Сеника, однак захист піддавав сумніву його автентичність, мотивуючи це тим, що зміст цих документів невідомий адвокатам. Прокурор, у свою чергу, наполягав на тому, що застереження захисту є безпідставним, і вимагав, щоб документи було прийнято судом до розгляду. Лише після консультацій суд прийняв рішення дозволити оборонцям підсудних ознайомитись з матеріалами названого архіву⁵⁰.

Прокурор Прахтель-Моравянський у своїй промові наголосив, що підсудні не є *“...представниками українського народу, вони є тільки членами тайної терористичної організації”*, але одночасно зауважив, що цей процес є одним *“з найбільших політичних процесів в Польщі”*. Він зазначив, що це *“тільки фрагмент діяльності ОУН”*, але фрагмент військово-терористичної діяльності, оскільки в судовому залі *“сидить... група терористів і її штаб”*. Щодо демонстративних виступів окремих членів ОУН, то про такі дії підсудних представник прокуратури говорив: *“Ці зізнання були обчислені тільки для пропаганди ОУН і для демонстрацій”*. А *“таке в'яснювання мотивів є ніщо інше як тільки похвалювання тих чинів”*⁵¹. З іншого боку, представник захисту доктор Горбовий намагався звернути увагу суддів на те, що формування світогляду його підзахисних великою мірою відбувалося під впливом подій української революції 1917-1920 рр. Окрім цього, він відмітив, що окремі акти терору, проведені бойовиками організації, були спрямовані безпосередньо проти більшовицької влади, яка знищила мільйони українців. А проти цього *“...тут протестували всі. УНДО робило зібрання й виголошувало резолюції, ОУН примінило інші методи”*⁵². Щодо членів ОУН, справа яких розглядалась, то частина з них відмовилася від останнього слова. А ті, що вирішили його взяти, у своїй більшості не просили для себе помилування (Я.Макарушка, Б.Підгайний та інш.). Зокрема, Я.Спольський наголосив: *“Я працював в ОУН з повною свідомістю доцільності і правильності її метод. Моє заломання на слідстві було впливом фізичних і психічних переживань”* і далі *“Я хотів би сьогодні не жити”*⁵³. Таку позицію Я.Спольський зайняв ще під час слухання справи. Він наголосив, що коли його допитували у поліції протягом *“9 днів і ночей, поліція підсунула йому концепцію про Івасика”*. Тоді ним було *“обтяжено”* В.Івасика. Я.Спольський назвав свій вчинок *“негідним українського націоналіста”*⁵⁴.

І.Малюца у своєму останньому слові відкликав зізнання, котрі ним були оприлюднені ще на Варшавському процесі⁵⁵.

Частина членів організації не вважали себе винуватими і були впевнені у правильності своїх вчинків, зокрема, Р.Мигаль зазначив: *“Працюючи в ОУН тим самим я працював для відродження української держави. Ця праця була для мене всім змістом і ідеалом мого життя”*⁵⁶. О.Машак, продовжуючи цю тезу, наголосив: *“Я вважаю ціллю свого життя тільки службу Україні”*⁵⁷.

Останнє слово Я.Стецька та С.Бандери носило *“демонстраційний”* характер. Щодо причин свого вступу в ОУН і своєї діяльності в організації Я.Стецько наголосив: *“...я виконував мій обов’язок, який мені диктувала моя приналежність до української суспільності. Я визнаю, що українська держава існує, існує потенціально в серцях українського народу. Не існує поки що реально, але існує морально існує і правно в наших душах. Змістом мого цілого життя було й буде: Україна Вільна”*⁵⁸.

Останнім з підсудних на цьому процесі взяв слово С.Бандера⁵⁹. 29 червня 1936 р. у Львові було винесено вирок 23 членам ОУН. Лише 2 особи, а саме О.Федак та В.Свенціцьку, було виправдано. С.Бандеру та Р.Мигалю було засуджено на довічне ув’язнення, а інших - до різних термінів ув’язнення: від піврічного до 15 років⁶⁰.

Таким чином, Львівський процес проти керівництва КЕ ОУН на ЗУЗ мав, на нашу думку, двояке значення. З одного боку, рішуча та послідовна поведінка частини підсудних на ньому сприяла популяризації ідеології ОУН та свідчила про вихід на політичну авансцену українського національно-визвольного руху нового покоління борців-революціонерів. Широке висвітлення цього процесу, а разом з тим мети, цілей та методів діяльності націоналістичного підпілля сприяли популяризації його ідей серед української молоді. З іншого боку, поява в лавах ОУН агентів поліції призвела до того, що частина її членів розчарувалася в сенсі підпільної боротьби, а згода свідчити на попередньому слідстві окремих членів підпілля негативно вдарила по іміджу організації.

¹Кентій А.В. Нариси історії організації українських націоналістів (1929-1941рр.). - К.: Інститут історії НАН України, 1998. - 200 с.

²Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовости. - Хмельницький: Поділля, 1992. - 144 с.

³Швагуляк М.М. Суспільно-політична ситуація на Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записи наукового товариства Шевченка: праці історико-філософської секції. - Т.СХХІІ. - Львів, 1991. - С.110-145.

⁴Sojnowski A. Ukraina. - Warszawa: TRIO, 1997. - 234 s.

⁵Субтельний О. Україна: історія. - К. Либідь, 1991. - 510 с.

⁶Кульчицький С.В. Ідеологія і практика українського праворадикального руху в довоєнній Польщі // Історія в школах України. - 2002. - №3. - С.11-15.

⁷Сватко Я. Місія Бандери. - Львів: Галицька видавнича спілка, 2003. - 64 с.

⁸Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період // Україна-Польща: важкі питання: Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках”. - Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об’єднання українців у Польщі, 1998. - С.29-46.

⁹Кентій А.В. Вказ. праця. - С.10.

¹⁰Постанови Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова нації. - 1929. - Березень-квітень. - С.132.

¹¹Кентій А.В. Вказ. праця. - С.8.

¹²Мірчук П. Вказ. праця. - С.23-24.

¹³Швагуляк М.М. Вказ. праця. - С.119.

¹⁴Айненкель А. Вказ. праця. - С.41.

¹⁵Державний архів Рівненської області. - Ф.86. - Спр.1342. - Оп.3. - Арк.4.

¹⁶Швагуляк М.М. Вказ. праця. - С.117.

¹⁷Останній виступ УВО, його причини та наслідки // Сурма. - 1931. - Січень. - С.2-3.

¹⁸Субтельний О. Вказ. праця. - С.384.

¹⁹Кентій А.В. Вказ. праця. - С.46.

²⁰Там же. - С.47.

²¹Кульчицький С.В. Ідеологія і практика українського праворадикального руху в довоєнній Польщі // Історія в школах України. - 2002. - №3. - С.14.

- ²²Кравців Б. Людина і вояк в другу річницю смерти сл. п. Романа Шухевича-Чупринки // Збірник на пошану ген. Романа Шухевича. Уложив Г.Васькович. - Лондон-Мюнхен, 1990. - С.96.
- ²³Там само. - С.97.
- ²⁴Кентій А.В. Вказ. праця. - С.10-11.
- ²⁵Мірчук П. Вказ. праця. - С.22-23.
- ²⁶Сватко Я. Вказ. праця. - С.13.
- ²⁷Там само.
- ²⁸Там само. - С.14.
- ²⁹Кентій А.В. Вказ. праця. - С.49.
- ³⁰Мірчук П. Вказ. праця. - С.34.
- ³¹Sojnowski A. Ukraina. - S.123.
- ³²Кентій А.В. Вказ. праця. - С.54.
- ³³Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних // Новий час. - 1936. - 27 травня. - С.3.
- ³⁴Кентій А.В. Вказ. праця. - С.54.
- ³⁵Там само. - С.53.
- ³⁶Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних // Новий час. - 1936. - 27 травня. - С.3-4.
- ³⁷Там само. - С.4.
- ³⁸Там само.
- ³⁹Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. Другий день процесу. Що зізнавав д-р. Б.Гнатевич // Новий час. - 1936. - 28 травня. - С.3.
- ⁴⁰Там само. - С.4.
- ⁴¹Там само.
- ⁴²Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. Що сказав Стецько? // Новий час. - 1936. - 29 травня. - С.3.
- ⁴³Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. Четвертий день процесу ОУН у Львові. Зізнання Мащака // Новий час. - 1936. - 29 травня. - С.8.
- ⁴⁴Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. П'ятий день процесу ОУН у Львові. Зізнання Романа Шухевича // Новий час. - 1936. - 30 травня. - С.5.
- ⁴⁵Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. Підгайний дав Лемикові наказ убити совітського консуля // Новий час. - 1936. - 3 червня. - С.3.
- ⁴⁶Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. Ревеляційні зізнання Бандери // Новий час. - 1936. - 8 червня. - С.5.
- ⁴⁷Там само.
- ⁴⁸Там само.
- ⁴⁹Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. Зізнання свідків з тюрми Лебеда, Лемика, Куца, Маєвського // Новий час. - 1936. - 18 червня. - С.3.
- ⁵⁰Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. Т. зв. Архів на судейським столі // Новий час. - 1936. - 19 червня. - С.7.
- ⁵¹22 день процесу Бандери і товаришів. Промова Прокурора // Новий час. - 1936. - 25 червня. - С.8.
- ⁵²Промова д-ра Горбового в обороні Бандери, Стецька, Качмарського й Равлика // Новий час. - 1936. - 26 червня. - С.3-4.
- ⁵³Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. Останнє слово підсудних // Новий час. - 1936. - 29 червня. - С.6.
- ⁵⁴Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. Підс. Спольського усунули з салі розправ // Новий час. - 1936. - 16 червня. - С.3.
- ⁵⁵Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. Останнє слово підсудних // Новий час. - 1936. - 29 червня. - С.6.
- ⁵⁶Там само.
- ⁵⁷Там само.
- ⁵⁸Там само.
- ⁵⁹Там само. - С.8.
- ⁶⁰Присуд у процесі Бандери і товаришів // Новий час. - 1936. - 29 червня. - С.9.

TSETSIK YA.P.**Lviv Process of OUN in 1936 in the Reception of "New Time" Newspaper**

On the materials of "New time" newspaper there are viewed the litigation in 1936 against management of OUN on the West Ukrainian earthes and its consequences for the Ukrainian national-liberation movement.

Отримано 7.08.2008

МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ**ДО БІОГРАФІЇ ТА ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ М.М.БАКАЯ**

Вперше друкуються листи М.М.Бакая до Д.І.Багалія, що висвітлюють питання громадського життя та стану освіти Сибіру наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.

Микола Микитович Бакай (1862-1927) є вельми цікава постать, але малодосліджена. Разом із В.О.Барвінським, Є.М.Івановим, М.М.Плохинським, І.В.Теличенком, Є.П.Радаковою та Д.П.Міллером Д.І.Багалій його зараховує до своїх учнів¹. Усі вони свого часу працювали під його керівництвом у Харківському історичному архіві і залишили помітний слід у галузі історії та архівознавства. З огляду на методичку їхньої підготовки, принципи написання перших наукових праць їх умовно можна б було назвати “Харківською документальною школою” (за аналогією із Київською вчителя Д.І.Багалія В.Б.Антоновича). Перерахованих вище дослідників О.П.Оглоблин вважає представниками старшого покоління учнів Д.І.Багалія і до молодшого зараховує ряд співробітників, що працювали на науково-дослідній кафедрі історії української культури у Харкові у 1920-х рр.: М.В.Горбаня, А.І.Козаченка, Н.Ю.Мірзу-Авакянц², які разом із київським (сам О.П.Оглоблин, Н.Д.Полонська-Василенко, В.О.Романовський) та одеським (М.Є.Слабченко) осередками кафедри утворили “нову революційну школу в українській історіографії”³. Але спеціального дослідження, присвяченого питанню створення Д.І.Багалієм власної історичної школи, на сьогоднішній день ще немає. Так само практично недослідженим залишається і доробок більшості науковців, яких відносять до його учнів.

На відміну від старшого і молодшого поколінь учнів Д.І.Багалія, М.М.Бакай належить до числа тих українських вчених, кому не судилось працювати над історією України і в Україні взагалі. Через те, що М.М.Бакай опинився у місті Красноярськ, ми маємо дуже мало відомостей про його наукову діяльність та приватне життя в Росії. Фактично єдиним джерелом інформації про цей період є листи М.М.Бакая до свого вчителя і друга Д.І.Багалія. Таких листів нараховується п’ятнадцять, що охоплюють 1885-1922 рр. Вони зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ) та відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України (далі - ІЛ НАНУ). Треба зазначити, що М.М.Бакай писав доволі великі листи, докладно описуючи не тільки особисті справи, але і громадські. Він подає також цікаві відомості про стан освіти у регіоні. Деякі з них загубились через негаразди у роботі тогочасної пошти (як це видно із тексту самих листів).

М.М.Бакай народився 1862 р. у купецькій родині м.Гадяч Полтавської губернії. У 1886 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету і з 1887 р. викладав у гімназії історію та географію⁴. Під час навчання в університеті близько зійшовся із молодим приват-доцентом Д.І.Багалієм. Під його керівництвом М.М.Бакай почав працювати над темою колонізації, юридичного статусу та економічного розвитку Лівобережної України. Він ретельно опрацьовував архіви Полтавського губернського правління та депутатського зібрання, Рум’янцевський Опис Малоросії⁵. Д.І.Багалій

Стариков Григорій Миколайович - аспірант Інституту археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

познайомив з результатами наукових пошуків свого молодшого колеги редактора "Киевской Старини" Ф.Г.Лебединцева і протягом 1884-1888 рр. на сторінках журналу з'явилися наступні розвідки молодого вченого:

Любопытный сборник документов в Гадяче (XVIII ст.). - 1884. - Т.10. - №12. - С.735-739.

Южнорусский дворянин XVIII века. - 1885. - Т.11. - №4. - С.717-742.

Городничий и св. Пятница (К истории народных суеверий). - 1885. - Т.13. - №12. - С.744-747.

Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. - 1886. - Т.16. - №11. - С.567-569.

Уцелевшие остатки архива К.Г.Разумовского. - 1886. - Т.16. - №12. - С.743-746.

Полтавский адрес-календарь на 1887 г. Сост. под ред. секретаря Полтавского губернского статистического комитета Д.А.Трощинского. - 1887. - Т.17. - №3. - С.545-550.

Поездка гетмана К.Г.Разумовского в Батурин и Козелец. - 1888. - Т.21. - №6. - Отд.3. - С.74-75⁶.

Підготував М.М.Бакай і літографічний курс лекцій Д.І.Багалія з "руської історії" за 1883-84 рр.⁷

Але незабаром Д.І.Багалія спіткали значні труднощі із зайняттям ним кафедри у Харківському університеті, що спонукало його пришвидшити написання і захист докторської дисертації. Перебуваючи у непевному становищі, він не зміг допомогти М.М.Бакаю вчасно скласти магістерський іспит, що дало б йому змогу залишитись у Харкові. Через це він змушений був виїхати до Сибіру на викладацьку роботу у гімназії. Формальною причиною послужило те, що М.М.Бакай свою працю написав про волосні суди, що за тематикою більше відповідало юридичному, ніж історико-філологічному факультету⁸. Але Д.І.Багалій зміг надати йому рекомендаційні листи до професорів Казанського університету (І.М.Смирнова, Д.О.Корсакова, М.О.Осокіна). Вони мали допомогти М.М.Бакаю скласти за три роки магістерський іспит, а також познайомити його із вченими з найближчого наукового осередку - Томського університету⁹. У Томську М.М.Бакай завітав до бібліотекаря університету Кузнецова, який пообіцяв сприяти йому у наукових заняттях та познайомив із редактором "Сибирского Вестника", від якого одразу ж отримав пропозицію про співпрацю. Наостанок молодий вчений зустрівся із попечителем учбового округу Флоринським, який дозволив йому вільно користуватися бібліотекою Томського університету, порадив зайнятися Туруханським архівом (який на той час просто розорювався) та висловив сподівання про можливе переміщення у майбутньому на роботу до Томську. Також М.М.Бакай зібрав відомості і про місце свого призначення - Єнісейськ. Йому розказали, що там є непогана бібліотека, місцева інтелігенція і за громадським життям це місто набагато краще за Красноярськ та інші сибірські губернські міста¹⁰.

Але М.М.Бакаю несподівано довелося стати викладачем саме Красноярської губернської жіночої гімназії, замість Єнісейської. До того ж, тут він мав викладати історію та словесність, а не історію та географію, як у Харкові. Так сталося тому, що через пияцтво був звільнений викладач цих дисциплін і М.М.Бакаю було вирішено перевести на його місце. Красноярська жіноча гімназія була непогано забезпечена матеріально: крім нерухомості, вона мала 25000 руб. основного капіталу. Для посилення педагогічного персоналу із Петербургу 1888 р. прислали викладачів і класних дам. Гімназія мала і власну бібліотеку, де М.М.Бакай знайшов праці Шльоцера,

Соловйова, Іловайського, Устрялова, Вебера та інш. На поповнення книжкового фонду у 1888 р. виділялось 400 руб., а в наступні роки - по 300. Загальна кількість учениць не перевищувала 250. До того ж М.М.Бакай мав отримувати 100 руб. на місяць (як і Д.І.Багалій, працюючи на посадах приват-доцента та екстраординарного професора у Харківському університеті). Але ситуація із викладацькими кадрами у всьому місті була вкрай незадовільна. Як помітив М.М.Бакай, деякі з інспекторів гімназій не закінчили університет, багато викладачів мали тільки середню освіту і часто викладали предмети не за фахом (наприклад, у Красноярській класичній гімназії російську мову та літературу читав студент юридичного факультету Казанського університету). Тому Миколі Микитовичу довелося викладати словесність. Але як сумлінний вчитель М.М.Бакай звернувся по допомогу у розробці курсу до М.Ф.Сумцова, побоювшись просити допомоги у О.О.Потебні, який би це сприйняв як *“высшую степень недобросовестности и шарлатанства”*¹¹.

Громадське життя у Красноярську неприємно вразило молодого викладача і змусило його вести, за його власним висловом, життя *“крота”*: *“При всем старании, я никак не мог найти хотя бы одной сколько-нибудь добропорядочной семьи: все пьют, картежничают, а, главное, сплетничают. Так живет все общество, в частности, так живут и педагоги, от которых за все время ни одной сколько-нибудь умной мысли не пришлось услышать. Для меня промежутки между уроками иногда бывают невыносимы, так как приходится нередко слышать то, чему место только в кабаке. Гимназия и квартира - вот два пункта, в которых приходилось проводить все время”*. Внаслідок цього М.М.Бакай цілком віддався праці над удосконаленням своїх гімназійних курсів та науковій праці. Приємною подією для нього стало обрання наприкінці березня 1889 р. членом Єнісейського губернського статистичного комітету¹². 1889 р. М.М.Бакай вирішив вивчати історію Сибіру: *“...ведь кто не идет вперед, тот идет назад; пройдет еще так год, отстану от умственных интересов еще больше, а там, пожалуй, и сибиряком стану”*¹³. У жовтні того ж року він повідомив Д.І.Багалію, що вже встиг ознайомитись з основними джерелами з історії Сибіру і наступного літа планує використати свою відпустку для занять у Московському архіві Міністерства юстиції¹⁴. Перехід до чоловічої гімназії, де М.М.Бакай читав історію та географію, дав йому можливість зосередитися на науковій роботі. У нагоді вченому стала приватна бібліотека заможного купця Г.В.Юдіна, яка на 1890 р. нараховувала більше 50000 томів. Це дозволило М.М.Бакаєві підготувати цілу низку статей: *“Общий обзор актов, относящихся к истории колонизации Сибири в XVIII в.”* (Збірник Єнісейської Губернської Статистичної Комісії), *“О составлении переписных книг Туруханска и Мангазеи в XVII в.”*, *“О библиотеке Юдина”* (єнісейські *“Губернські ведомості”*), розпочати працю над дослідженням *“Заботы Петра Великого о развитии промышленности и торговли в Сибири”*, робити щомісячні огляди історичних журналів (серед них і *“Киевской Старины”*) для *“Сибірського вісника”*. В той же час Д.І.Багалій повідомив М.М.Бакаю про можливість переведення до іншого учбового округу наступного року, коли закінчиться трирічний строк викладання у Красноярську. Микола Микитович висловив велике бажання залишити Сибір і перейти, наприклад, до Дерптського округу вчителем історії у класичній гімназії у губернському місті із залізницею¹⁵. Надія на переїзд до європейської частини Росії спонукала М.М.Бакаю повернутися до досліджень української історії. Так, у листі від 28 березня 1891 р. він повідомляв Д.І.Багалію про відправлення йому статті *“К истории колонизации Левобережной Украины в XV-XVI вв.”*. Писав М.М.Бакай і про

те, що наступного року планує порушити клопотання про переведення його до Дерптського або Кавказького учбових округів¹⁶. Але ця справа затяглась і врешті-решт не була вирішена.

Водночас М.М.Бакай активізував свою працю у жіночій та чоловічій гімназіях Красноярська. На прохання учениць і директора гімназії він погодився викладати історію у 8-му класі (це сталося вперше в історії жіночої гімназії)¹⁷. Продовжував він і дослідження історії сибірського краю. Наприкінці 1891 р. - в першій половині 1892 р. ним були завершені праці *“К вопросу об изучении Сибири”* (1890), *“Страничка из истории народного образования в Восточной Сибири в конце XVIII века”*, *“Мангазeya - исчезнувший город Восточной Сибири и его торговое значение в XVII веке”*. Останню статтю М.М.Бакай планував прочитати у якості реферату на засіданні Харківського історико-філологічного товариства¹⁸. Збираючи матеріали для своїх досліджень, М.М.Бакай одним з перших звернув увагу на занедбаність архівної системи Сибіру. Він виступив за створення у Красноярську Єнісейської губернської архівної комісії та звернувся до генерал-губернатора з пропозицією здійснити заходи щодо збереження архівних документів¹⁹. Влітку і восени 1892 р. М.М.Бакай виїздив працювати у московських архівах, зокрема, Міністерства закордонних справ. Того ж 1892 р. сталися зміни і в особистому житті вченого: він одружився із вчителькою Ольгою Миколаївною Поповою²⁰. Матеріальне становище М.М.Бакаєва значно покращилось (він повідомляв Д.І.Багалію 1901 р., що отримує 2500 крб. на рік). Але сімейне життя М.М.Бакаєва склалось не дуже щасливо. 31 серпня 1901 р. померла його донька²¹, а в жовтні 1917 р. - дружина²².

У 1902-1917 рр. М.М.Бакай обіймав посади директора Єнісейської, Іркутської, Томської гімназій. У цей період він написав свої великі праці *“Тобольск во второй четверти XVIII в.”* та біографію *“сибірського Карамзіна”* - П.А.Словцова. 1918 р. вчений вийшов на пенсію, але через матеріальну скруту мусив повернутися до роботи. Спочатку він зайнявся організацією шкільної освіти на Західно-Сибірській залізниці, а незабаром був обраний членом та вченим секретарем Інституту дослідження Сибіру у Томську. З 1920 р. на прохання історико-філологічного факультету Томського університету М.М.Бакай читав лекції з історії Сибіру, архівознавства та історії Росії першої половини XIX ст. Ним були прочитані наступні доповіді на засіданнях Томського товариства історії, археології та етнографії: *“К вопросу о литературных занятиях декабристов в Восточной Сибири”* (текст надрукований у *“Сибирских огнях”* за 1922 р. №3), *“Н. Чернышевский в последние дни в Сибири”*, *“Первые декабристы в Восточной Сибири”*. Але найбільшим звершенням вченого як архівіста стало заснування Томського губернського архіву і праця на посаді його першого завідувача²³. Надзвичайно плідна праця М.М.Бакаєва тривала до самої його смерті 14 січня 1927 р.

Нижче подаємо листи М.М.Бакаєва до Д.І.Багалія з повним збереженням стилю автора. Виправлено лише описки і явні помилки, скорочення розкриті у квадратних дужках. Листи датовані 1885-1922 рр. і друкуються вперше.

¹Багалій Д.І. Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. - Т.1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядкув., вступ. ст., комент. В.В.Кравченка. - Х.: ХПГ “НУА”, 1999. - С.144-147.

²Оглоблин О. Пам’яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957). (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Український історик. - 1988. - №1-4. - С.94.

³Там само. - С.102.

⁴Палієнко М.Г. “Киевская Старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX - початок XX ст.). - К.: Темпора, 2005. - С.193.

⁵Лист Бакаєва М.М. до Багалія Д.І. від 13 липня 1885 р. - ІР НБУВ - Ф.І. - Од.зб.45536. - Арк.1-2.

Автограф.

⁶Палієнко М.Г. "Киевская Старина" (1882-1906): Систематичний покажчик змісту журналу. - К.: Темпора, 2005. - 608 с.

⁷Багалій Д.І. Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. - Т.1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядкув., вступ. ст., комент. В.В.Кравченка. - Х.: ХПГ "НУА", 1999. - С.133.

⁸Там само. - С.144.

⁹Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 27 вересня 1888 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45537. - Арк.1-3. Автограф.

¹⁰Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 18 листопада 1888 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45538. - Арк.1-4. Автограф.

¹¹Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 6 грудня 1888 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45539. - Арк.1-5. Автограф.

¹²Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 2 квітня 1889 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45540. - Арк.1-6. Автограф.

¹³Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 10 серпня 1889 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45541. - Арк.1-6. Автограф.

¹⁴Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 28 жовтня 1889 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45542. - Арк.1-4. Автограф.

¹⁵Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 29 грудня 1890 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45543. - Арк.1-6. Автограф.

¹⁶Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 28 березня 1891 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45544. - Арк.1-2. Автограф.

¹⁷Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 2 січня 1892 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45545. - Арк.1-6. Автограф.

¹⁸Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 9 лютого 1892 р. - ІЛНАНУ. - Ф.37. - Спр.269. - Арк.1-4. Автограф.

¹⁹Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45548. - Арк.1-6. Автограф.

²⁰Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 22 жовтня 1892 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45546. - Арк.1-2. Автограф.

²¹Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 2 січня 1901 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46414. - Арк.1-2. Автограф.

²²Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 23 листопада 1922 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45547. - Арк.1-2. Автограф.

²³Лист Бакая М.М. до Багалія Д.І. від 23 листопада 1922 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45547. - Арк.1-2. Автограф.

Передмова, упорядкування і коментарі *Г.М.СТАРИКОВА*

ЛИСТИ БАКАЯ М.М. до БАГАЛІЯ Д.І.

№1

1885 13/VII.

Спасибо Вам, дорогой Дмитрий Иванович, за письмо, за те интересные и приятные известия, какие заключались в нем. Сам я от души жалею, что не удалось достать 3 т[ом] Ак[тов] Ю[го]-З[ападной] Р[оссии]¹, хотя работать и так есть над чем.

Все вып[иски] Румянц[евской] Описи мною уже прочтены более или менее основательно, материал еще не систематизирован, но, очевидно, что тут больше всего данных для колонизации Левобережья, при том колонизации шляхетской и меньше указаний для колонизации козачьего сословия; есть данные для юридического и экономического быта козач[чинны] Левоб[ережной] Укр[аины]. Извлечено все необходимое из 7 тома Ист[орико]-Стат[истического] Оп[исания] Черн[иговской] епарх[ии]. Кроме того просмотрены материалы 4-х последних томов Актов Ю[жной] и З[ападной] Р[оссии], дневника Освенцима², Разрядов и проч.

В прошлом письме я Вам писал, что решил пересмотреть Полт[авские] Губ[ернские] Вед[омости] с 38-го года. Пересмотрел почти половину: этнографического материала весьма много; есть и исторические документы, так: 2 универсала Скоропадск[ого], универс[ал] Корибута Вишневецкого на основании

Лубенск[ого] монастыря (интерес для колон.) и др., помещены в введ. статье Дьякова: “Заселение константиноградск[ого] уезда”, составленная по местным преданиям и документам архива, находящегося при Констан[тиноградской] полиции.

До сих пор все историч. материалы переписывались мне любителями этого дела. Получил официальное разрешение для занятий в архиве Губерн[ского] Правл[ения], где занимается и Лев Васильев. Он намерен дать полный отчет о тех материалах, какие заключаются в этом архиве. Львом Вас[ильевым] просмотрен также архив казенной палаты, где ему удалось найти связи Румянцевск[ой] Описи (часть Гадячск. [?] и др.) или быть может это то, что нашел Лучицкий³. Во всяком случае о результатах своих поисков в архиве казен[ной] палаты Л[ев] В[асильев] написал записку для Киевск[ой] Стар[ины]: В уезде разбирают архив Миларадовича-Николайченко.

Я же думаю воспользоваться из архива Губерн[ского] Правл[ения] несколькими делами для дворянства. С 20-го посещу по всей вероятности, архив депут[атского] Собрания, с которым хотелось бы познакомиться пообстоятельнее. Занятия мои теперь распределились так: утро в архиве, после обеда и вечером - домашняя работа.

Вы думаете ехать в Москву; если возможно будет, то потрудитесь справиться о существовании следующего сборника в арх[иве] м[инистерства] иностр[анных] д[ел]: “Списки или копии универсалов или приказов, одкрытых, давних гетманов именно: Богд[ана] Хмельницкого и других, которые на добра якие шли з якою установою выданы”. Будете ли на археол[огическом] съезде во Львове, куда, как узнал из Южн[ого] Края, приглашены Вы и Эварн[ицкий]⁴? Передает вам поклон Лев Васильев. От меня поклон Марье Васильевне⁵, Вашей маме - Надежде Митрофановне.

Адрес мой до 5-го Августа прежний: Полт[ава] Московск. ряд. маг. Климова. Дмитрию Петров. Пиндруси для Н.Н. С 5го Августа: Гадяч, Собст[венный] д[ом] Н.Н.Б[акаю].

P.S. Сочинения Голубовского⁶ есть, Яблоновского⁷ сразу не нашлось, его выписал Кареев. Из Варшавы на днях получит.

РНБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45536. - Арк.1-2. Автограф.

№2

Казань, 27 Сент[ября] [18]88 г.

Не без приключений, дорогой Дмитрий Иванович, обошлась первая треть моей дороги. Собственно приключения начались от Нижнего, где едва захватил последний пароход “Пермяк”, отходивший в Казань, во время начавшегося уже по Воле ледохода. Пассажиров набралось масса, так что места брались почти с боя при страшно повышенной таксе: билет 2го класса стоил 15 руб., 1го - 25 (обыкновенная плата 2 р. и 3). Ехали на пароходе от Нижнего до Казани три дня, претерпевая в пути и голод и холод и боязнь за жизнь. Дело в том, что за Нижним показался уже сильный ледоход, так что пароход попадал иногда в места сплошь занятые льдинами. Грохот от разбивающихся льдин производил крайне неприятное впечатление в каютах. Ночевать приходилось среди Волги - к берегу пристать было невозможно. На вторую ночь пароход настолько сильно захватило льдом, что двинуться можно было лишь после того, как машину пустили полным ходом. Пароход сошел с места, но сотрясение настолько было сильное, что в каютах льдом выбило несколько стекол. Переполох произошел страшный: предполагали, что пробит пароход. Весь 13ий день почти все

пассажиры питались только кипятком - в буфете не нашлось даже черного хлеба. В Казани пришлось переезжать на лодке Волгу, так как пароход к берегу не подошел. Я достиг берега благополучно. А следовавшую за мной лодку льдиной опрокинуло и б душ пошло ко дну. Таков был путь до Казани!

В Казани на 2ой день начал посещение профессоров. Первым посетил И.Н.Смирнова. После расспросов о Дм[итрии] Никол[аевиче] [?], он приступил к беседе о маг[истерском] экзам[ене]. На первый план, к моему удивлению, Смирнов выдвинул творение Спенсера: “история политическ. учреждений” и др., затем пошли имена Тейлора, Дрепера, Кольба, Кареева⁸ и пр. Это, как оказалось, историк-философ, или как его здесь именуют “спенсерист”. В конце беседы Смирнов сообщил, что “собственно он почти экзаменатором не будет и что вся сила в Осокине”, к которому дал визитную карточку. После Смирнова посетил Корсакова. Корсаков дал рекомендательное письмо к Флоринскому и библиотекарь Томск[ого] Универ[ситета] Осокин, приятель Флоринского, написал письмо к нему, где упомянул и обо мне. Васильев дал письмо к ректору Томского Университета и другим томцам-этнографам. Вообще казанцам великое сердечное спасибо пришлось несколько раз - за советы, за письма, а главное за тот искренний и радушный прием, на который я, конечно, не имел права рассчитывать. Что, напр., я для Осокина? А между тем такого человеческого отношения, какое я встретил у него, найти редко. Не говорю уже о Смирнове, Корсакове и Васильеве. Если нечто подобное я найду в Томске, то, право, не теряю надежды исправиться и снова уверовать в людей, как это было в былое, хотя и не отдаленное, прошлое. Конечно, много значило Ваше письмо и письма Дм. Никол., за которые тысячу раз скажу спасибо. Послезавтра выезжаю в Пермь с попутчиком. С Дубровиным о книгах переговорил... Сегодня получил подорожную, которая пришла вовремя. Искренний привет и поклон Марье Васильевне и Марье Александр., а также и Наташе. Не забывайте и пишите. Главное помните, что письма Ваши лучшее и единственное ободряющее здесь дружеское послание.

Н.Бакай.

P.S. Передайте поклон Петру Савичу [Ефименко]⁹ и Алекс[андре] Яковл[евне] [Ефименко]¹⁰, а также непременно и Николаю Федоровичу [Сумцову]¹¹ и Николаю Осиповичу [?], если не забыли меня.

РНБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45537. - Арк.1-3. Автограф.

№3

Томск. 1888 г. 18 Ноября.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Только вчера я добрался до Томска, проехал от Казани 2800 верст; из них 2000 на лошадях. Остановку сделал в Перми, в Тюмени по дню и в Омске на ? дня. От Тюмени до Томска 1500 верст на лошадях проехал в 7^{1/2} дней, останавливались лишь два раза в день на станциях, чтобы напиться чаю. Невзгод претерпел немало. С Казани я выехал с попутчицей. За 900 верст от Казани нас захватил буран; ехать дальше не было возможности, что, не смотря на ночь, пришлось остановиться среди поля. К свету сани-возок и лошади были покрыты снегом; ямщик-татарин с большими усилиями выбрался из кибитки, кое-как отпряг лошадь в деревню и только к 12 часам нас откопали. Близ Томска на Каме при переправе провалился лед и упряжка пошла ко дну. Если бы не ловкость провожатых, быстро обрезавших постромки, то

несдобровать бы и саням. Мы шли отдельно. С Перми я поехал сам, до Тюмени по железной дороге... Тяжел был для меня перевал чрез Урал и границу: я сильно чуть не заболел в Тюмени и поспешил выехать, решившись ехать до Томска насколько можно быстрее, чтобы физической усталостью заглушить работу мысли и сердца. По дороге в Томск под Омском ночью встретилась партия беглых-ссыльных из 14 человек. Лошади остановлены были, но ямщик ободрил меня. Завел он разговор на непонятном языке... Оказалось, что ссыльные просили хлеба, немного денег и покрывало, чтобы укутать небольшого ребенка на руках женщины. Я удовлетворил просьбу и мы расстались. На другой день по недосмотру ямщика на сильном ухабе, которыми покрыта вся сибирская дорога, сани так покачнулись, что я из кибитки вытолкнут был на передок, а ямщик под лошади. Я ударился лбом о козла, и рассек кожу до кости, а ямщик переломил руку. Кровь у меня лилась. Пришлось несмотря на мороз в 17 С градусов вынуть коньяк, кое-как замыть рану, перевязать ее платком и двигаться дальше, при чем ямщик сел в кибитку, а я на козла. Не обошелся благополучно и переезд через Обь. Воды в реке прибыло, лед несколько поднялся и стал тоньше. Меня провожало 10 провожатых; лошади были отпряжены. Возок благополучно перетащили, а одна из лошадей и здесь и утонула, после этих приключений, вчера, я наконец, приехал в Томск и вчера же начал посещение их, к кому были у меня письма. Прежде всего посетил библиотекаря университета - Кузнецова. Он любезно обещал все сделать, что только от него будет зависеть для занятий и сообщил, что отдел исторический у них очень богат, описан, пополняется современными изданиями и уже печатается каталог. С Кузнецовым в 8 часов вечера оправились к редактору - издателю: "Сибирского Вестника", сотрудником которого он состоит. Здесь я познакомился с другими сотрудниками. В том числе с сыном Коржа человеком очень опытным в издательском деле. Был приглашен к редактору на прием и получил предложение сотрудничать. Сегодня посетил Флоринского. Радушие и простота приема подкупили меня. Он обещал полный свободный доступ в библиотеку, интересовался планами на счет моей работы, рекомендовал осмотреть разоряемый Туруханский архив, наконец, высказал надежду на возможный мой переход в Томск, при перемещениях. Его здесь все любят и уважают. Странно было мне у попечителя встретить кабинет ученого весь заваленный книгами. Сам он в последнее время занимается историей и филологией.

Посетил директора гимназии Удовиченка с редактором, у которого и обедал сегодня. Книги буду выписывать через магазин Макушева, комиссионера университета. Завтра буду у ректора и завтра же думаю выехать, так как жить тут по финансовым соображениям дольше невозможно. В Томске я узнал кое-что уже об Енисейске... Флоринский заявил мне, что это по общественной жизни лучший уголок Сибири, что там есть сносная библиотека, есть интеллигенция и что этот город гораздо лучше Красноярска и других Сибирских губернских городов. Тоже сообщил и один из сотрудников Сибирского Вестника. Скоро увижу так ли оно. А пока, откровенно скажу, на душе не совсем легко. В особенности минуты грусти бывают часто в пути. Чего не передумаешь... Но тем не менее, представьте, я же еще ни разу не раскаялся, что оставил Харьков. Иногда, как например, в Тюмени, где я расстался с последней. Хотя и новой, но приятной, знакомой, мне делается очень тяжело, и только воспоминания о пережитых впечатлениях в Харькове примеряет меня.

Жму крепко руку Вам, дорогой Дмитрий Иванович. Поклон Марье Васильевне и Наташе напомните обо мне. Кланяйтесь в университет Сумцову, Куплев[аскому]¹² и архиву. Остаюсь искренне предан Вам.

Н.Б.

В Томске я еще щеголяю в пальто - здесь всего 10 градусов.

В дороге испытал морозов 32° С.

ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45538. - Арк.1-4. Автограф.

№4

Красноярск
1888 г. 6^е Декабря.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Совершенно неожиданно пришлось мне сделаться преподавателем Красноярской губернской женской гимназии, вместо Енисейской, притом преподавателем истории и словесности вместо истории и географии. Все это произошло следующим образом: в мае месяце преподаватель истории и словесности Красноярск. женск. гимназии был уволен за небрежность и пьянство; в сентябре же в Красноярск переведен директором классической гимназии директор Енисейской прогимназии, почему-то пожелавший переместить меня из Енисейска в Красноярск на открывшееся место. Генерал-губернатор дал согласие. Обо всем этом я ничего не знал до самого Красноярска. В Томске, когда осматривал университетскую библиотеку, познакомился с инспектором студентов, который передал через меня начальнице Красноярской женской гимназии письмо и посылку. Приехав в Красноярск, я остановился на сутки, чтобы отдохнуть и исполнить поручение. В 12 часов являюсь в женскую гимназию, увиделся с начальницей, вручил письмо и, вдруг, оказывается, что я (когда она узнала мою фамилию) перемещен в Красноярск и что меня здесь ожидают с нетерпением, так как едва удалось уроки истории и словесности раздать учителям классическ. гимназии. Вот каким образом я очутился в Красноярске. Уроков теперь у меня 22 - 12 историй; 10 словесности, при том я отказался наотрез взять в этом году 8^й класс. Получаю 100 руб. с лишком в месяц. Гимназия женск[ая] Красноярская в этом году, после печального прозябания обновилась. В материальном отношении она обеспечена хорошо: кроме недвижимости имеется 25.000 основного капитала. Здание - вполне приспособленное - в миниатюре это Харьковское реальное училище. Но с самого основания гимназии, с 1871 г., педагогический персонал ее с начальницей во главе слишком хромал. Только в прошлом году министерство прислало от себя начальницу, бывшую начальницу Томбовской гимназии, которая много уже успела сделать и для Красноярска. Все прежние классные дамы, преподавательницы и преподаватели с приездом начальницы должны были подать в отставку.

С Петербурга присланы были и учителя, и преподавательницы-курсистки и 8 классных дам. В число нового состава преподавателей попал, по воле Ген[ерал]-Губернатора, и я. Грустно только, что на мою долю выпала труднейшая часть гимназического курса - словесность, тем более мне неприятно, что ведь я никогда ею не занимался. Да и с письменными работами возни будет немало. Конечно, меня утешает несколько в этом отношении то, что словесность и история литературы мне не противны, что, следовательно, я с охотой и любовью могу отнестись к преподаванию и этих предметов. Тем более, что в Красноярской даже классическ[ой] гимназии Русск[ий] яз[ык] и литер[атура] читаются действ[ительным] студ[ентом] юридич[еского] факультета Казанского унивесит[ета]. Здесь таких курьезов немало: есть даже инспектора гимназий не окончившие университетов, преподавателей

гимназий очень много со средним образованием. В Красноярске положение мое несколько выгоднее в материальном отношении. Да здесь, когда явится возможность, можно будет заняться и своим делом. В женской гимназии имеется недурная фундаментальная библиотека, где я нашел: Соловьева, Шльоцера, Иловайского, Устрялова, Вебера и др. пособия. Кроме того, на библиотеки ученическую и фундамент[альную] в этом году ассигновано 400 рубл., а в следующем по 300 руб. в год. Занятия я уже начал с 1го Декабря. Дела будет много. Всех учениц в гимназии более 250. Меня посещают в VI и V классе ученицы VII и VIII классов, так что иногда класс битком набит.

С педагогами местными едва ли мне придется сойтись: слишком мало между нами общего, а зеленое поле и хлебное вино и подавно не соединят нас. Может быть, ближе несколько стану к красноярскому препод[авателю] истории в мужск[ой] гимназии, уроженцу Переяславля. Он даже наукой занимается: издает (не ведаю для кого и для чего) исторический, этнографический, статистический и экономический словарь, хотя до сих пор издание дальше буквы А не двигается. Я до сих пор не получил еще из Енисейска ни прогонов остальных, ни жалованья, за которое, вероятно, придется вести переписку с Енисейким попечительным советом.

Как только немного приду в себя - позабочусь о шубе Марье Васильевне. Это письмо, вероятно, Вы получите во время праздников, поэтому есть надежда, что воспользуетесь свободным временем и откликнетесь весточкой. Я до сих пор ни из дому, ни от знакомых ничего не имею. Вообще отсутствие газет, журналов и, главное, живых людей нагоняет на меня порядочную тоску, да плюс еще сильные страдания от катарра. Пока, единственное утешение нахожу во время уроков в VII классе, где, как-то случайно, большинство учениц умных и развитых. С грустью задумываюсь над тем, что я связан с Сибирью на 3 года, а тут еще не свое дело делаешь; а когда пойдут свои занятия - Бог ведает. На днях буду писать Николаю Федоровичу, просить советов и указаний. Сначала думал было обратиться я к Александру Афанасьевичу [Потебне]¹³, но зная, что он увидит в моем преподавательстве словесности высшую степень недобросовестности и шарлатанства - отказался от этой мысли. А я же в этом виноват?

Шлю искренний поклон Марье Васильевне, Марии Александровне и Наташе, и Петру Саввичу.

Адрес: Красноярск, женская гимназия.

В Красноярске теперь стоит всего 5 градусов холода. Я все время хожу в пальто. Вчера было 2 тепла и по улицам кое-где стояла вода Н.Б.

IPHBYB. - Ф. I. - Од.зб.45539. - Арк.1-5. Автограф.

№5

1889. Апрель 2

Сердечное спасибо Вам, Дмитрий Иванович и Мария Васильевна, за Ваши письма. Вы, вероятно, негодуете на меня за мое молчание?.. На первое ваше письмо, полученное в начале Февраля, я ответил вскоре, но оно не дошло до Вас по следующей причине: где-то вблизи Омска почта была ограблена, и только на днях почтовое ведомство сообщило мне, что и мои два письма - заказное Вам, а денежное домой - не дошли к месту назначения. Таким образом, отвечаю теперь и на первое и на второе Ваши письма.

Живется мне в Красноярске сносно, но только лишь сносно, живу особняком, так как иначе устроиться невозможно. При всем старании, я никак не мог найти хотя

бы одной сколько-нибудь добропорядочной семьи: все пьют, картежничают, а, главное, сплетничают. Так живет все общество, в частности, так живут и педагоги, от которых за все время ни одной сколько-нибудь умной мысли не пришлось услышать. Для меня промежутки между уроками иногда бывают невыносимы, так как приходится нередко слышать то, чему место только в [к]абаке. Ни о литературе, ни о местных вопросах, ни вообще о жизни общественной ни слова, хотя все преподаватели с высшим образованием, большинство из институтов. Конечно, сойтись с кем-нибудь из коллег коротко я и не мечтаю, а потому ни искренней дружеской беседы, ни советов, ни ответов на возбуждающие меня вопросы, я с самого приезда нигде не мог найти. Пресловутых, тесных, искренних кружков сибирской интеллигенции и помину нет. Вот почему, как ни тяжело, но держусь в стороне; веду жизнь “крота”, хотя и удручен этим положением “дела”. Физически чувствую себя также не особенно ладно. Усталость иногда бывает настолько сильная, что я едва просиживаю 5^е уроки. Всех уроков у меня теперь 32. За смертью одного из преподавателей, по предписанию генерал-губернатора, должен был взять несколько уроков в классической гимназии; 2 урока в воскресенье (чтение по литературе). Работы в гимназии гибель: преподавание запущено невообразимо. В мае будет ревизия - главного Инспектора и генерал-губерн.; я, конечно, кроме замечаний о недостатках, о слабости знаний - другого ничего не ожидаю. Свои занятия в загоне; и когда к ним приступлю, не ведаю. Все бы, впрочем, ничего, если бы здесь были, хоть нравы не настолько грубы. Гимназистки до такой степени резки, что сначала я отправился в Томск и Тобольск не для каких-то научных занятий, а имея в виду на дороге в Томск перехватить поехавшую в Россию с матерью гимназистку, еврейку, ученицу VII кл. Но это мне не удалось лишь благодаря отпору матери... Затем другие слухи несколько были по характеру подобны этому и еще более нагло оскорбили людей (и меня) ни в чем неповинных, но в силу лишь своей именно нравственной добропорядочности мозоливших глаза лицом, давно потерявшим человеческий облик... Все это вместе взятое до того задело меня, так глубоко оскорбило, что я на некоторое время потерял душевное равновесие, если оно только было у меня. Проходили дни, я все больше и больше сосредотачивался в себе самом; окончательно вошел в себя и подверг самозаключению. Гимназия и квартира - вот два пункта, в которых приходилось проводить все время. В течение каких-нибудь двух месяцев я сильно изменился: никто не видел иного у меня выражения на лице, кроме грусти; смеха также никто не замечал. Так время шло. Наконец, раз директор (человек иногда добрых качеств) пригласил в кабинет и спросил чем обуславливается то тяжелое настроение, в котором я нахожусь. Я, конечно, рассказал обо всем. Он сердечно просил меня ни в какие нелепые слухи не верить, так как Красноярск издавна отличался этим милым качеством.

Объяснение это несколько успокоило меня, хотя нельзя сказать, чтобы совершенно устранена была горечь всех их нелепых толков, которые нарушили мое душевное спокойствие. Хорошо еще. Что я стал более или менее серьезно относиться к своим учебным занятиям, да есть и другие работы. Это средство несомненно помогло мне и помогает выйти из затруднительных обстоятельств своего душевного мира и вместе с тем сохранить те лучшие качества, которые были присущи мне раньше. Более или менее приятно было для меня узнать и о моем перемещении в мужскую гимназию. Только теперь явилась возможность опять заняться историей, так как были устранены “тетрадки”, не дававшие раньше мне покоя. Между тем со дня окончания университета прошло 4 года. Были светлые надежды? Есть ли теперь? Едва

ли. По крайней мере, на многое смотреть иными глазами; относиться к себе. Да, север изменил меня и, по всей вероятности, не к лучшему, если не для людей, то для себя.

К Вам, уважаемая Мария Васильевна, обращаюсь с просьбой, которую думаю, при удобном случае Вы не откажитесь исполнить. Если Вам придется увидеть где-либо Николая Федоровича Сумцова, то узнайте - вычеркнут ли я из списка членов харьковского Истор.-Фил. Общества или попал в члены-корреспонденты, как предлагалось раньше с изменением устава? Вообще в каком положении находится вопрос о моем членстве. Если я состою членом, то мне нужно иметь на это доказательство в виде билета или чего-либо другого. Если причитается с меня взнос, то его вышлю.

Вероятно, этот вопрос может разрешить и Дмитрий Иванович, но так как Дмитрий Иванович едва ли согласится написать мне об этом, то я и обращаюсь к Вам, быть может, несколько затрудняя Вас своею просьбою. На днях я избран членом Енисейск[ого] Губерн[ского] Статист[ического] Комитета по предложению нового губернатора. Кажется, деятельность нашего Стат[истического] Комитета несколько оживится, по крайней мере, предполагается передать Енис[ейские] Губерн[ские] Ведом[ости].

Если пожелаете познакомиться немного с бытом Сибири, а следовательно, отчасти и с тем обществом, в котором мне приходится жить, то прочтите ст. Астырева в сентябр[ьской] кн[иге] Русской Мысли (№ 9, этот год). Статья принадлежит знатоку крестьянства и хотя относится непосредственно к быту крестьян, но черты крестьян за немногим исключением могут быть перенесены и на местную интеллигенцию. Нужно лишь их несколько смягчить.

Обнимите и поцелуйте милых и дорогих Олю и Наташу. Сердечный поклон Дмитрию Ивановичу.

Искренно и глубоко уважающий Вас Н.Бакай.

Поклон Сумцову.

P.S. Холода с половины Декабря до начала Марта стояли ужасные: от 38-42 [градусов]. В настоящее время бывают морозы 8-10-12[градусов]. Реки вскроются в конце Апреля. Занятия зимой, не смотря на холода, не прекращались. Последний циркуляр министерства только при 45 разрешает занятия прекратить. Было несколько случаев, что целые обозы замерзали. У меня 2 раза сошла с лица кожа.

Н.Б.

Где будете летом?

РНБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45540. - Арк. 1-6. Автограф.

№6

Красноярск 10-е Авг[уста] [18]89 г.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Вчера возвратился из Минусинского округа, где пробыл весь Июль и половину Июня; вчера получил и Ваше письмо, и речь - сердечно благодарю за то, что не забыли меня; вчера же вечером прочитал в № 190 газеты "Новости" о том, что Вы и Сумцов утверждены с 1-го Июня ординарными профессорами. Новость эта до такой степени произвела на меня сильное впечатление, что я не мог в Библиотеке более сидеть, пошел к кой-кому из сослуживцев поделиться своею радостью, но им, конечно, не совсем она была понятна. Не знаю - ожидали ли Вы ординатуры, но я так скоро не предвидел, особенно для Сумцова, принимая во внимание интриги в университете. Ясно, что Вы, а за Вами и Сумцов стоите вне этих интриг; ясно, что Вы и он устойчивы и без Карловичей¹⁴ и что его мощная рука по отношению к Вам

оказывается немощной. Вы теперь достигли желанного предела, но что всего важнее - это условия, при которых достигнута ординатура. Повторяю - я рад бесконечно, крепко целую Вас, поздравляю, а за меня уже поздравьте и почтенного Николая Федоровича. Жалею, что поздно получил Ваше письмо, так как решение вопроса о шубе для меня важнее было бы знать до отъезда из Красноярска. В Минусинском округе на озере Широ мне пришлось познакомиться с Енисейскими золотопромышленниками и торговцами пушным товаром, приехавшими на Широ лечить ревматизм и другие недуги. Я не забыл о шубе... Беседовал с ними по этому поводу. Оказывается, что меха привозят из тайги в Ноябре, Декабре, так что только в это время и можно в Енисейске (Красноярск получает из Енисейска) подобрать что-либо, чтобы выбрать хороший мех придется покупать цельные шкуры, так что волея-неволей выйдет два меха, потому что только известные части шкурки пойдут на один мех, чтобы мех был однообразный, а другие - на другой. Теперь придется завезти с знакомыми в тайге переписку, хотя ответ не так скоро получу.

Лето проведено мною не скажу, чтобы с пользой. Гораздо лучше было бы ехать в Томск для занятий, но экзамены меня так утомили, что требовался отдых, почему я и избрал поездку в "Италию Сибири", отчасти, действительно, напоминающую нам благодатный юг. Экзамены сошли у моих учениц и учеников благополучно. Начальство довольно, заметило даже, что я слишком строг. Тяжело мне пришлось на экзаменах потому, что экзаменовал нередко не только своих, но и чужих учениц: один преподаватель несколько раз являлся на экзамен в нетрезвом виде, за что перемещен далеко на Восток в уездное училище, другой в дни экзаменов болел, а злые языки объясняли его болезнь незнанием курсов. Наконец пришлось председательствовать в экзаменационных комиссиях. Последнее особенно неприятно было мне: заметны были глухие намеки, глупые насмешки, тогда как я только лишь исполнял в данном случае предписание начальства. Год закончился бы вполне благоприятно, если бы не донос (на 35 листах) на женскую гимназию, посланный к генерал-губернатору по следующему поводу. В начале Мая начальница посадила в одиночное заключение двух учениц 8 класса (по 20 лет) за дерзость учителю математики. Виноваты были ученицы в следующем: учитель математики, выйдя раз из комнаты начальницы, встретил в коридоре одну из учениц 8-го класса, которая обратилась к нему с вопросом: "Вы, вероятно, ходили докладывать начальнице о поставленных у нас двойках? напрасно, мы и сами уже заявили ей об этом". Другая ученица просто стояла вдали. Математик раньше такие доклады делал. Я более или менее знаю ученицу, предложившую вопрос математику и думаю, что она сделала это бессознательно, по наивности или просто по глупости. Сыр бор загорелся... Без педагогического совета были наказаны ученицы, а затем они подали увольнение... Наконец, отец одной из уволившихся послал донос генерал-губернатору. Я имел в руках копию доноса. Документ этот во многих отношениях интересный: по нему прекрасно можно изучить некоторые бытовые черты местного общества, но особенно беззастенчивую, не знающую пределов сибирскую клевету, которая так резко выступает и в жизни семейной и в жизни общественной. В доносе 4 раза упомянута моя фамилия, но меня скорее хвалят, чем порицают. По крайней мере, указания на мою настойчивость в занятиях, на мои отношения к ученицам 8-го класса, отличаются положительным характером. Чем это объяснить - еще не знаю; но думаю, что моя полная изолированность от местного общества (я еще не пью и в карты не играю) тут много помогла. Особенно жаль, что в доносе не только оклеветали, но и оскорбили совершенно неповинных в этом деле некоторых преподавателей. Донос,

конечно, не достиг целей - увольнения начальницы, преподавателя математики и преподавательницы матем[атики], но по всей вероятности, в Иркутске все же ему до известной степени поверили. Другое совершенно было бы дело, если бы была подана жалоба, вероятно, она бы имела и другое значение.

Новый учебный год начнется с 15-го - 20-го Августа. Кажется, он не будет особенно удобным для меня. Дело в том, что по достоверным слухам мне предлагают дать 7-й и 8-й класс (истор[ия] и геогр[афия]) в Мужской гимназии снова, чего я очень и очень не хотел бы, так как изображать заплату на прорехах классической гимназии не особенно приятно, да это неблагоприятно отразится и на женской гимназии, где мне хотелось бы сосредоточить исключительно свою деятельность, а не двоиться. Не виноват я, что в классической гимназии имеется 7 специалистов и ни одного историка, ни одного слависта, если не считать таковым действительного студента юрид[ического] факул[ьтета], занимающего уже 10 лет кафедру словесности в мужской гимназии. Кроме того, мне в этом году, кажется, хотят навязать педагогику. Тогда как я думал, наконец, познакомиться в этом году с историей Сибири; да и вообще хоть от литературы не отставать, а то прошлый год был неблагоприятен для меня; я ничего не делал для себя; не было времени, а ведь кто не идет вперед, тот идет назад; пройдет еще так год, отстану от умственных интересов еще больше, а там, пожалуй, и сибиряком стану...

Все может случиться. Хотя пока держусь на ногах. Искренний глубокий поклон Марье Васильевне. Наконец целую. Кланяйтесь знакомым. Пишите в каком положении диссертация Буцинского¹⁵? Не забывайте, что письма Ваши охраняют меня от влияния многих здешних неблагоприятных условий.

Н.Б.

Сообщите о государственных экзаменах: как идут, каковы результаты?

Вчера узнал, что педагогика действительно поручена мне. Если Вас не затруднит, то узнайте какие руководства приняты в Харьковских женских гимназиях? Какие пособия и какова программа? Мне думается, что Зеленогорская не откажется помочь. Если не обременит Вас, то сообщите скорее.

Бакай.

РНБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45541. - Арк.1-6. Автограф.

№7

28-го Окт[ября] [18]89 г.

Вы, конечно, дорогой Дмитрий Иванович, получили мое письмо, посланное в Августе и, следовательно, обвинение в молчании теперь с меня снято. Что касается Корсакова, то и ему послано было письмо в Марте, но, очевидно, затерялось, так как было послано не заказное. Вообще к местным почтовым порядкам можно привыкнуть только мало-помалу. У нас только на днях установилось более или менее правильное сообщение с Россией, так как зима установилась вполне с 22-го Сентября и с этого времени переправы через реки были крайне затруднительны, то и почта доставлялась и отправлялась неаккуратно: третьего дня получено было 17 почт сразу. Вот почему и это письмо отправлено несколько замедлив.

Теперь, после письма Вашего, когда я узнал о противодействии со стороны Карловича¹⁶ [Надлер В.К.] относительно Вашей ординатуры, еще более обрадовался получению ее Вами. Что касается меня, то пою все одну и ту же песню: работы много, но работы нередко глупой, еще чаще официальной, сухой... Теперь много

приходится работать над педагогикой и курсом методики географии для VIII кл[асса]. Так как у меня три раза в неделю по 5 уроков, да еще, по всей вероятности, будут вечерние занятия, то устаю сильно и дома работа идет плохо, медленно.

Немного познакомился с главнейшими источниками по истории Сибири и хотелось бы в Июне выехать в Россию, чтобы в Июле позаниматься в архиве Мин[истерстве] Юстиции, посетить родину, увидеть Вас и затем опять в Сибирь, к которой я за последнее время значительно привык. Не откажите, если сочтете возможным, прислать мне что-либо вроде карточки своей, чтобы я мог обратиться к Оглоблину за некоторыми расспросами, если только поездка будет окончательно решена, что будет зависеть от совета гимназии - выдать ли вперед мне за три месяца жалованье или нет? В нашей гимназии значительные перемены: почти весь учебно-воспитательный персонал новый; приехали 4 институтки петербургских институтов. В особенности полезна гимназии приехавшая из Политехнического института и бывшая на курсах. К сожалению, зависть взяла многих и на днях был открыт новый донос одной из классных надзирательниц (немой) на приехавшую... Окончилось дело объяснениями, но кто же после всех этих мерзостей, отравляющих положительно жизнь, подрывает энергию, будет друг к другу относиться сколь-нибудь искренно. Вот почему почти всем нам приходится без нужды прятаться по углам, замкнуться - вообще изображать немых, но, к сожалению, не глухих...

У меня теперь в Красноярске есть несколько семейных домов знакомых, но положиться на их верность пока нельзя...

Почему и сижу в большинстве часов дома, даже в свободное время. Только недавно получил "Киевскую Старину"; пришел в восторг от Чалого. Больше потому, что там слишком много знакомых картин моего детства. Будьте так любезны, Дмитрий Иванович, сообщите, где находится экземпляр "Киевской Старины", высланный редакцией в этом году в Харьков мне, как сотруднику. Если его можно найти, то не откажите переслать в редакцию в Киев. Будет ли издаваться "Киевская Старина" в 1890 г. - сообщите. Напишите о государственных экзаменах подробно, а также о диспуте Буцинского, сочинение которого я выписал, но еще не получил. Рецензию на курс Осокина читал, возмущался и представлял себе, как обрадовались, прочтя ее, Карлович и присные его. Держал ли магистерский экзамен Ласшенч? Думаете ли быть на археологическом съезде в Москве? Жду письма от Вас [с] нетерпением. Здорова ли Мария Васильевна? Вам, глубокоуважаемая Марья Васильевна, шлю искренний привет и сердечную благодарность за Ваши приписки в письмах. Несколько теплых слов много значат в этой жизни. Если будете иметь возможность, то сообщите о моих знакомых - Григорьевой и Ольге Алексеевне Заленской? Что с последней? Наташу поцелуйте, Марине - кланяйтесь. Остаюсь искренно и глубокоуважающий Вас

Н.Бакай.

Нельзя ли будет выписать мне курс лекций по географии Краснова, похлопочите. Вашу статью о Новороссии читал и своим ученикам VII и VIII кл[ассов]. Брали домой, заинтересовавшись. Мне очень и очень понравилась она.

Новый наш Генерал-Губернатор Горемыкин проездом посетил нашу гимназию. ? часа был у меня на уроке географии в VII кл[ассе]. Сам спрашивал, отвечали прекрасно и сознательно.

IP НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45542. - Арк.1-4. Автограф.

№8

29 Декабря, 1890 г.

С новым годом!

Дорогой Дмитрий Иванович!

Получил я Ваше письмо совершенно неожиданно. Вы не забыли, конечно, что за целый год это второе Ваше письмо: 1-е получено в Феврале, 2-е - в Декабре. Поздравляю с получением от Акад[емии] Н[аук] золотой медали; сердечно рад Вашему новому успеху, о котором узнал прежде всего из "Историч[еского] Вестн[ика]". Читал и напечатанное в "Журн[але] Мин[истерства] Н[ародного] Пр[освещения]" извлечение из Вашего отзыва о книге Лазаревского¹⁷. По моему, более сочувственного отношения, большей теплоты и серьезности, какими проникнуто извлечение - и желать невозможно. Хотя я и не читал Вашего отзыва, но до некоторой степени могу себе представить, как Вы усердно работали над его составлением и насколько капитальна Ваша работа! Надеюсь Вы вышлите мне оттиск отзыва, если он будет напечатан или, по крайней мере, сообщите, в каком Академическом издании он будет помещен. Ведь и я когда-то интересовался Левобережьем; интерес существует, но активно проявиться он не может...

В письме Марии Васильевне я сообщил уже кое-что из своей Красноярской жизни за последнее время. Переход мой в мужскую гимназию благоприятно отразился на моих занятиях историей. Явилась теперь только возможность почти исключительно сосредоточиться на исторической подготовке. Первое полугодие это дело шло несколько несистематично: мне много пришлось работать для гимназии, так как мой предшественник многих курсов и притом в больших размерах не довел до конца. В своих занятиях я руководствовался Вашими указаниями, данными при отъезде и программой Лихачева, полученной в Казани. С нового года надеюсь вести дело систематичнее, так как и в гимназии согласно программе. Со 2-го полугодия идет курс Русской Истории. Пособия кое-какие выписал. Выписал даже некоторые материалы ("Акты" для истории Сибири). Вблизи Красноярска (в 5-ти верстах) живет на заимке богатый купец Юдин, владелец значительной библиотеки, состоящей в настоящее время более 50 тысяч. Я пользуюсь отчасти и книгами этой библиотеки, хотя занятия в ней крайне стесняют: на дом книги не выдаются; многих пособий и источников все же нельзя найти - даже для истории Сибири. Я посещаю библиотеки лишь в праздничные дни, но много ли успеешь сделать? Кроме того, так как по предложению губернатора я избран в члены Ен[исейской] Губ[ернской] Стат[истической] Ком[иссии], то я обещал для сборника статью: "Общий обзор актов, относящихся к истории колонизации Сибири в XVIII в."

Я приглашен также и в Комиссию по преобразованию неоф[ициальной] части Енисейск[их] Губ[ернских] Вед[омостей]. Приготовлены небольшие статейки: "О составлении переписных книг Туруханска и Мангазеи в XVII в.", "О библиотеки Юдина"; рецензия на книгу Кузнецо[ва?] - "Материалы для истории. Акты". С Сентября ежемесячно в Сибирский Вестник помещал обзоры исторических журналов, но от последней работы с нового года отказался, как от работы срочной и малополезной.

При Вашем содействии и указаниях хотелось бы приготовить для Журн[ала] Мин[истерства] Н[ародного] Пр[освещения] статью на тему: "Заботы Петра В[еликого] о развитии промышленности и торговли в Сибири". Не откажите сделать указания, хотя на главнейшие материалы и пособия. Я выписал указатель литературы о Петре В[еликом] - Метова; и также Памятники для истории Сибири в XVIII в.

Если бы больше было времени, если бы я лучше чувствовал себя физически, а особенно, если бы не тяжело жилось в духовно-нравственном отношении, то, конечно, работать можно было бы и больше. В настоящем году у меня 23 урока, в прошлом - 28, и за целый учебный год я не пропустил ни одного урока. Устал порядочно, отдыхать не приходится. Вокруг меня только сплетни и та среда, с которой не было (хотя и были попытки) и нет точек соприкосновения. Все это вместе взятое заставило меня изолироваться от местных людей и их гадостей. Тем не менее, не смотря на полную необходимость при подобных обстоятельствах, подавить у себя всякую общительность с людьми, я чувствую, как это трудно дается и в тоже время как неприятно отражается на душевной жизни. Поэтому-то, принося благодарность Вам за предложение о переходе на службу в Россию, я, после некоторых раздумий, решил оставить Сибирь, употребить предстоящие каникулы на ближайшее знакомство с некоторыми пунктами Енисейского края, что, по всей вероятности, пригодится на будущее время. Тяжело здесь жить, нелегко и в России, в чем меня убедил первый опыт службы, но все-таки там у Вас легче... Срок обязательной службы оканчивается в Июне, срок трехлетний, а так как о переходе можно хлопотать лишь после окончания срока, то потому волей-неволей придется еще годик протянуть в Сибири. Тем временем можно будет заблаговременно подать прошение в некоторые округа, если бы не удалось попасть в Дерптский. Тем более, что мне хочется непременно попасть в классическую гимназию учителем истории и притом в губернский город, при железной дороге.

Я с Дерптским учебн[ым] округом мало знаком; вероятно, Вы сообщите мне сведения о попечителе и о переменах последнего времени в тех краях, наконец, о времени, когда удобнее подать прошение. Не забудьте также, дорогой Дмитрий Иванович, написать мне, состою ли я членом Харьк[овского] Истор[ико]-Фил[ологического] Общ[ества], если состою, то вышлите билет, деньги, сколько потребуется, вышлю. Если меня уже вычеркнули, то нельзя ли сделаться членом-корреспондентом. Напишите также как имя и отчество Оглоблина¹⁸. К нему с кое-какими запросами необходимо обратиться.

В середине Июля в Красноярске ожидается приезд Наследника Цесаревича с Владивостока. Уже теперь заметны кое-какие приготовления. Хотя у нас каникулы начинаются с 1 Июня по новому распоряжению министерства, то отпуск можно для выезда лишь получить до 15 Июля, так что придется несколько ограничить время каникулярных поездок. В Россию же, кажется, совершенно не будут давать отпусков. По всей вероятности, придется шить и мундиры. Спустя слишком год, т.е. каникулы 1892 года я, если буду жив и здоров, во что бы то ни стало провожу в России, а может к этому времени и совершенно удастся уехать в Россию.

Сообщите где и когда Буцинский защищал диссертацию. Я еще раз прочитал его сочинение и еще раз убедился в том, какой смелостью обладает он, делая те или другие выводы: хотя легко заметить насколько незначителен запас материалов, которыми он располагал.

В библиотеке мне пришлось просмотреть диссертации Чечулина, Якушкина и Лаппо-Данилевского¹⁹. Особенно понравилось исследование Лаппо-Данилевского.

Кто в настоящее время работает в архиве Малоросс[ийской] Коллегии и вообще в каком положении архив?

Преданный Вам и всегда помнящий Вас Н.Бакай.

P.S. Пишите скорее.

ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45543. - Арк.1-6. Автограф.

№9

Красноярск 1891 марта 28 день.

Спешу глубокоуважаемый Дмитрий Иванович, ответить на Ваше письмо и выслать Вам статью: “К истории колонизации Левобережной Украины в XV-XVI в.”. Если возможно будет, то поместите статью без сокращений, т.е. и историко-топографический очерк. Не откажите также выслать 60-70 оттисков статьи; причем издержки на бумагу и переписку будут мною возвращены. Сожалею, что не имею под руками работы Лазаревского, и потому, вероятно, в статье будут недочеты; я выписал “Описание Малороссии”, но когда получу не знаю, а послать статью поспешил потому, что скоро мне будет отрезаны надолго от России по случаю разлива реки. “О Консистентах”, если находите возможным, то поместите в сборнике. Если бы избрание меня в члены общества состоялось до каникул, то не откажите выслать членский билет. В этом же письме посылаю Вам и программу магистерского экзамена по Русской истории. Это программа Казанского Университета; по этой программе держал экзамен Лихачев. Признаете ли Вы ее пригодной для экзамена? Отчасти из письма Марьи Васильевна, отчасти из газеты узнал о значительных переменах в составе профессоров историко-фил[ологического] Факультета Харьк[овского] Унив[ерситета]. Перемены это очень значительны и думаю, что к лучшему. Почему же Вы, Дмитрий Иванович, так скупы на эти известия? По крайней мере в Вашем письме ни слова не нашел о переменах. Не могу не позавидовать Бибику и в особенности Савве²⁰, приступающему к экзамену. При его подготовке и добром к нему отношении, вероятно, он пройдет без задержек. Много значит быть в университетском городе или по крайней мере, вблизи, иметь источники для более или менее правильных занятий, да еще по необходимости и не обременять себя учебной работой. Если Савва держит экзамен. То сообщите о результатах, а также - кто заменил Надлера и справедливо ли известие, что Будицкий готовится к печати материалы по истории колонизации Сибири и намерен выпустить в скором времени 2-ой том исследования.

В следующем году я намерен в Кавказском и Дерптском округе попытаться счастья по переводу в Россию. В первом, тогда, если не удастся в последнем. Надеюсь, что в Дерптском округе окажите содействие. Так или иначе, а в следующем году летом я обязательно буду в России. Если физически и нравственно очень буду плохо чувствовать себя, то, пожалуй, после проезда наследника уезду и теперь в Россию, хотя это сделать и крайне затруднительно, почти невозможно. “Киевскую Старину” не получаю.

Очень рад, что архив Харькова привлек работников, не забывают, пишите.

Сердечно преданный Вам

Н.Бакай

РНБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45544. - Арк.1-2. Автограф.

№10

1892, I, 2.

Дорогой Дмитрий Иванович!

Письмо Ваше я получил в конце Декабря и обрадовался настолько, что не помню, когда я находился в подобном веселом настроении в Сибири. Прежде всего я сердечно рад, что Вы, Марья Васильевна и семья Ваша здоровы. Единственно, чем я

объяснял Ваше молчание это - болезнью в прошлую тяжелую осень кого-нибудь в семье. Послать телеграмму я не решался; а послал в середине Ноября Вам письмо, на которое ожидал ответа, но наши письма разошлись. Сердиться на Вас я не думал. Да и могу ли я при том теплом расположении, которое всегда встречал от Вас и Марии Васильевны, решительно без всяких данных предполагать, что наши отношения с отъездом моим в Сибирь изменились? Кроме того, я позволю себе напомнить еще об одном... Ведь Вы, Димитрий Иванович, дали мне сильное средство для борьбы с нравственными невзгодами, дали, научили пользоваться им, и я всегда видел у Вас в кабинете, как средством этим пользовались и Вы. Средство это - научные занятия. Трудно сказать, что было бы со мною за четыре года в Сибири, если бы не университет, т.е. собственно Вы не научили меня дорожить книгой и свои скромные знания прилагать к дальнейшему развитию исторических сведений. Положим, что мои занятия в итоге дадут лишь мелкие крупички для истории, но они всегда были полезны для меня и сохранили меня в нравственном отношении, они полезны были для школы, так как пробуждали мысль и заставляли по мере сил увеличивать и запас сведений, и опытность. Вы видите, Димитрий Иванович, чем я Вам еще обязан и за что всегда буду благодарен. Пишу все это, конечно, вполне искренно. Впрочем, я хотел Вам высказать это же при ближайшей нашей встрече, но высказываю теперь, раз речь зашла о наших отношениях. Итак, я всегда глубоко ценил Ваше доброе расположение ко мне, не сомневался в нем и всегда помнил Вас и Марию Васильевну.

Что же касается, почему не написал Вам до каникул, то это объясняется не только тем, что ожидал от Вас ответа, но еще и другими обстоятельствами. В начале Мая в виду проезда Наследника, к нам приехал Главный Инспектор училищ Восточной Сибири из Иркутска для ревизии; в то же время экзамены были ускорены, так что ученики отвечали без подготовки, и в один день приходилось присутствовать на двух и более экзаменах. Времени решительно не было. К концу Мая я едва не свалился с ног. Был день, когда мне пришлось экзаменовывать с не большим перерывом с 9 ч[асов] утра до 12 ночи на 3-х экзаменах. Инспектор страшно затягивал ответы. В общем у меня все сошло удовлетворительно и я получил лично от инспектора благодарность. Едва окончились к 5 Июня экзамены, как начались усиленные подготовки гимназистов к приезду Наследника. Подготовки эти состояли в ежедневных занятиях гимназистов военной маршировкой (классные наставники были наблюдателями), обучение их тем ответам, какие, по предположению, они должны будут давать Наследнику, если бы он обратился к ним с вопросом, наконец в распределении учебных пособий в новом здании гимназии, которое едва было окончено к приезду Цесаревича. Приезд состоялся 1-го Июля. В гимназии Наследник пробыл около часу. Принял подарок - альбом видов Красноярска, работа нашего учителя рисования Рутченко. Военная маршировка по команде Наследника сошла удачно. Вообще прием окончился благоприятно; есть предположение, что Красноярская гимназия будет названа гимназией Цесаревича Николая. На другой же день после отъезда Наследника, я немедленно на пароходе уехал на юг Енисейского края в топкие дебри, откуда послать письма нельзя было. С приездом в Августе мне пришлось невольно увеличить количество уроков до 26. В Августе ко мне обратились ученицы женской гимназии, окончившие 7-й класс, с просьбой взять на себя преподавание истории в 8-м классе, т.е. открыть историческое отделение, и заявили готовность взять на себя содержание этого отделения, если бы встретилось затруднение в попечительном совете. Я отказался. Просил об этом и директор. Я снова отказался. Наконец, опять просили ученицы, я дал согласие и вот теперь в

первый раз в 8 классе ж[енской] г[имназии] читается история. В начале года трудновато было с методикой истории, но теперь, слава Богу, получил пособия и дело идет, кажется, удовлетворительно. Не могу еще вполне привести в порядок курсы в мужской гимназии, так как здесь преподавание было запущено. Собственных занятий я тоже не забывал: прочел имеющиеся здесь источники по Русской истории, придерживаясь Ваших указаний, прочел несколько исследований; наконец, предполагаю совершенно закончить к концу мая выборку материалов из “Акт” для истории заселения Восточной Сибири. Если бы исследование Буцинского вышло раньше, то я едва ли бы и тогда отказался от этой темы: Буцинский безбожно игнорирует печатные материалы; также, вероятно, он поступит и с рукописными. В виду того, что я предполагаю быть в России следующим летом, что отпуск здесь получить крайне трудно (я рассчитываю на полугодовой отпуск с содержанием) и я поспешил с выборкой материалов, чтобы располагая в России архивным материалом увеличить печатный.

В конце Октября меня посетил В.И.Семевский²¹, объехавший всю Восточную Сибирь с целью собрать материал для истории приисковых рабочих в XIX в. Он настаивал на необходимости открыть архивную комиссию, но я указал ему на отсутствие работников и отказался взять на себя инициативу в этом деле. Я, между прочим, расспрашивал его о характере маг[истерского] экзамена в Петербургск[ом] университете. Он сообщил, что там главнейшие требования и в настоящее время сводятся к сочинению, в пределах которого, главным образом и производится экзамен. Впрочем, все это выяснится обстоятельно, если мне удастся посетить Россию. Относительно перехода на службу в Россию я согласен вполне; большое Вам, Дмитрий Иванович, спасибо за те хлопоты, которые Вы взяли на себя по этому делу. Долго я раздумывал над выбором - Кавказ или Дерпт... Пришел к следующему заключению. Хорошо, если бы мне пришлось быть на Кавказе северном, а если предложат на юге и опять в глушь, вдали от центров научных? Что тогда? В виду этого хотелось бы переселиться в Дерптский учебный округ, так как отсюда близко и к Москве, и к Петербургу. Поэтому-то посылаю Вам прошение на имя попечителя Дерптского учебного округа. Но, если бы Вы получили ответ неблагоприятный, то в таком случае, конечно, согласен и на Кавказ в какой угодно угол, так как оттуда можно скорее выбраться. Посылаю два прошения и попечителю Кавказск[ого] учебн[ого] округа, не обозначая точно.

Сердечный поклон Марии Васильевне, Наташе, Оле и новорожденному. искренно преданный Вам. Н.Бакай.

Прошения и оттиски будут высланы дня через два. Н.Б.

РНБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45545. - Арк.1-6. Автограф.

№11

1892 года, 9 Февраля

Дорогой Дмитрий Иванович!

Получил от Вас и второе письмо, но только сегодня отвечаю на него и вместе посылаю брошюры библиотекам и попечителю Дерптск[ого] Учебн[ого] Округа. Замедлил ответом не по своей вине: в письме от 14 января, которое Вы вероятно, уже получили, я писал Вам о болезни, которая постигла меня в Январе, но едва начал поправляться, как новая болезнь - жаба уложила в постель. И вот только два

дня тому назад я вышел в Гимназию, но с тем, чтобы больше не болеть. В течение Января у нас не было дома, чтобы не было больных. Больше всего распространены были: инфлюэнца, воспаление легких, тиф, оспа и горловые болезни. В Иркутске все учебные заведения закрыли, но наш директор по неразумному упорству настоял, чтобы занятия продолжались и результат получился следующий: 5 учителей было больных, в классах половина учащихся отсутствовала. В течение всего Января стояли жесткие морозы от 30-38°. Занятия прекращаются лишь после 40°. Теперь легче: морозы не более 15-20°.

О смерти А.А.Потебни я узнал на второй день Р[ождества] Х[ристов] и послал в Томскую газету "Сибирский Вестник" небольшую статеечку, посвященную памяти Ал[ександра] Афан[асьевича] [Потебни] напечатанную в №7-м. На днях получил первую книжечку "Киевской Старины", где прочел статью Никол[ая] Фед[оровича] [Сумцова] и увидел прекрасный портрет А.А. [Потебни]. Преподаватели русского яз[ыка] у нас и в Томске с большим нетерпением ожидают выхода в свет посмертных трудов А.А., о времени напечатания которых, хоть приблизительно, Вы не откажите сообщить мне. На первой неделе поста, согласно установленному сроку, я подаю прошение директору гимназии об отпуске с 1-го Августа и 4 месяца, который может мне разрешить лишь Генерал-губернатор, каникулярное же время отпуск может выдать директор самостоятельно, так что я могу получить в общей сложности отпуск на 5 месяцев. Я единственно теперь живу надеждой, после этого письма сообщите, где Вы намерены проводить лето? Вместе с этим письмом посылаю и прошение Попеч[ителю] Дерп[тского] Учебн[ого] Ок[руга] которое из прошений более удобным послать, полагаюсь на Ваше усмотрение. Кавказскому попечителю не посылаю согласно Вашему последнему письму. Еще раз благодарю за то участие, которое Вы принимаете в деле моего перехода в Россию. Билет на выкуп медалей не высылаю в виде гого, что % уже выплачен по Июнь и следовательно, [обрив листа].

Две марки приложены для прошения. Одну из них употребите сами, вторую прилагаю при прошении для ответа. Если бы дело окончилось успехом!

[13.I. 1892] П... числа, я проставил лишь месяц, так как посылка этих прошений зависит от ответа из Дерпта. Числа на прошении не откажите сами проставить. Вообще же это только мои соображения. Но как Вы признаете наиболее целесообразно поступить с прошениями, так и поступайте. При прошениях высылаю и мои брошюры, быть может, Вы сочтете нужным, как найдете сами, приложить их к прошению. Попечителю Кавказск[ого] учебн[ого] Округа я года два тому назад послал брошюрку "К вопросу об изучении Сибири", получил от него любезную благодарность, а потому для него этой брошюрки не посылаю. Если получу отпуск (это выяснится лишь в Апреле), сообщу Вам телеграммой, чтобы Вы знали когда я выеду и если получите какие-либо сведение из округов, то куда его направить. Хорошо бы было, если бы назначение мое, т. е. перевод состоялся тогда, когда окончится отпуск, чтобы мне не в Августе приступить к занятиям, а хоть с месяц в России отдохнуть. Это очень было бы полезно. Еще раз спасибо за хлопоты.

Сейчас заканчиваю небольшую статью, основанную на сыром архивном материале: "Страничка из истории народного образования в Восточной Сибири в конце XVIII века". Речь идет об учреждении и ходе занятий в Красноярском народном училище по инструкции Екатерины В[еликой]. Куда ее направить - не знаю. Кроме того, вероятно, к лету окончу статью из истории колонизации "Мангазея - исчезнувший город Восточной Сибири и его торговое значение в XVII веке".

Последнюю статью думаю в виде реферата прочитать в Харьковском Истор.-Фил. Обществе. Если уже отпечатаны оттиски моей статьи по Левобережью, то не откажите выслать. За присланную книги и оттиски очень благодарю. Начал это письмо на 2-й день нового года, а оканчиваю лишь сегодня 13-го Января. Проболел с 3-го дня нового года инфлюэнцой и довольно тяжело. Теперь совершенно оправился. У нас нет дома, где бы не было больных. Такой зимы никто здесь не помнит. 7-го января навестил меня директор.

ІЛНАНУ. - Ф.37. - Спр.269. - Арк.1-4. Автограф.

№12

Москва, 1892 года, Октября 22 дня.

Простите, дорогой Дмитрий Иванович, что так долго не отвечал на Ваше письмо, полученное мною вместе с деньгами 20-го Сентября. Работы было так много в архивах и библиотеках, что у меня, право, не было ни одной минутки свободной, к этому присоединились еще хлопоты о домашних делах и об устройстве своей семьи: 16-го Сентября я обвенчался с бывшей преподавательницей Красноярской женской гимназии Ольгой Николаевной Поповой, 24 Октября выезжаю в Сибирь.

Занятия постоянные в архивах продолжались до 14-го Октября; в архиве Министер[ства] Иностр[анных] Дел для своей работы я нашел немного материалов; но зато найденное имеет большое значение. Отношение служащих в архивах ко мне было в течение всего времени превосходное и, право, архив юстиции я оставил с большим сожалением. В самом конце моих занятий в архиве этом произошло событие, имевшее весьма печальные последствия для занимающихся. В течение последних 2-х лет в архиве работал по истории Малороссии преподаватель 1-й московск[ой] гимназии - Эйнгорн. В одной из книг "Киевск[ой] Стар[ины]" он поместил документы, заключающие отрицательные данные о деятельности воеводы Шереметьева. Историк рода Шереметьевых Барсуков, доведя работу до того момента, к которому относится документ, напечатанный Эйнгорном, игнорировал этот документ. По этому поводу в архиве Юстиции между Барсуковым и Эйнгорном произошло резкое объяснение. Барсуков оправдывался тем, что напечатанный документ заключает отрицательные данные о деятельности Шереметьева, а потому он на него и не сделал ссылки. Эйнгорн после этого разговора почему-то начал бояться, чтобы подлинник из столбца не был выкраден. Немедленно потребовал этот столбец и, к своему удивлению, документа не нашел. Тогда он с развернутым столбцом обратился к Самоквасову²² и изложил ему всю историю. Начинается суэта; после тщательного пересмотра столбца документ найден, но Самоквасов, дабы на будущее время прекратить возможность подобных случайностей, издает крайне тяжелые правила для занятий в архиве: получить столбец можно только в том случае, если об этом будет заявлено за два дня до начала занятий; такой столбец поступает в канцелярию, где его перенумеруют. После занятий библиотекарь, при возвращении столбца пересматривает каждую страницу; больше одного столбца зараз требовать нельзя, новый столбец можно требовать, возвратив прежний. все удивлены в Архиве такими распоряжениями. Я очень счастлив, что занимался до этого момента. Только благодаря тому, что мне можно было зараз получать 3-4 столбца, я и мог успеть достаточно сделать.

Не откажите, Дмитрий Иванович, по получении этого письма выслать магистерскую программу в Красноярск на мое имя; если можно, то и лекции по

географии. Марии Васильевне шлю поклон; дочек целую. Ольга Николаевна Вам и Марье Васильевне шлет свой поклон.

Любящий Вас Н.Бакай.

За присылку денег благодарю. Возвращу из Красноярска.

ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45546. - Арк.1-2. Автограф.

№13

Долго же, дорогой Дмитрий Иванович, пришлось ожидать от Вас письма. По газетам я внимательно следил за археологическим съездом; из отчетов в “Русск[их] Вед[омостях]” узнал, что Вы на съезде читали реферат, посвященный археологическим памятникам Харьк[овской] губ[ернии], ожидал от Вас из Москвы письма, но его не было. Делал запрос телеграммой знакомым - в Харькове ли Вы - мне отвечали, что Вы в Харькове. Молчание Ваше все же продолжалось. Волей-неволей пришлось позадуматься над причиной молчания. Вспомнил прошлое, припоминал настоящее и решительно не мог ни в чем обвинить себя по этому поводу. Тем не менее, чем больше проходило времени, тем тяжелее становилось на душе и без того многими и многим озабоченной. Не хотелось верить в то, что добрые отношения могли прерваться. Говорю откровенно и искренно, для меня бы это было слишком тяжело. Поэтому можете себе представить, как я обрадовался, когда получил от Вас письмо, хотя добавлю очень краткое, но и за то спасибо. Не откладывая ответа в долгий ящик, отвечаю Вам немедленно.

Сердечно поздравляю Вас с новым членом семьи! То-то, думаю, опять суеты было? Впрочем теперь Вы несколько опытнее.

С Октября и у нас много, много кой-чего нового, но, к сожалению, все новости грусть вызывающие. Начальница, возвратившись из Петербурга, привезла новых (3) классных дам, которые оказались крайне недобропорядочными. В гимназии развилось сплетничество и лучшая часть учебно-воспитательного персонала подверглась сплетням, а потом нападкам как со стороны начальницы, так и председателя педагогического совета. До чего у нас могут глумиться над человеком лучше всего видно из того, что мне пришлось видеть в учительской и коридоре истерические рыдания лиц, принадлежащих к числу воспитательниц и учительниц; все это вызвано было слишком неуместными и грубыми выходками начальницы. Появились о последней и две резкие статьи в местных газетах. Общество, дети и преподаватели относятся к ней враждебно. Но когда гимназия избавится от нее не ведаю. Во всяком случае это будет счастливый день в жизни гимназии. Да, нужно быть здесь, видеть “этого педагога в черной юбке”, слышать резкий нахальный тон, чтобы понять положение людей, поставленных в зависимость от своего рода Салтычихи. Право, бывают недели, когда идешь в гимназию и чувствуешь, что как будто тебя в яму опускают. Конечно, у меня лично никаких резких столкновений с начальницей не было, да едва ли и будут, ибо она в наше дело почти не вмешивается. Но ведь нельзя же быть равнодушным и ко всему окружающему, которое так растревает нервы, что ослабляет и учебные занятия. Были, впрочем, поползновения у начальницы вмешаться и в дело нашего преподавания, да окончились неудачей: раз за резкий тон по отношению к одному из преподавателей она получила выговор от председателя педагогического совета. Что будет дальше посмотрим. Работы у меня гибель. Едва, едва кое-как справляюсь с учебным делом - 27 уроков и 4 специальности

положительно заедают. Много возни с педагогикой, навязанной мне насильно. Как идет у меня преподавание, сказать сам не могу, хотя и приходилось слышать отзывы положительные. Но я сам отношусь к себе критически и почти каждый день замечаю пробелы, которых, конечно, не было бы или было бы меньше, если бы я попал только лишь на свою специальность. А то и передохнуть некогда. Усталый, измученный физически и нравственно, возвращаешься домой из гимназии, а там или тетрадки или спешная подготовка к урокам ожидает тебя, чем дальше, тем большую чувствую усталость и голова едва работает. О своих научных занятиях только с грустью подумываю, но делать для этого почти не приходится ничего. Пробовал серьезно заняться, но выходит все отрывочно, и пока вполне не освоюсь со своим положением, систематические научные занятия немыслимы. В последнее время немного познакомился с историей Сибири. 3-го Декабря читал на акте речь: "К вопросу об изучении истории Сибири" в которой, между прочим, провел мысль о необходимости учреждения в Красноярске Енисейской губернской архивной комиссии, но, конечно, мое желание останется гласом вопиющего в пустыне. Впрочем в недалеком будущем думаю подать докладную записку генерал-губернатору о мерах охранения архивных документов. Речь моя в настоящее время в типографии; экземпляр Вам вышлю. Иногда подумываю о будущем: как сложится моя жизнь дальше, конечно, неизвестно, но может случиться и так, что я в Сибири останусь, если не навсегда, то надолго, надолго. Без постороннего дела, т.е. собственных занятий по истории, пока еще не опустил, жить не могу, а поэтому, естественно, что кроме подготовки я, быть может, кое-что сделаю и для местной старины. Предполагаю даже проникнуть через год в каникулярное время в Туруханский край и в места знаменитой Мангазеи. В одном из №№ "Сибирск[ого] Вестн[ика]" поместил небольшую статью "О Миллере, как историке Сибири". Жаль, что из педагогов гимназии никто стариной не интересуется. В учительской семинарии интересуются лишь археологией. Приходится идти во всех местных занятиях ощупью, что не совсем удобно.

Сообщите, пожалуйста, как на археологическом съезде отнеслись к реферату Ядринцева? Кроме того, сообщите имя и отчество Оглоблина и, если можно, вышлите хоть свою визитную карточку, чтобы я, если буду летом в Москве, мог бы иметь более легкий доступ в архив Мин[истерства] Юстиции. Об этом я просил Вас и в предшествующем письме. Какая участь постигла диссертацию Ласкина и Буцинского? Последнюю прочитал внимательно. Если бы мне можно было поработать свободно года два, то, вероятно и я бы смастерил нечто подобное. Читал о ней отзывы - хвалят, а пробелов там немало. Впрочем, если за работу Андриевича выдали премию, то сочинение Буцинского и подавно можно хвалить. Рад, что архив Малор[оссийской] Коллегии приобретает, благодаря Вашим стараниям, определенное положение. Сожалею о Лашкевиче²³. Что-то будет с "Киевск[ой] Стар[иной]"? В "Сибирск[ом] Вестн[ике]" от времени до времени я помещаю отзывы о ней. Письма жду от Вас с нетерпением. Купить для Марьи Васильевны мех хороший и недорого потерял всякую надежду. Выслали из тайги лисицу, но, по отзывам местных сведущих людей, и некрасивая, и испорченная. Уплачивать финансы Вам начну после каникул. А медали, по всей вероятности, выкуплю на каникулах. Простите, что слишком неисправен. Домашних обременили.

Крепко жму Вашу руку. Искренно преданный Вам

Н.Бакай.

[1889-1890]

РНБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45548. - Арк.1-6. Автограф.

№14

Красноярск 2-го января 1901 г.

С новым годом!

Дорогой Дмитрий Иванович!

Приношу Вам искреннюю благодарность за хлопоты по предложению места в Томском техн. инст. Простите за долгое, долгое молчание...

Последний раз я писал Вам летом 1899 г. из Казани (куда ездил к Адамюку) и хотел узнать Ваш адрес, так как мне предстояло быть и в Полтав. губернию. Но, по приезде в Гадяч, так и не узнал, где Вы проводили каникулы. Совершенно неожиданно получил от Вас телеграмму в мае и думал было, кроме ответа телеграммой, писать, но инфлюэнца свалила с ног. Лето провел в Минусинском уезде на озере Широ, вдали от почтовых учреждений. По прибытии же в Красноярск, суждено было мне испытать тяжелый удар судьбы, последствия которых, наверно, не изгладятся в течение всей жизни: 10 августа заболела дизентерией моя единственная дочурка и 31 августа умерла... Еще раз спасибо за предложение места библиотекаря. Некоторое время я колебался, но потом решил отказаться ввиду дороговизны жизни в Томске и относительно малого оклада. Вероятно, это соображение заставило и других, кому предложена была должность библиотекаря, отказаться. Согласился на предложение, если не ошибаюсь, Водяников, бывший директор [Т]омской учительской семинарии, выслуживший уже пенсию. Занять же уроки в Томске при должности библиотекаря - едва ли было бы удобно, да и возможно.

Что касается моего положения в Красноярске, то в материальном отношении оно сносно: я получаю около 2500 рубл. (при 28-30 уроках). Правда работать приходится много. Особенно тяжело было мне с 1897 по авг. 1900 г., когда я нес секретарские обязанности. В конце 1899 года почти одному пришлось выполнять большую работу по вопросу о желательных изменениях в организации средних учебных заведений, согласно Цирк[уляра] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения] Заседания педагогических советов велись крайне небрежно, без системы, преподаватели относились индифферентно, что в совокупности вызвало большие затруднения при составлении протоколов, отосланных в округа. Да и в настоящее время, хотя секретарем не состою, но все же приходится выполнять по поручению директора и педагогического [совета] то ту, то другую работу, не имеющую прямого отношения к моим преподавательским обязанностям. В отношении учебных занятий...

IP НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46414. - Арк.1-2. Автограф (без закінчення).

№15

1922 - IX - 23.

Глубокоуважаемый Димитрий Иванович!

Пользуясь случаем - отъездом проф[ессора] Техн[ического] Института Я.И.Николина в Харьков на службу, решаюсь обратиться к Вам с просьбой об указаниях по следующим вопросам строительства архивного дела, сведения, по которым крайне были бы важны для Томского Губархива, заведующим которого я состою: 1) каким уставом и инструкциями руководствуются Губархивы Украины? Получают ли они же и другие - от Центархива или имеют самостоятельный центр[альный] орган? 2) как велик штат служащих Губархивов? 3) если есть местные издания на Украине по архивным вопросам, - то откуда их выписывают и сколько

стоять? 4) не откажите вообще поделиться сведениями, имеющимися у Вас по архивному строительству как на Украине, так и в центр[альной] России.

Лично о себе могу сообщить следующее: в 1917 г. в окт[ябре] умерла жена от миокардита, что так повлияло на здоровье, что в 1918 г. я, получив пенсию, вышел в отставку. Но пенсия плохо обеспечивала жизнь и я, несколько отдохнув, принял предложение по организации школьного дела на Зап[адно] - Сиб[ирской] жел[езной] дороге, а затем вскоре был избран ученым секретарем и членом основанного в Томске Института Исследов[ания] Сибири.

В 1920 г. по избранию ист[орико]-фил[ологического] фак[ультета] Томск[ого] Университ[ета] читал лекции по истории Сибири, архивоведению и истории России первой половины XIX в. до авг[уста] 1922 г., т.е. до закрытия Общ[ества] Иссл[едования] в Томск[ом] Университ[ете]. С начала 1920 г. состою заведующим Томским Губархивом. В последние годы делал доклады в Томск[ом] общ[естве] Истории, Археологии и Этнограф[ии] на темы: "К вопросу о литерат[урных] занятиях декабристов в Вост[очной] Сибири", (напечатан в "Сибир[ских] Огнях" за 1922 г., № 3); "Н.Чернышевский в последние дни в Сибири", "Первые декабристы в Восточн[ой] Сибири".

На днях получил приглашение на место преподав[ателя] русск[ой] истории в Пермском университете, но ехать туда не решаюсь, т.к. переезд сопряжен с значительными затруднениями. Живется тяжело, но жить приходится, пока живется.

Привет Марье Васильевне и всей семье. С нетерпением ожидаю от Вас ответа и остаюсь искренно уважающий Вас и преданный Вам Н.Бакай.

Адрес: Томск, Физический Корпус Технолог[ического] Института, Н.Н.Бакаю.
ИРНБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45547. - Арк.1-2. Автограф.

¹Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею: В 15 т. / Ред. Н.И.Костомаров. - СПб., 1863-1892 (Т.3. 1638-1657. - СПб., 1861 (при сприянні П.О.Куліша).

²Щоденник Станіслава Освенціма - зберігався у Львові у відділі рукописів бібліотеки Осолінських, де його знайшов В.Б.Антонович. Уцілили тексти лише за 1643, 1644, 1645, 1646, 1647, частину 1650 (січень, лютий і березень) та 1651 роки.

³Лучицький Іван Васильович (1845-1918) - російський та український історик, громадсько-політичний діяч, професор Київського та Петербурзького університетів. Один з кращих для свого часу спеціалістів з історії землеволодіння в країнах Західної Європи, зокрема Франції, автор праць з історії України. Як громадський діяч підтримував національно-культурні домагання української інтелігенції. Член Конституційно-демократичної партії (кадетів).

⁴Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович (1855-1940) - український історик, етнограф, археолог, письменник, академік ВУАН (з 1929), завідувач Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства, автор відомих праць з історії запорізького козацтва: "Іван Дмитрович Сірко. Славний кошовий отаман запорізьких козаків" (1874), "Історія запорізьких козаків" (Т.1-3, 1892-1897), "Вольності запорізьких козаків" (1898) та інш. Зібрав і видав значний фольклорний, етнографічний та лексикографічний матеріал. Писав художні твори.

⁵Багалій Марія Василівна (? - 1931) - дружина Д.І.Багалія.

⁶Голубовський Петро Васильович (1857-1907) - український історик, професор Київського університету. Основні праці присвячені давньоруським князівствам: "Історія Северської землі до половини XIV столетия" (1881), "Історія Смоленської землі до половини XV столетия" (1895), "Критико-библиографічний обзор трудов по древнейшему периоду русской истории" (1907).

⁷Яблоновський Александер (1829-1913) - видатний польський історик, археолог, видавець документальних джерел з історії України XVI-XVII ст.

⁸Карєєв Микола Іванович (1850-1931) - російський історик, філософ, соціолог, академік Петербурзької Академії наук (з 1910), почесний член АН СРСР (з 1929). Професор Варшавського та Петербурзького університетів (1879-1884), член Державної думи (1906), кадет (1905-1907). Автор праць: "Основные вопросы философии истории" (Т.1-3, 1883-1890), "История Западной Европы в новое время" (Т.1-7, 1892-1917), "Историки Французской революции" (Т.1-3, 1924-1925) та інш.

⁹Єфименко Петро Савич (1835-1908) - український та російський етнограф, історик, член Харківсько-Київського таємного товариства, за участь у якому відбув заслання. Після повернення вивчав

статистику, побут українського населення Чернігівщини та Харківщини, керував виданням "Харьковского календаря". Чоловік О.Я.Єфименко.

¹⁰**Єфименко Олександра Яківна** (1848-1918) - російський історик народницького напрямку, етнограф, громадський діяч, перша жінка в Росії, яка одержала в 1910 р. вчений ступінь почесного доктора російської історії (від Харківського університету). У 1907-1917 рр. очолювала кафедру російської історії на Бестужевських курсах у Петербурзі, де викладала також історію України. Автор праць з історії українського народу. Трагічно загинула на Харківщині у роки громадянської війни.

¹¹**Сумцов Микола Федорович** (1854-1922) - український етнограф, літературознавець, громадський діяч, академік Всеукраїнської (з 1918), член-кореспондент Петербурзької (з 1905) та Чеської академії наук. Професор (1882-1922), декан історико-філологічного факультету Харківського університету, голова Харківського історико-філологічного товариства (з 1887), член кількох слов'янських наукових товариств. Автор понад 800 наукових праць.

¹²**Куплеваський М.О.** (1847 - ?) - юрист, професор і ректор Харківського університету, політичний діяч консервативного напрямку, один із засновників Всеросійського національного союзу.

¹³**Потебня Олександр Опанасович** (1835-1891) - український філолог, мовознавець, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1875). Професор Харківського університету (з 1875), голова Харківського історико-філологічного товариства. Головні праці: "О мифическом значении некоторых обрядов и поверий" (докторська дисертація, 1866), "Мысль и язык" (1892), "Из записок по теории словесности" (1905).

¹⁴**Надлер В.К.** (1840-1894) - російський історик, професор Харківського та Новоросійського університетів, викладав всесвітню історію. Спеціаліст з історії середньовічної Європи, історії Чехії та південних слов'ян.

¹⁵**Буцинський Петро Микитович** (1853-1916) - російський історик і громадський діяч консервативної орієнтації, професор Харківського університету. Досліджував історію України XVII ст., заселення Сибіру.

¹⁶Йдеться про Надлера В.К.

¹⁷**Лазаревський Олександр Матвійович** (1834-1902) - український історик, спеціаліст з історії Лівобережної України XVII-XVIII ст., генеалогії, історіографії. Його праці відзначалися критичною оцінкою історичної ролі української козацької старшини, документальним характером, мали концептуальний вплив на всю українську історіографію кінця XIX - початку XX ст.

¹⁸**Оглоблин Микола Миколайович** (1852-1906) - історик, архівіст, археограф. Працював у Московському архіві Міністерства юстиції.

¹⁹**Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович** (1863-1919) - російський історик, академік Петербурзької Академії наук (з 1899). Професор Петербурзького університету та Петербурзького історико-філологічного інституту. Автор понад 150 праць з російської історії, джерелознавства. Підготував до друку значну кількість історичних джерел XV-XVII ст.

²⁰**Савва Володимир Іванович** (1865 - ?) - російський історик, доцент і професор Харківського університету (1895-1905, 1909-1917) та Ніжинського історико-філологічного інституту (з 1920), дослідник історії Росії XV-XVI ст.

²¹**Семевський В.І.** (1848-1916) - російський історик народницького напрямку, дослідник історії селянства, визвольного руху в Росії, доцент Петербурзького університету та Олександрівського ліцею, де зазнавав переслідувань за свої погляди. Один із організаторів Партії народних соціалістів.

²²**Самоковасов Дмитро Якович** (1843-1911) - російський правознавець і археолог. Професор Варшавського (з 1877) та Московського (з 1894) університетів, керівник Московського архіву Міністерства юстиції (з 1892). Основні праці: "Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей" (1892), "Могилы русской земли" (1908), "Могильные древности Северянской Черниговщины" (1916), "История русского права" (1888-1896).

²³**Лашкевич Олександр Степанович** (1842-1889) - український громадський діяч, історик. Земський і судовий діяч на Чернігівщині (1870 - 1880-ті), співробітник "Киевской старины", активний член київської Старої громади (з поч. 1870-х), редактор-видавець "Киевской старины" (1888-1889). Автор праць з історії Лівобережної України XVIII ст.

To the M.M.Bakay's Biography and Epistolary Heritage / Preface, ordering and comments by G.M.STARYKOV

For the first time there are published letters of M.M.Bakay to D.I.Bahaliy which cover the questions of a public life and a condition of education of Siberia in the end of the XIX - in the beginning of the XX cent.

Отримано 10.09.2008

ПОБОЖІЙ С.І.

**“ЖДУ ВАС, ЗНАЯ ЕЖЕГОДНЫЙ ВАШ ПРИЕЗД В СВОЙ УГОЛОК”.
ЛИСТИ ХУДОЖНИКА КОСТЯНТИНА ВЛАСОВСЬКОГО
ДО МИКОЛИ СУМЦОВА**

Публікація двох листів К.Власовського до відомого етнографа М.Сумцова дозволяє розширити знання про коло інтересів художника та показує небайдужість митця до проблеми збереження пам'яток старовини на Слобожанщині.

Працюючи у 1980-х рр. з документами фонду відомого літературознавця, мистецтвознавця та етнографа Миколи Сумцова в Центральному державному історичному архіві України у м.Київ, мене цікавили документи, пов'язані з діяльністю цього вченого у галузі мистецтвознавства. Але оскільки у Сумському художньому музеї у 1986 р. з великим успіхом пройшла виставка, на якій експонувалися твори маловідомого, тоді ще незнаного художника Костянтина Івановича Власовського (1863 (?) - 1922), в описі документів я звернув увагу на два листи до М.Сумцова, дописувачем яких був К.Власовський. Інтуїтивно відчув, що автор листів і художник, чії картини викликали такий широкий резонанс на Сумщині, - одна й та ж особа. Наступного дня переді мною на столі знаходилася папка з цими листами, текст яких спочатку не зацікавив мене. Листи були недатовані. У них йшлося про знахідку в Боромлі залишків якогось “великана” (слона, мамонта - ?). К.Власовський повідомляв про цю неординарну знахідку Миколі Федоровичу, акцентуючи на своїй необізнаності у цьому питанні і наперед, ніби, вибачаючись “за излишний шум” у разі відсутності значення цієї знахідки для науки. Оскільки у цих листах не йшлося про мистецтво, то, зробивши лише фрагментарні виписки з них, на деякий час вони вийшли з поля зору. З часом, при підготовці книги “*Забуті художники і Сумщина*”, знову згадав про них і спробував більш детально проаналізувати їх, виходячи з того, що кожний документ про забутих художників сприятиме більш глибокому розумінню їхнього життєвого і творчого шляху.

Ім'я Миколи Федоровича Сумцова (1854-1922) було добре відоме у колах слобожанської інтелігенції, у тому числі й на Охтирщині. Основна спрямованість його наукових зацікавлень у кінці XIX - на початку XX ст. полягала у вивченні української літератури, етнографії і мистецтва¹. Широке коло його наукових інтересів поєднувалося з енциклопедичними знаннями. Будучи головою Харківського історико-філологічного товариства з 1897 до 1919 рр., він також всіляко сприяв розповсюдженню знань про історію та культуру Слобожанщини. Неодноразово виїздив в експедиції з метою збору експонатів для виставок та музеїв. Чимало зусиль доклав до організації XII археологічного з'їзду, який проходив з 15 до 27 серпня 1902 р. у Харкові. Перед цим, у липні і серпні 1901 р. М.Сумцов здійснив подорож Охтирським та Лебединським повітами. Саме у цей час в Охтирській повітовій земській управі працював художник Костянтин Іванович Власовський. Серед іншого, він збирав відомості про кустарних майстрів Охтирського повіту². Під час приїзду харківського вченого могло й відбутися його знайомство з Костянтином Івановичем на Охтирщині (Боромля, Охтирка - ?). Цю подорож М.Сумцов здійснив за дорученням попереднього комітету з організації XII археологічного з'їзду. Під час подорожі вдалося придбати для виставки, яку

Побожій Сергій Іванович - кандидат мистецтвознавства, доцент Української Академії банківської справи

планувалося влаштувати на з'їзді, цінну колекцію творів декоративно-ужиткового мистецтва. Але при цьому доводилося зберігати з селянами певну обережність, тому що їхнє ставлення до етнографічної експедиції було, за словами М.Сумцова, *“исполнено подозрений и недоразумений”*³. На сторінках нарисів, виданих за результатами цієї поїздки у 1902 р., вчений згадував Охтирку і Боромлю. Приємні враження залишилися у Миколи Федоровича від Охтирки. З цього приводу від писав: *“Город утопает в зелени садов и больших кучерявых верб. Сельская патриархальная простота соединяется с удобствами цивилизованной городской жизни”*⁴. Приділяв також увагу й Боромлі, наводячи цікаві факти з її історії, етнографії та побуту. Зокрема, зазначав М.Сумцов, під час Петропавлівської ярмарки, яка проходила у кінці червня у Боромлі, розпиття могоричів було обов'язковим. Цей факт знайшов втілення у народному прислів'ї, яке він наводить: *“Старці милицями мінялись, та й то три дні могоричі пили”*.

З Боромлею М.Сумцова пов'язували родинні зв'язки - тут знаходилася прабатьківська хата, на давній вік якої вказував старовинний сволок 1776 р. Вчений неодноразово відвідував рідні місця. У Боромлі він відшукав цікаві зразки українського мистецтва. У праці *“З історії українського іконопису”* автор згадував полотна релігійного змісту (*“Мадонна”*, *“Зняття з хреста”*), які знаходилися в одній з боромлянських церков. Деякі пам'ятки сакрального мистецтва привертали особливу увагу вченого, і він зробив стилістичний аналіз акафістної ікони з церкви Різдва Богородиці у Боромлі. М.Сумцов висловив цілком слушне припущення щодо знаходження інших ікон у приватних осіб у селі. Наприклад, у боромлянському будинку Сумцова знаходилася ікона сумуючої Богоматері XVII ст. роботи місцевого майстра⁵. На жаль, будинок Сумцових у Боромлі не зберігся. Місцева влада за радянського часу розпорядилася розібрати дерев'яний будинок. Спроба харківських науковців урятувати його завершилася нічим. Принагідно хотілося б відзначити, що одним із перших дослідників в Україні, хто звернув увагу на М.Сумцова як на художнього критика і дослідника народного мистецтва був літературознавець і мистецтвознавець з Сум Ю.Ступак (1911-1979)⁶. У листі до Юрія Петровича від 20 березня 1966 р. історик мистецтва, уродженець Лебедини С.Таранушенко так згадував М.Сумцова: *“Про Сумцова (я слухав його лекції, писав йому реферати, жили на Гончарівці через дорогу) хотілося б прочитати дослід про його. Він заслужив на це. Коли то це буде? Хороше він помер - заснув за робочим столом уночі. Хороше його ховали. Чудову промову сказав Гнат Хоткевич - чуйну, гарячу, покрив його тіло червоною китайкою за козацьким звичаєм”*⁷.

Але повернемося знову до листів К.Власовського. Аналіз листів доводить факт знайомства художника і вченого. По-перше, К.Власовський звертався листовно саме до нього, а скажімо не до інших археологів, а по-друге, у цих листах художник просить передати *“мое почтение вашей семье”*. Прохання у такій формі за нормами етикету в інтелігентному середовищі було можливим лише у тому випадку, якщо люди були знайомі.

Як уже йшлося вище, листи К.Власовського недатовані⁸. В одному з них дописувач лише указує на те, що він був присутнім 14 квітня *“при копке рвов для фундамента здания 2-го Боромлянского училища”*. Відомо, що в Боромлі існувало декілька училищ, а в 1907 р. в селі вже працювало вісім початкових навчальних закладів. Орієнтуючись на час відкриття, це скоріше за все було земське народне трикласне училище, яке відкривалося у Боромлі в 1904 р.⁹ Зважаючи на те, що будівництво подібних закладів освіти тривало недовгий термін (1-2 роки), то час написання листів К.Власовського до М.Сумцова можна локалізувати у межах 1901-1903 рр., тобто початком 1900-х років.

Співставлення підпису художника, члена земської управи К.Власовського на документі Охтирської повітової земської управи від 8 лютого 1899 р. з підписом автора листів до М.Сумцова дає нам усі підстави стверджувати про те, що художник і автор листа до харківського вченого - одна й та ж сама людина. Очевидно, Костянтин Іванович часто бував у Боромлі і як представник Охтирської повітової земської управи, і як приватна особа, адже неподалік від цієї слободи знаходилася Жигайлівка, маєтностями якої володіли батьки художника. У цих місцях художник відпочивав, писав етюди, займався літературною творчістю. В одному з його альбомів є есе, написане ним у 1911 р. у Жигайлівці. Митець ділиться своїми потаємними думками, прагнучи знайти гармонію між людиною, суспільством і природою. І тоді, *“/.../ думка несе вас далеко від канцелярій, судів, засідань, з'їздів та інших установ людської правди, де перебуває незмінний чиновник...”*¹⁰. Аналізуючи текст есе, неважко дійти висновку про те, що служба у земській управі не приносила Костянтину Івановичу задоволення. Його мрійлива натура прагнула до мистецтва, до ідеалу, який він вбачав в істинному світі любові. З іншого боку, як людина інтелігентна, він не міг залишатися байдужим до вчинків людей, які могли нашкодити науці. І тоді з-під його пера з'являються листи до М.Сумцова.

При порівнянні почерку К.Власовського у текстах цих документів помітимо різницю, яка проявляється у більш широкому, *“розмашистому”* почерку дописувача у листах до М.Сумцова. Та це й зрозуміло - службові документи потребували каліграфічного написання, у той же час, як приватний лист виявляв індивідуальні особливості манери письма.

Листи друкуються із збереженням орфографічних і стилістичних особливостей оригіналу. У квадратних дужках подається текст, який важко читається. Листи публікуються вперше.

Лист 1

“Глубокоуважаемый Николай Федорович, 14-го апреля сего года рано утром присутствуя при копке рвов для фундамента здания 2-го Боромлянского училища мною обнаружена находка рабочими во рве костей слона или мамонта или какогонибудь другого великана. Находку они именовали “каменечками” и безчеловечно расколачивали (рабочий А[нтий]).

Следующие подробности сообщая вам для сведения, так как посланное сообщение в Харьковские губернские ведомости, если и появились в них, то с упущением многих подробностей; - Дополняю, - найдено два зуба и несколько частиц лицевой кости. Вес зуба 5 S фунтов, длина по верхней коронки зуба 20 сантиметров, ширина 6 сантиметров. Эмалевое вещество вполне сохранилось. Кости покрыты верхка на 2 маслянистым перегноем, что свидетельствует о присутствии тут и мускулов великана, а совершенно нерушенная земля - о глубокой древности залежа великана. Место мною замечено и по всему можно заключить что огромное туловище находится не в площади покрытой зданием. Раскопку приостановили в виду неминуемого разрушения сильно перетлевших костей.

Найденные кости у меня хранятся. Глубина находки костей 2 ари[ина] и 2 верхка. Жду вас зная ежегодный ваш приезд в свой уголок. Но между тем не будучи хорошо знаком с теми вибрациями науки каковыми надлежит руководствоваться при всякой древней находке и не будучи сам в состоянии определить значение настоящей, я нашел лучш[им] известить вас, почему на случай неблагоприятного

значения оной находки, прошу извинить за излишний шум, но такое (тысячелетнее) соприкосновение с древностью, зашевелило мои нервы и заставило отнестись к находке осторожно, что я и исполн[яю] уведомляя вас.

*Прошу передать мое почтение вашей семье.
Ваш покорный слуга Константин Власовский”.*

Лист 2

*“Глубокоуважаемый,
Николай Федорович,*

Не привез вам зубы мамон[та] сам, потому что слышал о приготовлении вашем к отъезду и боялся выйти хуже татарина по гостеприимной (? -) славянской пословице.

Посылаю очень хорошо упакованными 4 зуба лучших 1 разрушенный бивень и часть лицевой кости, при чем позволю себе добавить некоторое наблюдаемое над костями явление - они сами по себе сильно разрушаются должно быть от прикосновения воздуха и надеюсь, что если не предпринять против этого каких нибудь научной практикой имеемых средств, то они вскоре совсем разрушатся, что будет неприятно, если они нужны.

Наше приветствие прошу передать семье.

С глубоким почтением К.Власовский

*Не поместился в ящик S старого громадного зуба который прилагаю так.
К.Власовский”.*

¹Подано деякі вибрані твори М.Сумцова: *Сумцов Н.Ф.* Малороссия на передвижных художественных выставках картин. - К., 1885; *Он же.* Два слова о рисунках К.А. Трутовского // Киевская старина. - 1888. - Т. XXI. - С. 85-89; *Он же.* Из украинской старины. - Харьков, 1905; *Він же.* Вага і краса української народної поезії. - Харків, 1910.

²*Федевич Л.* Костянтин Власовський як дослідник народних ремесел Охтирщини // Матеріали наукової конференції “Художник у провінції”. 15-16 жовтня 1998 р. / Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького. - Суми, 1998. - С. 49.

³*Сумцов Н.Ф.* Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). - Харьков, 1902. - С. 2.

⁴Там же. - С. 9.

⁵*Побожій С.* Академік М.Ф.Сумцов: подорожі Сумщиною // Панорама Сумщини. - 1991. - 14 лютого.

⁶*Ступак Ю.* Микола Сумцов - дослідник народного мистецтва // Народна творчість та етнографія. - 1968. - № 6. - С. 66; *Він же.* З історії мистецької критики на Україні. М.Ф.Сумцов // Українське мистецтвознавство. - Вип. 5. - К., 1971. - С. 106-110; *Він же.* Визначний мистецький критик (машинопис; не раніше 1966 р.) // Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-7443. - Оп. 1. - Спр. 46. - Арк. 1-6.

⁷ДАСО. - Ф.Р-7443. - Оп. 1. - Спр. 94. - Арк. 2.

⁸Центральний державний історичний архів України у м.Київ. - Ф.2052. - Оп. 1. - Спр. 257. - Арк. 1-3зв. Листи К.Власовського не датовані. Зберігаються у фонді літературознавця М.Сумцова. Висловлюємо вдячність директору ДАСО Г.Іванушенку за сприяння в отриманні копій листів.

⁹*Артюшенко М.М.* Історія Боромлі. З найдавніших часів до наших днів. - Тростянець, 1999. - С. 70.

¹⁰Цит. за: *Побожій С.І.* До проблеми вивчення творчої спадщини “забутих” художників // Українське мистецтво та архітектура кінця XIX - початку XX ст. - К., 2000. - С. 76.

POBOZHNY S.I.

“I Wait for You, Knowing Annual Your Arrival to Your Place”. Letters of Artist Konstantin Vlasovsky to Mykola Sumtsov

The publication of two letters of K.Vlasovsky to famous ethnographer M.Sumtsov allows to expand knowledge about a circle of interests of the artist and shows unindifference of the artist to problems of preservation of monuments of an antiquity in Slobozhanschyna.

Отримано 18.09.2008

ЛИСТУВАННЯ ІВАНА МІРНОГО З ОЛЕКСАНДРОМ ОЛЕСЕМ (до 130-ліття від дня народження поета)

Вперше публікуються листи громадсько-політичного діяча І.Мірного до поета О.Олеся.

Цього року виповнюється 130 років від дня народження відомого українського поета, уродженця м.Білопілья (нині - Сумської області) Олександра Олеся (Олександра Івановича Кандиби). У 1919 р. він виїхав до Угорщини, потім - Австрії, а 1923 р. переїхав до Чехо-Словацької Республіки, де і закінчився його життєвий шлях.

Олександр Олесь. Фото 1930-х років

В еміграції поет підтримував звязки зі своїми земляками та тими, хто жив на Сумщині у різний час - Павлом Зайцевим, Іваном Кобизьким, Костем Мацієвичем, Іваном Трубою, Василем Филоновичем та інш. З-поміж друзів і колег Олександра Олеся поважне місце належить його земляку, журналісту, юристу, викладачу Івану Івановичу Мірному. Вони більше 20 років підтримували дружні стосунки і співпрацювали у громадських організаціях, дружили сім'ями.

І.І.Мірний належав до кола активних діячів національно-визвольного руху початку ХХ ст., Української революції 1917-1921 рр. та української еміграції міжвоєнного періоду. Проте у радянські часи на батьківщині ім'я друга і колеги Олександра Олеся було майже невідомим. Лише завдяки перевиданню в Україні Енциклопедії Українознавства¹ та появі наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. енциклопедично-довідкових видань² можна було ознайомитися з його короткою біографією. При цьому зазначалося, що він народився на Харківщині. У 1937 р. на сторінках паризького "Тризуба" був опублікований некролог, в якому вказувалося, що місцем народження І.І.Мірного було одне із сіл Сумського повіту тогочасної Харківської губернії.

Народився Іван Іванович 30 серпня 1872 р. Вищу освіту здобув у Петербурзькому університеті, закінчивши 1898 р. юридичний факультет. Фахову діяльність розпочав у місцевих установах Міністерства фінансів. Спочатку працював податковим інспектором в Умані, а з 1910 р. - у Києві, згодом очолив відділ Київської фінансової палати. Він був членом українських студентських, громадських і політичних організацій у Києві, зокрема, Товариства "Просвіта", Українського клубу і клубу "Родина", місцевого осередку Товариства українських поступовців. Під час Першої світової війни брав участь в акціях "Общества помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий", що допомагало біженцям з Галичини, був співробітником Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст.

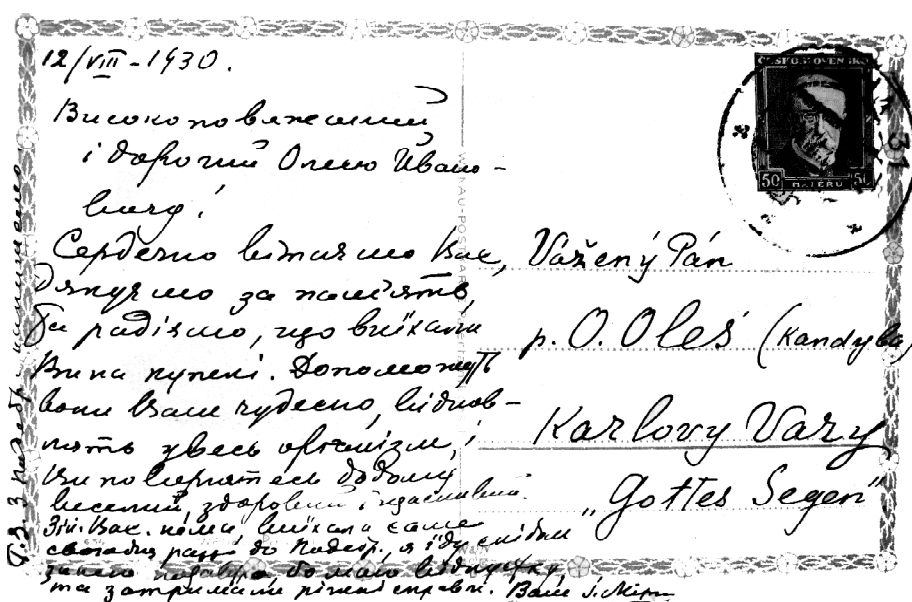

Іван Мірний. Фото початку 1930-х років

І.І.Мірний належав до Української радикально-демократичної партії (згодом перейменована на Українську партію соціалістів-федералістів). На початку квітня 1917 р. брав участь у роботі Всеукраїнського національного конгресу, на якому його обрали до складу Центральної Ради. Невдовзі став заступником губернського комісара Київщини. У жовтні 1917 р. в уряді В.Винниченка він був товаришем (заступником) Генерального писаря, а через місяць - Генеральним писарем. З січня 1918 р. І.І.Мірний - Державний писар (секретар) УНР. Після гетьманського перевороту за поданням міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка очолив канцелярію МЗС. З приходом до влади Директорії залишився на цій посаді. У цьому ж відомстві на посаді аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині та Посольстві УНР в Австрії навесні-влітку 1919 р. працював Олександр Олесь.

З організацією української делегації на Мирову конференцію у Парижі І.І.Мірний був призначений її скарбником. За рішенням Всеукраїнської національної ради у Відні з квітня 1920 р. він став речником Міністерства фінансів УНР у Берліні. У Німеччині Іван Іванович активно займався громадською роботою. Був заступником голови Об'єднаних українських організацій та голови Української громади³. Проживаючи у Берліні, він підтримував стосунки з Олександром Олесем.

З переїздом у 1924 р. до ЧСР Іван Іванович став діяльним членом українських емігрантських організацій. Він був секретарем Українського громадського комітету й Українського об'єднання в ЧСР, членом рад Українського товариства прихильників книги й Українського товариства прихильників Української господарської академії в Подебрадах, скарбником Комітету допомоги голодуючим в Україні, членом ревізійної комісії Українського республікансько-демократичного клубу, одним з організаторів та скарбником Союзу українських письменників і журналістів на чужині, головним скарбником Всеукраїнського міжорганізаційного конгресового комітету у Празі, очолював канцелярії Українського високого педагогічного інституту (УВПІ) ім. М. Драгоманова та Українського інституту громадознавства (соціологічний інститут) у Празі. Він пробував свої сили і на педагогічній ниві. Був асистентом в УВПІ, викладав економію та правознавство⁴. У 1934 р. побачила світ його книга з історії цієї вищої української школи за кордоном⁵.

Листівка І.Мірною до О.Олеся

Як у часи Української революції, так і в еміграції він залишався членом Української радикально-демократичної партії, очолював її місцевий осередок, обирався до складу ЦК, брав участь у з'їздах, нарадах, закордонному бюро партії. Його товариш по партії Федір Слюсаренко зазначав, що "чиста гуманність і демократизм не лише на словах, а й на ділі, у зносинах з людьми, у власному житті, посвятна відданість українській визвольній ідеї, активність, злучена з безпретензійністю, - ось ті риси, що їх втілював в собі І.Мірний"⁶.

Восени 1936 р. Іван Іванович захворів на грип, проте продовжував працювати. Ускладнення від хвороби далися взнаки. 17 березня 1937 р. він помер від саркоми лімфатичної системи.

Не менш відомою за чоловіка була його дружина - Зінаїда Василівна Мірна (у дівочтві - Хильчевська, 1875-1950). Вона була членом Української Центральної Ради, кількох громадських, у тому числі жіночих, організацій, у Празі очолювала Український жіночий союз. Відомий громадсько-політичний діяч Олександр Шульгин згадував: "Коли з Петербургу я приїхав на пам'ятний з'їзд ТУП'у, 25

березня 1917 року, я побачив на першій лаві історичної салі Педагогічного Музею дуже гарну й надзвичайно симпатичну пару - Зінаїду Василівну і Івана Івановича Мірних. Вони виділялися своїм виключно інтелігентним виглядом, лагідністю погляду, якоюсь внутрішньою привабливістю. Знайомлючися з ними, не знав я, що доля потім так поблизить нас між собою і що стільки років доведеться нам ділити долю-недолю разом, що ці люде стануть такими близькими і милими мені друзями... Все довге спільне життя їх зв'язано з українською національною справою. Вони завжди стояли в центрі нашого національного руху. Ніколи не обмежувалися одніми засіданнями і участю в дебатах, а завжди охоче і сумлінно виконували різноманітні доручення, без огляду на те, приємні вони були, чи ні, великі це були діла, чи ні?⁷⁷

В еміграції Іван та Зінаїда Мірні тісно співпрацювали з Олександром Олесем на громадській ниві, у справі поширення книг поета, спільній праці в емігрантських організаціях. Про це свідчить їх інтенсивне листування берлінського і празького періодів життя. Нижче подаємо листи І.І.Мірного (або разом з дружиною) до О.Олеся, датовані 1922, 1930-1933 рр., які зберігаються у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (далі - ВРФТ ІЛ). Повністю збережено стиль автора. У тексті лише проставлено апостроф там, де це потрібно за нинішнім правописом. До рукопису додано коментарі - щодо осіб і понять, про які йдеться у ньому. Археографічне опрацювання тексту проведено відповідно до загальноприйнятих правил - пропущені слова, приєменники чи сполучники, що їх відновлено упорядником, взято у квадратні дужки.

Передмова, упорядкування та коментарі *Т.А.СМЕХОВОЇ, В.М.ВЛАСЕНКА*

№1

Листівка І.Мірного до О.Олеся

Iw. Mirny
Heilbronnerstr. 28
Berlin W 30.

Herrn.
Kandyba
Hotel Anhalter-Hof
Heben Anhalter Bahnhof.
Berlin
19.1.1922
(за поштовим штемпелем)

Я був у Вас, але на жаль не застав Вас вдома. Ви були ласкаві [нерозбірливо] прочитати нам дещо з Ваших нових творів. Отже дуже прошу Вас від імені "Тромади"⁷⁸ не відмовити прибути до нас у "Тромаду" у неділю 22-го січня о 8 годині вечора, захопивши з собою обіцяне. Чекатимемо з нетерплячкою. Нове помешкання "Тромади": Genthinerstr. 13 Franen Klub, коло Magdeburger Platz (між Lutzowstr. та Kurfurstenstrasse). Тисну руку.

З найбільшою пошаною Ів.Мірний.

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Од.зб.1469. - Арк.1-1зв. Автограф.

№2

Листівка І. Мірного до О. Олеся

Iw. Mirny
Heilbronnerstr. 28
Berlin W 30.

Herrn.
Kandyba
Hotel Anhalter-Hof
Koniggrutzer str.
Anhalt Bahnhof
Gegenuber
Berlin SW. 11
22.1.1922

(за поштовим штемпелем)

Одержав листа Вашого, і так опанував душею моєю і волосся полізло до гори! Я був х[в]орий, не виходив з хати і не міг бути на засіданні Ради Громади, отже на основі попередніх моїх слів в оповістках уже надрук[овано], що і Ви будьте ласкаві прочитати де-що з своїх ост[анніх] творів. Отже благаю Вас не відмовити прочитати нам Вашу "історію"! Ви не будете самі, бо попросимо прочитати щось і п[ана] Лепкого⁹, а також будуть співи і музика. Людей буде небагато, прочитаєте наче в родині. Благаю Вас ще раз не відмовити нам. Ми попередимо, що читання відбуд[еться] несподів[ано] для Вас. Дуже прошу змилюватися над Вашим безсчасним Ів[аном] Мір[ним].

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Од.зб.1469. - Арк.2-2зв. Автограф.

№3

Листівка І. Мірного до О. Олеся

Vazeny Pan
p. O.Oles (Kandyba)
Karlov Vary
"Gottes Segen"
12.III.1930

Високоповажний і дорогий Олесю Івановичу!
Сердечно вітаємо Вас, дякуємо за пам'ять, та радіємо, що виїхали Ви на купелі. Допоможуть вони Вам чудесно, відновлять увесь організм, і Ви повернетесь додому веселий, здоровий і щасливий. Зін[аїди] Вас[илівни] нема, виїхала саме сьогодні рано до Подебрад¹⁰, я їду слідом за нею [нерозбірливо], бо маю відпустку, та затримали різні справи.

Ваш І. Мірний.

P.S. З Подебр[ад] напишемо.

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Од.зб.1470. - Арк.1зв. Автограф.

№4

Листівка З. та І. Мірних до О.Олеся

Velevazeny Pan
 p. O.Oles (Kandyba)
 “Gotes Segen”
Karlovy Vary
 C.S.R.
 19.VIII.1930
 (за поштовим штемпелем)

Високоповажаний і дорогий Олександрє Івановичу! Вітаємо Вас з Подєбрад, де ми з Іваном Ів[ановичем] сподіваємося покупатися й відпочити. Але, здається, марні сподіванки, бо година проти нас.

Дуже раді, що Ви лікуєтеся в K[arlovy] Varach¹¹ - це якраз те, чого для Вас я так бажала. Але ж ради всього для нас святого, ради майбутніх перспектив лікуйтеся добре, додержуйте[сь] ретельно лікарських приписів, бо-ж ця цілюща вода чудеса робить.

Бувайте здорові й щасливі!

Від нас обох сердечний привіт.

З щирою пошаною З[інаїда] та І[ван] Мірні.

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Од.зб.1461. - Арк.1зв. Автограф.

№5

Листівка І.Мірного до О.Олеся

I.Mirnyj
 Praha XII
 Chodska 16.

Vazeny Pan
 p. O.Oles (Kandyba)
 Revnice u Prahy
 Vedle intern. Ukrajn. Gimnas.
 5.1.1931
 (за поштовим штемпелем)

Високоповажний і любий Олександрє Івановичу!

Ви були такі ласкаві обіцяти мені написати про Вашу розмову з Д-р[ом] Кушніром¹² в справі Союзу Письменників¹³. Чи бачилися Ви з ним, чи балакали? Чи є в нього Статут Союзу? Чи згоджуєтеся Ви з ним скликати загальні збори, як, коли й де. Повідомьте мене ласкаво, дорогий Ол[ександре] Івановичу, про цю справу якнайшвидше, бо крайне пора цю справу посунути з мертвої точки: багатьох, як то кажуть, нетерплячка бере і руки чешуться до роботи.

Сердечно вітаємо Вас і всю родину Вашу з Новим Роком, зичимо щастя-здоровля, та сповнення усіх жадань ваших в цьому щасному році.

Ваш І.Мірний.

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Од.зб.1471. - Арк.1-1зв. Автограф.

№6

Листівка І.Мірного до О.Олеся

I.Mirnyj
Praha XII
Chodska 16.

Vazeny Pan
p. O.Kandyba (Oles)
Revnice u Prahy
Ukrajinske Gimnasium
1.1.1932

(за поштовим штемпелем)

Високоповажний і дорогий Олександрє Івановичу!

Статут "Союзу Письменників" нарешті затверджено. На понеділок 4/І в 4? год. призначено в кав'ярні "Граф" начальні збори осіб, що підписали статут, в дуже пильній справі. Потрібна участь усіх. Отже, не відмовте ласкаво неодмінно прибути в зазначений час на ці збори (маємо використати одну дуже важливу нагоду в інтересі Союзу).

Вітаємо Вас, Високошан[овну] Пані Дружину Вашу й п[ана] Олега¹⁴ з Нов[им] Роком, та засилаємо найкращі побажання. Сердечний привіт. І.Мірний.

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Од.зб.1471. - Арк.2-2зв. Автограф.

№7

Лист І.Мірного до О.Олеся

13.ІІ.1932

Високоповажний і дорогий Олександрє Івановичу!

Зінаїда Васильовна прохала мене зараз (телеф[оном]) написати Вам в імені її й Жіночого Союзу¹⁵, що 4 Ваших книжки поезій вислав був Жін[очий] Союз до Манджурії¹⁶, і тепер прийшли за них гроші - 60 кч¹⁷. Ці гроші принесено мені сюди до Інституту¹⁸. Отже, щоб не затримувати їх, Зін[аїда] Вас[илівна] і просить мене переслати їх Вам просто звідці через п[ан]і Шлендик¹⁹. Отже, Союз з приємністю пересилає Вам цю маленьку суму, що прилетіла аж з Мукдену²⁰, та радіє, що нове слово Ваше хоч з паперу, пролунало аж на Далекому Сході.

Сердечно вітаю Вас.

Ваш І.Мірний.

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Од.зб.1472. - Арк.1-1зв. Автограф.

№8

Лист І.Мірного до О.Олеся

I. Mirnyj
Praha XII
Chodska 16.

Vazeny Pan
р. О. Kandyba (Oles)
Revnice u Prahy
Ukr[ajinske] Gimnasium
22.II.1932

Високоповажний і дорогий Олесю Івановичу!

Чи ж може Ви думати, що ми шуткуємо? Ні, гроші за Ваші книжки дійсно надійшли з Харбіну²¹, і Ви можете їх спокійнісенько витратити.

Ви знаєте, Олесю Івановичу, що я зробив колосальний омин при арбалізації²² Союзу Письменників. Я зовсім забув (та добре цього тоді ще собі й не усвідомив), що не можна до одного возку впрягти “коня і трепетную лань”. Тому, коли раптом треба було 9-му підписати Статут, то й надумалися дати підписати тому, хто був ближче (це було на маленьких зборах, то комусь і спало на думку). Тепер я боюся, що Ви через це і не взяли ближчої участі в Управі Т-ва²³. Управа якось ніяк не розпочне праці, бо усе хтось не приходить на засідання (Королів²⁴ не був ні разу), і це мене дуже болить, бо на мою думку зараз є багато чого, що треба-б зараз зробити, не відкладаючи до “після Наукового З’їзду”²⁵. Нам обом дуже хтілося-б побачитися з Вами, і ми дуже просимо Вас заглянути до нас. Зустрічі жадної не буде. Сердечно вітаємо Вас. Відд[аний] Ваш І.Мірний.

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Од.зб.1473. - Арк.1-1зв. Автограф.

№9

Листівка І.Мірного до О.Олеся

I. Mirnyj
Praha XII
Chodska 16.

Vazeny Pan
р. D-r О. Kandyba (Oles)
Revnice u Prahy
19.X.1932
(за поштовим штемпелем)

18/X - 1932

Дорогий Олесю Івановичу!

Дуже був би радий, коли б книжка Ваша дійсно визволилася з пастки і виправлена за первотвором²⁶. Сподіваюся, що так воно і є, бо не припускаю можливості, щоб випущено її було з тими хибами, як то було попереду. Дивно тільки, що Вам її не прислали. А може це ще примірник з першого накладу? Я

повернувся з подорожі, в інституті буваю щодня від 9 до 1 год. і з великою радістю побачився б з Вами, коли Вам буде зручніше. Тільки у п'ятницю у нас буває засід[ання] Сенату²⁷ від 10 до 12. Сердечно вітаю Вас і Зін[аїда] Вас[илівна] теж. Ваш І.Мірний.

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Од.зб.1474. - Арк.1-1зв. Автограф.

№10

Листівка І.Мірного до О.Олеся

14.XII.1932

Дорогий Олесю Івановичу!

Посилаю Вам запросини на першу літературну вечірку Союзу Письменників. Дуже просимо завітати. Висилаємо Вам окремо повідомлення про одностороннє обрання Вас загальн[ими] зборами Почесним Членом Союзу.

Дуже радію, що міг прислужитися Вам своєю малою, але щирою рецензією²⁸. Уявіть собі, що й Кость Вячесл[авович]²⁹ дякував мені за цю статейку. Про решту побалакаємо ще. Тим часом сердечно вітаю Вас. Зінаїда Василівна також переказує Вам сердечне привітання.

Міцно тисну Вашу руку. Ваш І.Мірний.

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Од.зб.1475. - Арк.1-1зв. Автограф.

№11

Листівка І.Мірного до О.Олеся

Vazeny Pan
p. O.Oles (Kandyba)
"Gottes Segen"
Karlovy Vary

13.VI.1933

(за поштовим штемпелем)

12.VI.1933

Дорогий Олесю Івановичу!

Книжок досі продано 7, але довелося продавати дешевше. Я вважав це можливим тому, що Ви сказали мені, що з ціни 20 кч робиться знижка 20%. Отже, кожну книжку можна рахувати (при розрах[унку] з Вами) по 16 кч. Довелося продати 4 по 20 кч, 2 по 15 кч і 1 по 10 кч - разом 7 кн[иг] за 120 кч. Отже, припадає з них на Ваш рахунок 112 кч, а 8 к[ч] ще залишається в запасі, що дасть мені змогу й решту книжок (3) продати по 15 кч. 100 кч згідно з Вашим бажанням пересл[али] Хв.Т.Слодоцькому³⁰, решта у мене. Передали їх через І.В.Шлендика³¹, якого сподіваюся побачити у суботу, 17/VI. Найсердечніше вітаю Вас і З[інаїда] В[асилівна] теж. Ваш І.Мірний.

P.S. Коли щось буде ще, зараз Вам передам. І.М.

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Од.зб.1476. - Арк.1-1зв. Автограф.

№12

Листівка І.Мірного до О.Олеся

Velevazeny Pan
p. O.Kandyba
(Oles)
H. Krc, c 181/I
u Prahy
10.III.34

(за поштовим штемпелем)

9/III - 1934.

Дорогий Олесю Івановичу!

Я давно написав те, про що ми з Вами умовилися, але не міг послатися ні на старий закон, бо десь заподів тую брошуру, як минула в ній потреба для мене, ні на новий, бо не можу його дістати. До того треба мати деякі відомості, без яких не можна ніяк обійтися (роки; коли прийнято) на службу; коли пострах[ований]; коли звільнено; коли припинено допомогу; по якому розряду (класу) було постраховано або хоч скільки доводилося платити за пострах[овку] місячно чи прийнятий розмір платні (рахуючи й утримання). Тому дуже прошу Вас зайти в Інстит[ут] у понеділок 12/III 10-12? год. Чекаю. Сердечно вітаю. І.М[ірний].

P.S. А може Ви будете завтра на Шевче[нковому] Святі, то поговоримо: принесіть зазначені відомості. І.М[ірний].

ВРФТ ІІ. - Ф.114. - Од.зб.1477. - Арк.1-1зв. Автограф.

¹Енциклопедія Українознавства / Словникова частина. Перевидання в Україні. - Львів, 1994. - Т.4. - С.1583.

²Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. - К., 1998. - С.130; Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920). - К.: ВД "ДЕМІД", 2000. - С.24-25; Головченко В.І. Мірний Іван Іванович // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. - К.: Знання України, 2004. - С.118.

³Слюсаренко Ф. Світлій пам'яті І.І.Мірного // Тризуб. - Париж, 1937. - №12-13. - С.3.

⁴Там само. - С.4; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. - Ч.1. - Прага, 1942. - С.175.

⁵Мірний І. Український високий педагогічний інститут ім.М.Драгоманова 1923-1933. - Прага: УВП, 1934. - 144 с.

⁶Слюсаренко Ф. Вказ. праця. - С.5.

⁷Шульгин О. Блаженні чистий серцем (Пам'яті І.Мірного) // Тризуб. - 1938. - №11. - С.7-8.

⁸Українська громада - громадсько-політична організація української еміграції у Німеччині (Берлін). Богдан Лепкий (1872-1941) - український поет, прозаїк, перекладач, літературознавець, видавець. Навчався у Віденському і Львівському університетах. Професор Ягеллонського університету у Кракові, почесний доктор Українського вільного університету у Празі, почесний член НТШ у Львові, 1938-1939 рр. - депутат польського Сейму. Автор понад 80 книг.

¹⁰Подебради - невеличке курортне місто на березі р.Лаба у центральній частині Чехії. У 1922-1935 рр. тут діяла Українська господарська академія.

¹¹Карлови Вари - відомий курорт у Чехії, розташований у долині, оточеній Крушними горами, при злитті двох річок - Тепла і Огрже. У цьому місті О.Олесь неодноразово лікувався.

¹²Кушнір Володимир (1881-1938) - публіцист і журналіст з Галичини. Засновник (і редактор) журналу "Ukrainische Rundschau", Українського пресового бюро у Відні, редактор газет "Діло" (Львів), "Буковина", "Народний голос" (Чернівці). Голова Союзу українських журналістів і письменників у Відні. 1923 р. переїхав до Праги, де був доцентом всесвітньої історії, лектором німецької мови УВП ім.М.Драгоманова.

¹³Йдеться про створення Союзу українських журналістів і письменників на чужині (Прага), що був продовженням подібної організації у Відні у 1919-1925 рр.

¹⁴Олег (Ольжич) - син Олександра Олесья. Відомий український археолог, поет, публіцист, політичний діяч. Один з фундаторів Української національної ради, створеної у листопаді 1941 р. у Києві. Загинув у фашистському концтаборі Заксенхаузен у 1944 р.

¹⁵Український жіночий союз - громадсько-політичне і культурно-виховне товариство, що діяло у 1923-1939 рр. у Празі. Головами союзу були О.Галаган (1923), З.Мірна (1924-1925, 1928-1939), М.Омельченко (1926-1927), Н.Сірополко (1928).

¹⁶Маньчжурія - історична назва області, що включає північно-східну частину Китаю, Приморський і Хабаровський краї Російської Федерації. Після революційних подій 1917-1922 рр. на Далекому Сході у китайській частині Маньчжурії оселилися російські й українські емігранти.

¹⁷Чеські крони - грошова одиниця ЧСР.

¹⁸Український високий педагогічний інститут ім.М.Драгоманова, в якому працював І.Мірний.

¹⁹Шлендик - дружина відомого громадсько-політичного діяча І.В.Шлендика.

²⁰Мукден (Шеньян) - місто у північно-східній частині Китаю, де у 1920-1930-х рр. проживала українська еміграція.

²¹Харбін - місто у північно-східній частині Китаю, де було чимало українських емігрантів.

²²Арбалізація - створення, офіційне заснування.

²³Йдеться про управу Союзу українських журналістів і письменників на чужині.

²⁴Королів-Старий Василь (1879-1941) - лікар, письменник, громадський діяч. Співробітник газети "Рада", засновник і директор видавництва "Час" у Києві, редактор журналу "Книгар". З 1919 р. перебував в еміграції у ЧСР. Доцент Української господарської академії в Подєбрадах. Член Союзу українських журналістів і письменників на чужині у Празі.

²⁵Ці Український науковий з'їзд, що відбувся 1932 р. у Празі.

²⁶Йдеться про резонансну справу - видання спотвореної у видавництві "Червона калина" XI книги поезій О.Олесья. Недбало видана книга вразила автора і змусила його власноруч дописувати зіпсовані (конфісковані) рядки до деяких примірників книги. Див.: *Макарчук В.* З історії створення та публікації збірки Олександра Олесья "Кому повім печаль мою. Книга ХГ" // Олександр Олесь: Творча спадщина і сучасність. Зб. наук. праць. - Суми: Козацький вал, 1999. - С.165-170; *Лисенко Н.* Творчі матеріали та листування О.Олесья в його еміграційному архіві // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. - К., 2007. - С.111-112.

²⁷Сенат УВП ім.М.Драгоманова - адміністративно-організаційний і господарський орган навчального закладу у складі ректора, проректора, деканів і продеканів факультетів та секретаря Професорської ради.

²⁸М[ір]ний І. "О.Олесь. "Кому повім печаль мою..." // Тризуб. - 1932. - №44. - С.10-14.

²⁹Імовірно автор листа мав на увазі В'ячеслава Костянтиновича Прокоповича - головного редактора тижневика "Тризуб", на сторінках якого була надрукована рецензія І.Мірного.

³⁰Йдеться про українського емігранта Ф.Т.Солодецького, який жив разом із сім'єю у Горних Черношицях поблизу Праги.

³¹Шлендик Іван - громадсько-політичний діяч, науковець. З початку 1920-х років перебув в еміграції у ЧСР, де був професором УВП ім.М.Драгоманова у Празі. В середині 1930-х рр. переїхав до Маньчжурії. Один із засновників і керівників Української національної колонії у Харбіні. Зі вступом у 1945 р. Радянської армії до Маньчжурії був заарештований і вивезений до СРСР, а наступного року розстріляний.

Correspondence of Ivan Mirny with Olexandr Oles' (to the 130th Year from the Birthday of the Poet) / Preface, ordering and comments by T.A.SMEHOVA, V.M.VLASENKO

For the first time there are published the letters of statesman I.Mirny to the poet O.Oles'.

Отримано 25.09.2008

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ**МАТЕРІАЛИ ДО ГЕНЕАЛОГІЇ ЛАЗАРЕВСЬКИХ,
ГЕРАСИМОВСЬКИХ, СЕМЕНОВИХ ТА КОЛЧЕВСЬКИХ
З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Вперше публікуються матеріали до генеалогії декількох відомих дворянських родів Лівобережної України. Представлені документи зберігаються у фондах конотопських повітового та повітового земського судів держархіву Сумської області.

Останнім часом все більшої актуальності набувають дослідження з історії української еліти. Активно вивчаються її поява, еволюція, інтеграція у нові умови існування (за часів Російської імперії); досліджується історія родоводів видатних і маловідомих українських родів. Вивчення їх генеалогії дає змогу більш детально дослідити сам феномен української еліти та більше дізнатися про окремих її представників.

Сама еліта сформувалася на Гетьманщині після війни Б.Хмельницького у середині XVII ст. До її числа увійшли представники старої шляхти, які вели свої родоводи з литовсько-польських часів, козацької старшини та деякі вихідці з вищого духовництва. Після того, як вона була інкорпорована до російського дворянства у кінці XVIII ст., більшість її представників зосередилися у Полтавській та Чернігівській губерніях¹. Хоча значна їх кількість мешкала також у Слобідсько-Українській, Київській та, частково, Катеринославській губерніях. На початку XVIII ст., коли найбільш впливові старшинські роди вже були сформовані, “доступ до старшинського прошарку, хоча і був досить обмеженим, все ж існував для інших соціальних груп і прошарків”². Ця еліта у XVII-XVIII ст. ідентифікувала себе з Україною-Гетьманщиною. Її представники вирізняли себе, свій народ і свою землю від інших держав і націй. Про це певною мірою свідчить постійна конфронтація гетьманського та російського урядів, спроби старшини унезалежити політичне і правове життя на Гетьманщині. Одним з прикладів останнього була Глухівська рада 1763 р., на якій 100 представників середньої та вищої шляхти ухвалили петицію до Катерини II, де пропонувалося перетворити Раду старшин на Шляхетський Сейм³. Усе це призвело, з одного боку, до остаточної ліквідації залишків автономії Гетьманщини, а з іншого - змусило імперський уряд зрівняти українську шляхту у правах з російським дворянством.

Злиття української шляхти з російським дворянством стало ніби вливанням свіжої крові до організму Російської імперії. Це видно хоча б з того, що російське дворянство (а саме воно переважало в усіх державних установах імперії) було менш освіченим, ніж українське. Київська академія та Чернігівська й Переяславська колеґії надавали кращу освітню підготовку навіть дрібній українській шляхті, ніж та, яку мали російські дворяни. Це призвело до того, що українська знать була більше пристосована до виконання чиновницьких функцій, ніж російська⁴.

Українська еліта вже давно є предметом вивчення багатьох вітчизняних дослідників XIX-XXI ст. Більшість розвідок присвячена козацькій старшині, її місцю у політичному житті та соціальній структурі суспільства, злиттю з російським дворянством, окремим представникам еліти (здебільшого українським гетьманам чи старшинам) тощо⁵. Мають місце і дослідження історії української дворянської еліти на

Дегтярьов Сергій Іванович - старший науковий співробітник Сумського державного університету

регіональному рівні⁶, а також роботи суто генеалогічного характеру, присвячені визначним українським родам⁷.

Велику увагу характеристиці генеалогічних джерел козацько-старшинських родів приділив В.Томазов. Оглянувши питання класифікації генеалогічних матеріалів та історіографію проблеми, більш детально він зосередився на тих джерелах, що містять безпосередні (прямі) генеалогічні відомості: родоводні книги, справи про дворянство, алфавітні списки дворян, списки долучених до роду тощо⁸.

Значний масив генеалогічних відомостей про українські старшинсько-дворянські роди містять матеріали різноманітних державних установ, фонди яких нині зберігаються в різних архівосховищах (здебільшого українських та російських). Однією з таких установ були повітові суди. Донині збереглася велика кількість їхніх матеріалів, більшість з яких є цінним історичним джерелом. Зокрема серед матеріалів повітових судів зберігається велика кількість письмових генеалогічних джерел. Усі вони мають офіційне походження - свідоцтва про підтвердження дворянства, виписки з метричних книг, послужні (формулярні) списки, заяви-*"прошення"* про прийняття на службу чи звільнення з неї тощо.

Якщо використовувати поділ генеалогічних джерел за змістом на прямі та непрямі (опосередковані), то слід зазначити, що матеріали повітових судів містять обидва ці види. Але прямі джерела з генеалогії тут представлені лише поодинокими родоводними схемами (як правило, з майнових справ або справ про підтвердження дворянства). Всі інші носії генеалогічної інформації відносяться до опосередкованих джерел - формулярні списки, майнові документи (акти купівлі-продажу, дарування, спадкування тощо), метричні записи, заяви про прийняття на службу чи звільнення з неї, списки чиновників, документи про підтвердження дворянського походження і т.п.

Нижче пропонуємо 19 документів з фондів Конотопського повітового (Ф.582) та Конотопського повітового земського (Ф.586) судів, що зберігаються в Державному архіві Сумської області.

Документи 1-5 стосуються батька відомого українського історика О.М.Лазаревського - Матвія Ілліча Лазаревського. У них наводяться маловідомі біографічні дані про нього, відомості про Іллю Лазаревського (діда відомого історика). Ці матеріали є уточнюючими до спогадів М.І.Лазаревського та О.М.Лазаревського⁹. Документи 1 та 4 складені і записані власноручно М.І.Лазаревським. Документ 5 представляє собою рішення повітового земського суду на заяву-*"прошение"* М.Лазаревського - документ 4.

Документ 6 містить інформацію про М.Лазаревського і В.Герасимовського. Родині ж Герасимовських присвячені документи 7-14.

Документ 7 стосується Івана Йосиповича Герасимовського, а складений був його сином Степаном (лише курсивом виділено власноручний підпис І.Й.Герасимовського). Про самого І.Й.Герасимовського писав у своїх спогадах М.І.Лазаревський. Він згадував, що коли була утворена Полтавська губернія, то в архіві Конотопського повітового суду зберігалася багато справ тих повітових судів, які тепер були віднесені до Полтавщини. Такі справи треба було вилучити з архіву і надіслати до Полтавської губернії. Як писав М.І.Лазаревський: *"... делом этим многосложным и довольно трудным, относившимся к моей обязанности, занимался усердно старик архивариус Герасимовский, прежний коллегийский канцелярист, которому я обязан за неусыпную деятельность его по сему предмету"*¹⁰. Сам І.Й.Герасимовський мав кількох синів.

Документ 9 являє собою виписку службовців Конотопського повітового суду, що була складена 1 липня 1835 р. Тут містяться біографічні відомості про Степана Герасимовського - одного з синів вищезгаданого І.Й.Герасимовського.

Роду Семенових присвячені документи 15-18. Перший з них - це рішення Конотопського повітового земського суду про визнання того, що підсудок (засідатель) цієї установи Степан Семенов є гідним нагородження чином колезького асесора. Цей документ містить досить детальний опис службової кар'єри Семенова за період з 1770 до 1800 р. Тут згадується також послужний (формулярний) список цього чиновника. Сам список також міститься в даній архівній справі (повністю його зміст не наводимо). Формуляр був складений у 1801 р. і, окрім інформації про службу, у ньому також зазначалося, що Степан Семенов *“Женат на дочери титулярного советника андрея торанского анastasии имеет сынов двух ивана 9 и якова 1 дочь надежду 3-х лет с коих сын иван обучается латинскому и немецкому языкам будучи изучен российской грамоте и последние за малолетством при доме находятся”*. Далі йшлося про те, що він *“имеет за собою по ревизии 795 года написанных людей малороссиян повета конотопского в хуторе Колодковском 4, в городе Конотопе 2, всего шесть мужеска пола душ”*¹¹.

Наступні три документи (16-18) взяті зі справи про розподіл спадкового майна¹² і стосуються уточнення родинних зв'язків між представниками родини Семенових. Документ 18 - родоводна схема Семенових - є єдиним прямим генеалогічним джерелом з усіх наведених у даній публікації. Метою даної схеми було показати лише можливих спадкоємців з-поміж живих членів родини Семенових, тому вона не містить відомостей про тих, хто не дожив до часу, коли складалася схема, але згадувалися у більш ранніх документах. Зокрема, у формулярному списку на Степана Семенова за 1801 р. згадуються два його сина - Іван та Яків, а також донька Надія. У родоводній схемі, складеній у 1854 р. (як і в документах 16 та 17 за 1855 р.), син Яків та донька Надія вже не згадуються.

Родоводна схема була засвідчена підписами багатьох дворян Конотопського повіту, серед яких - автографи майора І. Драгомирова (батька відомого генерала М.І. Драгомирова), А.М. Костенецького та інших представників відомих українських родів.

Останній документ (19) - це свідоцтво, видане у 1821 р. Чернігівським губернським предводителем дворянства С. Ширяєм Петру Колчевському про підтвердження дворянського походження останнього. У свідоцтві міститься інформація про цілу низку родичів П. Колчевського, описується зміст документів, на основі яких приймалося рішення про належність до привілейованого стану. Тут наводяться відомості про родину Колчевських, починаючи з 1687 р., коли Федір Колчевський (рідний дід П. Колчевського) за універсалом гетьмана І. Мазепи отримав родовий маєток. Посилання на цей універсал у документі зроблені чотири рази - один - 1686 р., а три рази він датується 1687 р. Вірогідно, що під час написання документу писарем була допущена помилка, оскільки в усіх випадках мається на увазі один і той же універсал (правильною датою вважаємо 1687 р., тому що саме ця дата зустрічається найчастіше).

При поданні текстів документів збережено їх орфографію і пунктуацію. Давньоруські літери “і” та “ять” були замінені на сучасні російські аналоги “и” та “е” відповідно. Літеру “ъ” (“ер”) при написанні тексту не використовуємо. Місця, де текст виявився незрозумілим або зіпсованим, позначено трьома крапками у квадратних дужках (/.../).

¹Козут З. Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. - К., 2004. - С.29.

²Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII - першої третини XVIII ст. - Харків, 2002. - С.80.

³Козут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. - К., 2004. - С.57-58.

⁴Див.: Винский Г. Мое время // Русский архив. - 1877. - №1. - С.90-104; Записки В.Н.Гетуна // Исторический вестник. - 1880. - №1. - С.26-67.

⁵Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение малорусской старшины в дворянство // Киевская старина. - 1897. - №1. - С.1-31; №2. - С.188-220; №3. - С.351-374; №4. - С.1-47; Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. - СПб., 1905. - Т.1. - С.145-200; Окіншєвич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // ЗНТШ. - Мюнхен, 1948. - Т.157; Горобець В. Еліта козацької України: В пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою. - К., 2001; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К., 2004; Козут З. Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. - С.27-45; Він же. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. - С.46-79 та ін.

⁶Илляшев Л.В. Краткий очерк истории харьковского дворянства. - СПб., 1885; Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства: По архивным данным: В 2 т. - Полтава, 1906; Лазаревский О.М. Спогади про конотопців // Український археографічний збірник. - К., 1927. - Т.2. - С.56-66 та ін.

⁷Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства: В 2 т. - СПб., 1901; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: [В 4 т.]. - К., 1904-1915; Лазаревский А.А. Генеалогия рода Лазаревских // Спогади Матвія та Олександра Лазаревських / Упоряд. Івана Забіяки. - Київ-Самара, 2004. - С.189-197; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - К., 2004; Комаров В.В. Кондратьевы. Род воинов и благотворителей. - Сумы, 2005; Козлов О. Родоводи: Антоновичів, Мосцепанових, Нарановичів, Огієвських, Терещенків, Харитоненків. Серія "Дворянство Сумщини". - Сумы, 2006; Він же. Родовід Линтварьових. Серія "Дворянство Сумщини". - Сумы, 2006.

⁸Томазов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). - К., 2006. - С.171-212.

⁹Лазаревский А.М. Сведения о старейших членах рода Лазаревских // Спогади Матвія та Олександра Лазаревських / Упоряд. Івана Забіяки. - Київ-Самара, 2004. - С.19-42; Лазаревский М.И. Памяти мои // Спогади Матвія та Олександра Лазаревських / Упоряд. Івана Забіяки. - С.43-92.

¹⁰Лазаревский М.И. Памяти мои // Спогади Матвія та Олександра Лазаревських. - С.53.

¹¹Державний архів Сумської області. - Ф.586. - Оп.1. - Спр.87. - Арк.5-6.

¹²Там само. - Ф.582. - Оп.1. - Спр.637. - 419 арк.

Передмова, упорядкування та публікація С.І.ДЕГТЯРЬОВА

№ 1

Просит жительство в повете Конотопском дворянин коморника 14-го класса сын Матвей Ильин Лазаревский, а о чем мое прошение тому следуют пункты:

1

За окончанием моим российской грамоты наук желая я приспособить себя к знанию в узаконположениях и судебных порядках по части гражданской, и затем взять участие в статской службе и приобрести от начальства похвалы и достойное воздаяние, з 1798 года определился к делам Конотопского подкоморского суда и под руководством в том суде служения имеющего отца моего служил тамо шесть лет, так как прилагаемой при сем аттестат данный мне мая 29-го числа сего года заверяет, и хотя я за таковую мою при том суде деятельность справедливо против прочих в других судебных местах канцелярских служителей заслужил к произведению награждением чина подобно как до сего многие при сих судах оные выслуживали, о чем неоднократно отсуда начальству предоставливан но не знаю почему поныне оно не получил, к сему

2

И поелику сии обстоятельства и в дальнейшем моем при том подкоморском суде служении к получению моего предмета меня необнадеживает, решил я от дел получив увольнение к удобнейшему в том предприятию переместиться в поветовый

Конотопский земский суд, в котором я первого числа прошедшего июня в отписке дел без определения нахожусь лаская себя надеждою на правосудие оною суда что труды шестилетнего моего в подкоморском суде служения засвидетельствованные им действительно будто зачтены з старшинством к награждению меня за оные чином, прошению

и дабы высочайшим вашего императорского величества указом повелено было сие мое прошение приняв записать и за определением меня к делам Конотопского поветового земского суда о произведении за ту мою службу так в поощрение впредь к оной в звание губернского регистратора з старшинством сколько заблагоуваженно будет учинить куда следует представление

всемилодивейший государь прошу вашего императорского величества о сем моем прошении решение учинить к подаче надлежит в Конотопский поветовый земский суд 1804 года октября дня дворянин коморника повета Конотопского 14-го класса сын Матвей Ильин Лазаревский руку приложил сие прошение сам написал.

Ф.586. - Оп.1. - Спр.93. - Арк.75-75зв.

№ 2

1804 года ноября 7 дня по указу Его Императорского Величества Конотопский поветовый земский суд по слушании вышенаписанного прошения ПРИКАЗАЛИ: как с представленного аттестата значится, что проситель Матфей Лазаревский в подкоморский повета Конотопского суд вступил в службу 1790 года декабря з 21, и з того времени сего года мая 29 числа исправлял в том суде поручаемые дела с усердием и успехом, а по увольнении от того суда находится и в сем суде с 1 числа прошедшего июня в списки текущих по сему суду дел, и к оным имеет ревностное прилежание и способность, но к таковым делам по неотдаче от него прошения и поныне был в сей суд непринят, ныне же он Лазаревский настоящим его прошением просит принятия его к делам сего суда и за продолженную им в Конотопском подкоморском суде службу представления о произведении в звание губернского регистратора, к награждению каковым и сей суд признает его Лазаревского за продолженное и в сем суде его бытие в отписке дел достойным И ДЛЯ ТОГО просителя Лазаревского по желанию его к служению у письменных сего суда дел принять, зачтя ему в таковое служение и прежнее его с 1 числа июня сего года при сем суде бытие, о каковом принятии и о награждении его Лазаревского за службу его и ревностное к делам прилежание губернским регистратором представить с приложением копии аттестата на благоразсмотрение от сего суда в Малороссийское Черниговское губернское правление по содержанию полученного из оною правления в сей суд прошлого 1803 года августа 17 дня Указа Рапортом, и просить в резолюцию Указа, представляемой же им просителем аттестат за оставлением к делу с него копии подлинный ему возвратить за роспискою

Судья земский Смеловский
подсудок земский Адарович
подсудок земский Борчевский

Ф.586. - Оп.1. - Спр.93. - Арк.76-76зв.

№ 3

По указу Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского Малороссийской Черниговской Губернии из Конотопского подкоморского суда сего повета Дворянину поветового коморника 14-го класса сыну Матфею Ильину Лазаревскому

аттестат

По прошению означенного Лазаревского в сем подкоморском суде ОПРЕДЕЛЕНО: в засвидетельствование продолжительной им Лазаревским при делах сего суда 1798 года декабря с 22 безпорочно и безотлучно службы и что он к оной имеет ревность и усердие, дела ему получаемые исправлял со всяким успехом верно /: За что хотя не единожды он удостоиван был к награждению чином /.../ но одного поныне еще не получил /: Дать ему Лазаревскому из Конотопского подкоморского суда за подписом и с приложением казенной печати сей аттестат, с увольнением его от дел сего суда по нежеланию его более при сем суде служить и дан в благополучном городе Конотопе 1804 года мая 29 дня

подкоморий Петр Кандыба

Ф.586. - Оп.1. - Спр.93. - Арк.77-77зв.

№ 4

Просит дворянин коллежский регистратор Матфей Ильин сын Лазаревский а о чем мое прошение тому следуют пункты

1

В службе Вашему Императорскому Величеству при письменных делах перее с 21 октября 1798 по 29 мая 1804 года в Конотопском подкоморском суде, потом с 1 июня того 1804 года поныне в Конотопском поветовом земском суде находясь я поручаемые дела отправлял по долгу присяги

2

Я в разсуждение моего сиротства и недостаточества в Конотопском поветовом суде содержать себя на своем коште не могу, а желаю быть определенным наличествуясь в Конотопском нижнем земском суде /.../*.

Ф.586. - Оп.1. - Спр.108. - Арк.10-10зв.

№ 5

1809 года марта 10 дня по указу Его Императорского Величества Конотопский поветовый земский суд по слушании вышеписанного прошения ПРИКАЗАЛИ как и сему суду известно что реченный дворянин коллежский регистратор Лазаревский есть при своем сиротстве недостаточного состояния и находится на собственном содержании у дел суда сего не может, а препятствующих причин

к перемещению его по сему суду нет, для того о просимом им Лазаревским перемещении его в здешний нижний земский суд, на второй статейный канцелярский оклад представить на благоразсмотрение в Малороссийское Черниговское Губернское Правление доношением

Судья земский Карп Скаловский
подсудок земский Яков Острожский
подсудок земский Иван Езучевский

Ф.586. - Оп.1. - Спр.108. - Арк.10зв-11.

№ 6

Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского из Малороссийского Черниговского Губернского Правления Конотопскому Поветовому Земскому Суду по указу Его Императорского Величества Черниговское Губернское Правление Слушав Два Рапорта Конотопского нижнего земского суда 21 числа декабря прошлого 1808 года и 16 марта сего года полученные с коих 1-й представляет о замещении наостающуюся в том суде по губернском секретаре Богданове первостатейную канцелярского оклада вакансию служащего в том суде на 2-й такой же Коллежского Регистратора Василия Герасимовского и 2-м прошение Коллежского Регистратора служащего в оном суде Матвея Лазаревского о замещении его на остающуюся в том суде по Герасимовском 2 статейную вакансию представляя сему правлению просит о замещении на означенные порозние вакансии Герасимовского и Лазаревского в резолюцию Указа при чем слушали и рапорт тамошнего поветового суда сего ж марта 16 числа полученный с изъяснением что на перемещение с них коллежского регистратора Лазаревского от дел поветового к делам тамошнего нижнего суда препятствующих причин никаких нет ПРИКАЗАЛИ: По таковому удостоению Конотопского нижнего суда помянутых Коллежских Регистраторов Герасимовского и Лазаревского определить Герасимовского на 1-ю а Лазаревского на 2-ю канцелярские статьи о чем и послать Конотопскому нижнему земскому суду. – 1809 года марта 24 дня.

Ф.586. - Оп.1. - Спр.108. - Арк.13-13зв.

№ 7

Просит находящийся при делах в конотопском поветовом земском суде в содержании оного суда архива Губернский Секретарь Иван Осипов сын Герасимовский, а о чем мое прошение тому следуют пункты,

1-е

вступил я в службу вашего императорского величества к письменным делам в преже бывшей малороссийской полковой нежинской канцелярии 1774-го года Генваря с 3-го числа где за продолженную мою службу произведен 775-го года ноября 28 полковым канцеляристом, а затем по определениям оной полковой канцелярии был

я у перебора и описе имевшихся в архиве бывшего тогда гродского нежинского суда дел и в отправлении по сотенном конотопском правлении писарской должности, в коей находился 782-го года июля по 21 число, а с того числа за подачею в быший же конотопский уездный суд прошения определяясь к таковым же делам находился в оном поручаемые мне дела исправлял по своей способности радително, с надлежащим успехом и прилежнотию, не бывая при том ни в каких пороках и штрафах, за какову мою службу удостоиван был от оноу уездного суда 784-го года декабря от 20 числа в бывшее тогда новгородско-северское наместническое правление к награждению меня чином коллежского регистратора, и с вышеозначенного времени при делах оноу уездного суда находился по 790 год с того же года /: по причине искалечения моего в ноги /: за болезнью от того чрез долгое время со мноу продолжавшуюся не мог явиться в показанный суд и у должности моей не числился, к каковой нипо/.../ по упразднении оноу уездного и за возстановлением поветового здешнего земского судов за освобождением по /.../ от той болезни по поданному в оный поветовый суд 1800-го года сентября 28 числа прошению и с определением оноу суда принять к таковым же делам, во увере/.../ всего выше поясненного данное мне от оноу ж поветового земского суда 802-го года генваря 17 дня с формулярным списком свидетельство при сем к усмотрению оноу ж суда представлению; к *сему*

2-е

между продолжением же таковой моей в оном суде службы по учиненному 803 года марта дня определению препоручено мне в содержание и соблюдение имеючися в архиве того суда разного рода дела, якие я принял в свое рассмотрение, в силу полученных указов из малороссийского черниговского губернского правления в оном суде /.../ о изготовлении и разсилке принадлежащих за отшедшие из сего повета /: полтавской губернии в роменской и черниговской в кролевецкий и борзенский поветы /: /.../ сиих дел изготовлял оных по описам немалое количество которых от оноу суда в показанные поветовые земские суды в 1804 и 805 годах разослано также и ревизские 1782 года сказки за теже отшедшие селения куда следовало по описям же отосланы и по удостоению меня от оноу поветового земского суда /: за неполучением по прежнему бывшему уездного суда ж удостоению коллежского регистратора /: произведен в тот чин 805-го декабря 31 а в нынешний 810 годов декабря 31 числа: *прошению*

3-е

за переходом же поветового суда 811 года з судового корпуса который ассигнован /: в бытность тогда в городе конотопе рекрутского дела больным рекрутом /: для лазарета пооп/.../воду конотопского городничего Соболевского в городскую конотопскую питейную контору, куда и архиву того суда перевезенно где я по родам дел по порядку как долженствовало /.../ служил но за переходом и от толь поветового суда в городовую здешнюю думу, где и ныне оной суд присудствие свое имеет то и архива оноу суда по отводу городничего ж Соболевского в 1812 году переведенна в дом коллежской ассесорши Елены Драгомировой, в коем также по родам дел сложенно мноу порядочно по годам, где и ныне оные архивы находятся и преже бывшими оноу суда членами судьбою Костенецким, и подсудком Забиякою 813 года ту архиву при мне свидетельствованно, и по указанию моему в каковых местах и каких преже бывших и особо здешнего поветового судов, и каковы дела по годам сложенны, признанно в порядке и по производчимся в оном суде уголовным делам в силу

учиненных определений касающихся надобностях делал я с имеючимись в оной архиве разных прежде бывших и поветового судов, прежними ж уголовными делами многие справки, и подавал в суд к делам, когда же я 814 года Сентября с 13 числа заболел и находился до полтора года больным, то с начала моей болезни в том же сентябре месяце чрез присланного ко мне в дом канцелярского служителя отобранны у меня архивные ключи, кому ж в соблюдение оная архива препорученна мне неизвестно, ныне же понемногу от той болезни хотя и освободился, но однако нахожусь крайне в слабом здоровьи, сопряженным с старостию моих лет составляющих от рождения моего шестидесяти двух, и далее быть уже в должности поветового суда при делах вовсе не в силах, то всеподданнейше прошу *находится* и дабы высочайшего вашего императорского величества указом повелено было сие мое прошение приняв записать а меня от дел конотопского поветового земского суда в разсуждении вышеозначенных престарелых моих лет уволить /.../ должную мною в разных должностях службе дать мне аттестат представленное ж при сем свидетельство с формулярным списком возвратить

Ф.586. - Оп.1. - Спр.166. - Арк.7-7зв, 9-9зв.

№ 8

Копия

Противу заключенного в конотопском поветовом земском суде определения По указу Малороссийского Черниговского губернского правления, почему я вступил в статскую оною поветового суда службу исключен с подушного оклада показал следующее

1

отец мой полковый канцелярист Иван Герасимовский находился и с прежних годов в разных должностях а на последок и в оном Поветовом Земском Суде при письменных делах, в коем и ныне находится и между тем подавал в Малороссийскую Черниговскую казенную палату прошлого 1806 года генваря 27 прошение о исключении меня с двумя братьями моими Степаном и Евфимом с подушного оклада, поелику именованным его императорского величества блаженныя и вечно достойныя памяти великого государя Павла первого всемилостивейшим указом на поднесенном от правительствующего Сената докладе прошлого 1798 года июля в 30 день состоявшимся всемилостивейше повелено канцелярских служителей действительно служащих равно-мерно и детей их которые находятся в приказном же звании також и малолетних никуда ни определенных с какого ни есть звания из подушного оклада исключить 1804 года июля от 31 числа господам бывшему городничему коллежскому советнику военкову и казначею Костирки указами знать данно, почему я за таковым исключением имея ревность и желание продолжать престолу его императорского величества статскую службу и вступил к делам Конотопского Поветового Земского суда, о каковом исключении меня с подушного оклада и справка от конотопского казначейства в оном же поветовом суде при канцелярских делах имеется.

К сему показанию полкового канцеляриста сын Иван Герасимовский подписался.

Ф.586. - Оп.1. - Спр.100. - Арк.53-53зв.

№ 9

Титулярный советник Степан Герасимовский
44 лет отроду, сын губернского секретаря
в службу вступил 1 июля 1807 г.
в Конотопском уездном суде служит по указу Черниговского Губернского Правления
с 16 декабря 1816 г.
в настоящем чине с 31 декабря 1828 г.
находится в суде повытчиком крепостных дел

Ф.586. - Оп.1. - Спр.556. - Арк.109.

№ 10

1835 года октября 18 дня по указу Его Императорского Величества Конотопский уездный суд имел разсуждение что повытчик сего суда крепостных и долговых дел титулярный советник Степан Иванов сын Герасимовский вступил в службу первоначально к делам Конотопского поветового что ныне уездный суд 1807 июля 1 числа в оном служив шесть месяцев и двадцать дней увольнясь из поветового суда 1808 года генваря 20 определился по желанию его в губернский гусарский полк того генваря 20 числа в оном полку служил семь лет девять месяцев и десять дней, в продолжении какова служения как значится из выданного ему 1815 года ноября 30 дня за №2282 пашпорта в походах за границую во Франции в королевствах Виртембергском был в действительных сражениях находился и в Франции при местечке Фершампенуас ранен пулею навывлет в правой пах уволен из оного полка 1815 года ноября 30 за какову службу имеет две серебряные медали одну в память 1812 года а другую за взятие Парижа 1814 года затем по прошению его указом черниговского губернского правления вновь определен в сей суд 1816 года декабря 16 числа с которого времени служа непрерывно отписывал поручаемые ему по суду дела исправно а с 25 числа генваря 1833 года по 21 число Августа 1834 года исправлял по определению сего суда должность повытчика уголовных и следственных дел с того же 21 числа Августа по настоящее время исправлял тоже по определению сего суда должность повытчика крепостных и уголовных дел имея при том в содержании своем с 1818 года судовую архиву приозведен чинами коллежским регистратором 1819 декабря 31 губерньским секретарем 1822 декабря 31 коллежским секретарем 1825 декабря 31 и титулярным советником 1828 годов декабря 31 числ в штрафах пороках под судом и следствием не был выговоров и арестов не получал и беспорядков по службе не допустил оглошаем и изобличаем в неприличных поведеньях не был и притом во все время служения оказался ревностным и усердным трудами постоянными непоколебимою нравственностью и всегдашним прилежанием оказал себя полезным и верным исполнителем в делах службы за какову добропорядочно продолженную им Герасимовским службу совершенно достоин он Герасимовский к награждению по силе свода Законов тома 1-го статьи 2639 Знаком отличия беспорочной службы ДЛЯ ТОГО ПРИКАЗАЛИ о награждении

его Герасимовского Знаком отличия безпорочной службы с приложением о службе его послужного формулярного вдвойне списка представить на благоразсмотрение в Черниговское губернское правление рапортом

Судья Иван Занкевич
заседатель Матфей Лазаревский
заседатель /.../
заседатель Михаил Забияка

Ф.586. - Оп.1. - Спр.556. - Арк.239-240зв.

№ 11

Просит полкового канцеляриста Ивана Герасимовского сын Иван Герасимовский а о чем тому следуют пункты

1

Находился я в малороссийском черниговском главном народном училище в изобучении российскому чтению и писму и протчим наукам 1799 мая с 19 1802 годов генваря по 29 числа, как прилагаемый при сем по усмотрению конотопского поветового земского суда в подленник аттестат, выданный мне от начальства того училища явствует и между тем

2

За подачею от вышенаименованного отца моего канцеляриста Герасимовского в тамошную ж казенную палату того ж генваря 27 дня 1802 года прошения о исключении меня и других онога отца моего сыновей из подушного оклада /: в разсуждении его бытия при делах поветового земского суда :/ в силу указа из оной казенной палаты изшедшего 1804 года августа 7 в здешнем поветовом казначействе полученного и из подушного оклада я и другие мои братья изключены; ...

Ф.586. - Оп.1. - Спр.96. - Арк.5-5зв.

№ 12

Справка

Конотопскому поветовому земскому суду
от Конотопского поветового казначейства
Потребно выдать находящегося в сем суде при делах полкового канцеляриста Ивана Герасимовского сын Иван Герасимовский писанный по ревизии 1795 года в городе Конотопе в числе разночинцев заключенными с подушного оклада, или нет и буде исключен, то какого именно года месяца и числа, и по предписанию какого места об оном благоволенно в том казначействе справясь под сим подписав сию в сей суд возвратить 1805 года февраля 20 дня.

Ф.586. - Оп.1. - Спр.96. - Арк.7-7зв.

№ 13

Аттестат

Объявитель сего малороссийской губернии из поветового города Конотопа сын полкового канцеляриста Герасимовского Иван Герасимовский обучаясь в Черниговской главной школе в первом и втором разрядах российскому чтению и письму, а в третьем истории, географии, арифметике и российской грамматике с успехом похвальным в бытность свою в оной вел себя добропорядочно, а ныне за болезнью немогли далее продолжать своего учения по прозьбе родителей его от наук уволен в чем ему Герасимовскому за подписом малороссийских школ директора черниговской главной школы учителей и с приложением печати малороссийского приказа общественного призрения и сей аттестат дан 1802 года генваря 30 дня в Чернигове

подлинный подписали

Директор училищ 7 класса Марков
учитель высших разрядов истории и географии
титულлярный советник Сильвейстер Самарский Быховец
учитель высших разрядов по математическим предметам
12 класса Кирилл Капля
Второго разряда учитель 12 класса Андрей Липлянский
Первого разряда и рисовального искусства
учитель 9 класса Гаврило Карицкий

Ф.586. - Оп.1. - Спр.96. - Арк.8-8зв.

№ 14

1805 года февраля 26 дня По указу Его Императорского Величества Конотопский поветовы земский суд слушали прошение находящегося в сем суде при делах полкового канцеляриста Ивана Герасимовского сына Ивана ж Герасимовского в сей суд сего года генваря 14 дня поданное с прошением принятия его к письменным сего суда делам, а о исключении с подушного оклада забрать с конотопским поветовым казначейством выправку, при чем докладывали и Такову с казначейства в сем суде полученную ПРИКАЗАЛИ: как с той с казначейством забратой справки видно, что полкового канцеляриста Ивана Герасимовского сына проситель Иван Герасимовский состоявший по ревизии 1795 года в городе Конотопе в числе разночинцев в казачьем окладе по указу Малороссийской Черниговской Казенной Палаты прошлого 1804 года июля от 31 в Конотопское казначейство последовавшему.

Сначала того 1804 года ис подушного оклада исключен: ДЛЯ ТОГО Просителя Ивана Иванова сына Герасимовского к письменным сего суда делам принять и о том в Малороссийское Черниговское Губернское Правление отрапортовать, о чем и просителю Герасимовскому из сего объявить

Судья земский Смеловский
Подсудок земский Борчевский

Ф.586. - Оп.1. - Спр.96. - Арк.20-20зв.

№ 15

1801 года августа 20 дня По указу Его императорского величества Земский поветовый конотопский суд имели разсуждение что сего земского суда подсудок Степан Семенов вступя в службу 1770 года декабря 1-го продолжал оную бывшего малороссийского нежинского полку в сотенной Конотопской канцелярии у письменных дел а поопределению оной канцелярии з 773 года в комиссии Смотрения коронных бывшего повета батурина имений по первое число мая 779 года писарем того года июля с 8-го при канцелярии бывшей малороссийской генеральной артиллерии канцеляристом по 9-е число января 782-го года 782 года з февраля мца за открытием новгородско северского наместничества по образу всевысочайших о управлении губерний учреждений присудственных мест когда позволено было от начальства губернии вступить в должность к заседанию в городской конотопский магистрат чиновником в числе таковых поступил и он Семенов в оный магистрат ратманом быв в сей должности безсрочно чрез три года а потом в 1785 году февраля 10-го также по силе Указа из бывшего Новгородско Северского Наместнического Правления того года января 8-го в городской конотопский магистрат по следовавшего позволенного мещанству по недостатку в них грамотных людей выбрать и их желаньям из дворян или чиновников в бургомистры и ратманы выбран он же Семенов в должность бургомистра которую исправлял до истечения трех годичного заседания безпорочно же и за продолженную им Семеновым /: до вступления еще в магистрат службу от покойного господина генерал фельдмаршала Сенатора и разных орденов кавалера Графа Петра Александровича Румянцева Задунайского произведен в чин полкового хоружого 1784 года марта 2-го между чем указом из бывшей конотопской дворянской опеки 1785 года октября от 8-го данным определением был он Семенов по возложенному в силу высочайшего именного указа той опеки тяжбному делу беспомощной вдовы Стряпчим и сию должность соблюдая имел по тому делу старательство в бывшем конотопском суде до воспоследования оному в том же суде 1787 года мая 24 дня решения за тем поопределению правительствующим Сенатом находился в том же Уездном Конотопском суде в должности секретаря 1788 года июля с 1-го безпорочно чрез девять лет и два мца то есть 1797 года августа по 31-е число по день открытия земского поветового конотопского суда исправляя тую должность ревностию прилежанием и расторопностию о каковой ево Семенова добропорядочной и беспорядочной службе /.../ о ней вступившего из бывшего уездного конотопского в сей поветовый суд дела удостоверительно есть и то же бывший уездный конотопский суд внесенным в малороссийское губернское правление прошлого 1797 года августа от 17-го числа представлением в разсуждении что из таковых малороссийских чиновников переименованны от главного начальства в штаб /.../ удостоил его Семенова к произведению в чин коллежского ассесора в сем же земском поветовом суде подсудком по выбору дворянством и по утверждению правительствующим сенатом находится он Семенов с 1-го числа сентября 1797 года поныне исправляя по чину своему должность с отличным рачением и похвалою в штрафах и пороках не был во уважение каковой /.../ подсудком Семеновым продолженной службы и сей суд признает Его Семенова достойным награждения следуемого по службе ево в класу по высочайше /.../ 1796 года декабря 31-го числа малороссийской губернии штате узаконенному чина взнесь оным представлением прошлого 1800 года августа от 13-го числа в малороссийское губернское правление

но и потому еще производство не получил для того ОПРЕДЕЛИЛИ о удостоении его семенова в чин коллежского ассесора в которой произведен быть он справедливо достоин малороссийскому губернскому правлению на благо рассмотрение представить и паки доношением приложить при том о нем семенову послужной формулярный список и копию грамоты на дворянство ему выданной

Судья Никифор Федорович
Подсудок Семен Скаловский

Ф.586. - Оп.1. - Спр.87. - Арк.3-4.

№ 16

Просит коллежский советник и Кавалер
Михаил Петров сын Левченков,
а о чем тому следует пункт

1й

Представляя при сем в Конотопский Уездный Суд Свидетельство Предводителя Дворянства Конотопского уезда 3 Генваря 1855 года за №3 выданное о том, что я Левченков был женат первоначально на дворянке дочери титулярного советника и Кавалера Степана Семенова Анастасии у которой был единственный брат помещик Херсонской губернии Полковник и кавалер Иван Семенов других же братьев и сестер их же потомков их нет, а от жены моей Анастасии остались законные дети сыновья подпоручик Михаил и малолетние Стефан и Петр да три дочери.

2) Родословную роспись рода Семеновых подписанную двенадцатью дворянами Конотопского уезда для засвидетельствования в действительной подлинности их и Всеподданнейше прошу**.

Ф.582. - Оп.1. - Спр.637. - Арк.29-29зв

№ 17

Свидетельство

Предводитель Дворянства Конотопского Уезда Черниговской губернии на основании предъявленной родословной рода Дворян Семеновых и по собственному своему знанию сим Свидетельствует что Коллежский Советник и Кавалер Михаил Петров сын Левченков по первому браку имел жену дочь Дворянина здешнего уезда Титулярного Советника и Кавалера Степана Семенова Настасью у которой был единственный брат как и она у него единственная сестра Херсонской губернии Ананьевского уезда, дворянин и помещик, отставной полевых Инженеров Полковник Кавалер Иван Степанов сын Семенов; кроме которого и сестры помянутой Настасии Левченковой ни родных братьев ни сестер ниже потомков их нет от нее же Настасии Левченковой урожденной Семеновых остались законные дети сыновья Подпоручик Михаил и малолетние Стефан и Петр да три дочери: При этом нужным нахожу присовокупить что Г[осподин]

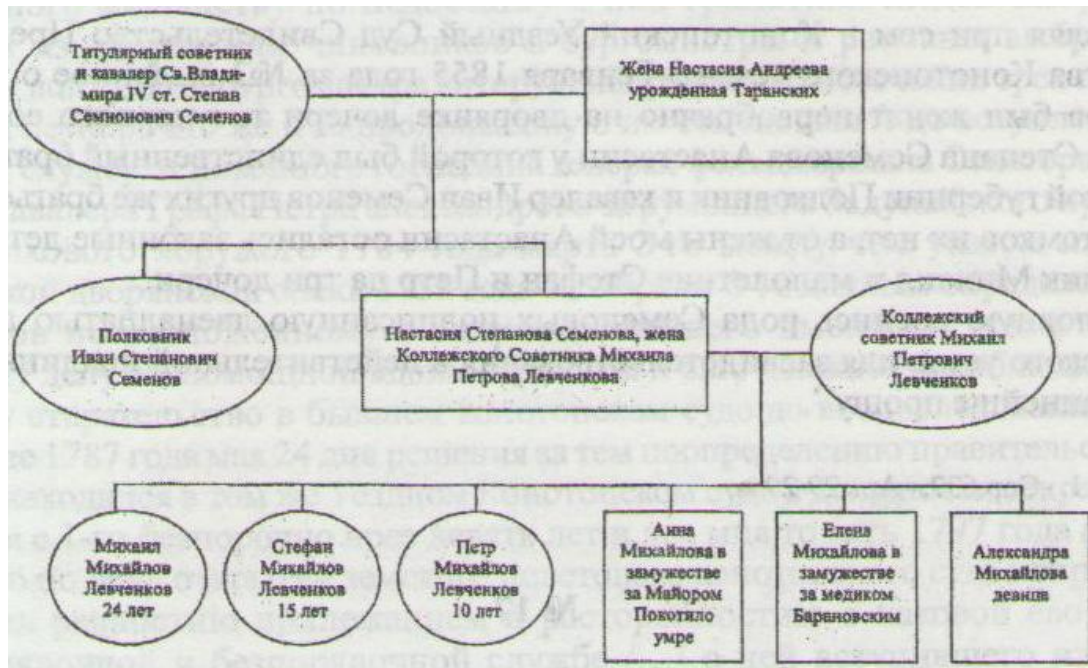
Левченков долговременною службою своею приобрел в обществе вес и уважение и ныне состоит на службе Попечителем Конотопской Городской Больницы, имеет собственное имение заключающееся в 57 ревизских душ мужского пола крестьян и при них до 450 десятин земли которое стоит цены не менее 10 000 рублей Серебром да особо сего имеет наличного капитала до 15 000 рублей Серебром. В чем утверждено подписом и приложением Казенной по должности моей печати 1855 года Генваря 3 дня.

Предводитель дворянства Петр Кандыба

Ф.582. - Оп.1. - Спр.637. - Арк.31-32.

№ 18

Родословная роспись Рода Семенова
Учинена 1854 года Декабря 28 дня

Что родословная эта составлена правильно и других ближайших наследников после умершего Полковника Ивана Семенова нет кроме вышепоименованных детей родной сестры его Настасии бывшей в замужестве за Коллежским Советником Михаилом Петровичем Левченковым в том удостоверяем подписом нашим 1854 года Декабря 28 дня. Подленную подписали...

Ф.582. - Оп.1. - Спр.637. - Арк.33-35.

№ 19

Свидетельство

От Малороссийской Черниговской губернии Маршала дворянства Губернского Секретаря Петра Колчевского сыну Петру Колчевскому в том что о дворянстве оного отца Его состоялось в здешнем дворянском депутатском собрании 1817 года сентября 11 дня определение таково: Малороссийского Черниговского дворянства депутатское Собрание слушав прошение Губернского Секретаря Петра Петрова сына Колчевского в коем изъясняет что он состоя чрез /.../ временную смерть родителей в сиротстве однако помня происхождение предков своих всегда пребывал в числе Малороссийского шляхетства и сие /.../ о дальнейшем на числе рода содержал следствием изтикающих от заслуг прадеда его сотника топольского Федора Колчевского коему за службу в /.../ к ключу Стародубовском в селе Новом имение по смерти его наследственно поступило сыну Его а просителя деду Степану служащему хоружим сотенным и родившему там же сына а его просителя отца Петра которой когда поступил на службу в певческую должность к всевысочайшему двору блаженныя и вечно достойные памяти государыни императрицы Анны Иоановны то отец его а просителя дед показанной Степан большею частию то имение на службу /.../ к чему при одиночестве его главным поводом было тогдашнее вольное малороссийского народа с места на место переходение и в месте том и жизнь свою кончил Сын же его а просителя отец вышеписанный Петр по возвращении с певчих когда на отца его в живых ни имения в полностью уже не было побрал способ к /.../ себя вступить в супружество и в следствие того женился полку нежинского /.../ Сотника батурина Федора Стожка Ксении за кое получил в приданое в селе Курене имение и приобрел тем же покупкою от наследника полковника Чечеля переселился с оставшимися предковскими посполитыми людьми на оное /.../ остепенясь служил в чине значкового товарища и родил его просителя он же проситель Петр Колчевский по смерти того отца его наследовавши прописанное имение так же продолжил государственную службу от короны и по выборам по коей происходя чинами напоследок награжден из /.../ губернским секретарем почему удостоверение всего того представляя следующие документы: 1-е копию засвидетельствованную из новгородкосеверского наместнического правления 1787 года марта 1 по бытности его тогда губернским регистратором им полученную с универсала гетмана Ивана Мазепы оному а деду его сотнику топольскому Федору Колчевскому 1687 года октября 7 данного /.../ ему владение вышесказанного имения, 2-е выпись из конотопского нижнего земского суда 1814 года мая 11 Ему просителю выданную уверяющую что хотя прописанный универсал в подлиннике имеется

По нему надаче помянутые прадед и дед его владели а посмерти с них после него за учинившеюся от несчастных случаев скудностью в селе новом земли оставшиесь в наличности посполитые отцом его просителя в село курень :/.../ имений так же были подлинны /.../ по оные по случаю /.../ в доле его косарей целостно сохранить ее не могли а все то поглощено огнем 3-е Свидетельство из того ж нижнего Суда 1816 года декабря 11-е Ему просителю выданное подтверждающее что /.../ прописанных наданных /.../ Его переселенных посполитых людей /.../ протчих четыре /.../ селе курене и со /.../ челювском и стожковском имении и ныне во владении его в крестьянстве состоят 4-е Свидетельство из конотопского поветового казначейства прошлого 1816 года декабря 13 Ему данное изъясняющего что Его

просителя и рода Его между людьми платящими подати в написанный невносится 5-е Свидетельство от 12 человек благородных дворян в коих сумнения нет умершей матери Его Ксении Колчевской 1786 года августа 11-го данное подкрепляющее что подлинное вышеобъявленные предки Его просителя сын в прописанных чинах и все служа военно в числе малороссийского шляхетства вели жизнь благородную и состояние сходственное с дворянским /.../ и наконец 6-е на чины его и о неприсылке патентом /.../ начальничий пашпорт 1787 мая 24 а губернского секретаря конотопского поветового казначейства Свидетельство 1814 годов мая 22 числа ему данные так же и родословный список просит о утверждении его в дворянском достоинстве Сходно значению приложенных документов учинить и определение тех документы за освидетельствованием с них при деле копии подлинные возвратить Ему ОПРЕДЕЛИЛО по справке с делами в сем собрании имеющимися оказалось что проситель Петр бывши губернским регистратором и брат Его Иван Колчевские хотя по представленным в бывшую Новгородско Северскую дворянскую Коммиссию на дворянство доказательством состоявшим 1-е в выписе по определение малороссийской коллегии из Статей гетмана Мазепы учиненных в лето от Сотворения мира 1795 находящихся то коллегии в архиве с них Петру Колчевскому 1786 года июля 23 дня данной и в которой значится что прадед их Федор был в вышеобъявленном году Сотником тополским 2-е в засвидетельствованной копии универсала гетмана Ивана Мазепы 1687 октября 7 состоявшее о наделе оному Сотнику тополскому Федору Колчевскому во владение ключе Стародубовском села Нового со всеми к оному принадлежностями и 3-е в свидетельстве 12 человек дворян заверяющих что предки их Колчевских были прадед Федор Сотником топольским дед Степан хоружим сотенным а отец Петр Колчевский значковым товарищем определением и той же комиссии 1787 в марте месяце и 1792 годов состоящими признаны были в дворянстве и приговорены ко внесению в 6-ю часть дворянской родословной книги по /.../ рассмотрении о них доказательств в герольдии указом из оной в сие собрание от 19 июня прошлого 1816 года последовавшим дано знать что хотя из копии универсала гетмана Мазепы 1686 года видно что сотнику топольскому Федору Колчевскому пожаловано во владение в Ключе Стародубовском село Новое по действительном просители Колчевские и их потомки и состоит ли помянутое село в потомственном их владении неопровержимых доказательств основанных на 22-й Статии дворянской грамоты непредставлено а потому герольдия одни свидетельства согласно указу 1803 февраля 4-го дня достаточными к признанию рода их Колчевских дворянами признать не может из представленных же ныне просителем губернским секретарем Петром Колчевским документов явствует именно из выписи конотопского нижнего Земского Суда заключающей в себе решительную протокольную Сотенной Бахмацкой канцелярии 1754 года марта 17 записку содержания таково что полку нижинского товарищ значковый Петро Колчевский ставши навряде жалобливо рассказал /.../ вдова Сотничка Мария Барановская звикшая перешкожати новому его хундованию переманила посполитых его трех семей як то Федора Мовчана Демка Скочка и Леска Мовчана яких перед тем взявши он Колчевский из села Нового осадил в селе Курень на набитых от наследника полковника Чечеля и на описанных Сотником батуринским Федором Стожком за внучкою а его Колчевского женою маетних /.../ разпоказал универсале року 1687 октября 7 деду его сотнику топольскому Федору Колчевскому науживание в селе Новом посполитыми и открытый ордер року 1753 апреля 13 из полковой Стародубовской канцелярии на дозволение ему Колчевскому

за скудостью в селе Новом земли перейти на мешканье в село Курене с посполитыми межи которыми и вышепомянутые семейства 3 найдутся а в маетность куренского имени упевнил духовную от оного Стожки року 1752 февраля 15 и купчую от Чечеля того ж року июля 12 дня из Свидетельства оного ж нижнего суда что проситель губернский секретарь Петр Колчевский действительно имеет Конотопского повета в селе Курене вышеобъясненное имение доставшееся ему наследно от того отца его умершего и в крестьянстве Его Состоят поведшиесь от объясненных переведенными посполитыми четыре семейства как то Степан и Андрей Федоровы, Данил и Антон Степановы сыны Мовчаны из Свидетельства 12 человек дворян что он Петр Колчевский прямолинейно имеет происхождение от вышеписанного прадеда Его Сотника тополского Федора Колчевского поелику ж от 1687 года которого универсалом гетмана Ивана Мазепы подано было вышепомянному прадеду просителя Федору Колчевскому во владение в ключе Стародубовском Новое село донине проходит уже более ста лет а 82-й Статье высочайше положенной дворянству грамоты узаконено вносить благородные роды коих доказательство дворянского достоинства восходит за сто лет в 6-ю часть дворянской родословной книги то на основании сего узаконения внести просителя губернского секретаря Петра Петрова сына Колчевского как происшедшего от благородного предка его несостоящего ни в каком окладе с детьми его из списка которой он должен представить в сие собрание за подписом Г[осподина] Конотопского поветового маршала в 6-ю часть дворянской родословной книги и затем выдать ему на дворянское достоинство грамоту с представленных же им Г[осподином] Колчевским документов сие к делу копии подлинныя ему возвратит о всем же том представить герольдии по доставленному от господина Конотопского поветового маршала дворянина и кавалера Занкевича в здешнее дворянское Собрание 1818 года родословному списку Его Колчевского между прочим семейством сын Петр показан почему и он Петр Петров сын Колчевский в числе дворянских детей Малороссийской Черниговской губернии состоит дано в Чернигове 1821 года генваря 26 дня на подлинном тако
губернский маршал дворянства Степан Ширяй

Ф.586. - Оп.1. - Спр.121. - Арк.65-66зв.

*Далі документ закінчується стандартною т.зв. канцелярською формулою того періода, якою закінчено ДОКУМЕНТ 1. Наприклад, "...о сем моем прошении решение учинить к подаче надлежит в Конотопский поветовый земский суд ____ года октября ____ дня..." або "...и дабы высочайшего вашего императорского величества указом повелено было сие мое прошение принять и решение учинить...". Те ж саме і в ДОКУМЕНТІ 11.

**Далі М.П.Левченков просив засвідчити дворянські підписи та оригінальність документу. Це його прохання було виконане. Див.: ДАСО. - Ф.582. - Оп.1. - Спр.637. - Арк.30.

Materials on Genealogy of Lazarevsky, Gerasimovsky, Semenov and Kolchevsky from Funds of State Archive of Sumy Region / Preface, ordering and publication by S.I.DEGTYARYOV

For the first time there are published materials on genealogy of several known nobiliary kins of Leftbank Ukraine. The presented documents are stored in funds of konotop povit and povit zemstvo courts of State archive of Sumy region.

Отримано 16.10.2008

ПЕРСОНАЛІЇ

ПОДОЛЯКА Н.С.

МАЙСТЕР КНИЖКОВОЇ ГРАВЮРИ ГРИГОРІЙ СРЕБРЕНИЦЬКИЙ

Висвітлюються окремі питання життєвого і творчого шляху українського майстра книжкової гравюри Григорія Федотовича Сребреницького (1741-1779).

Друга половина XVII - XVIII ст. - період небувалого розквіту українського граверства, особливо у книговидавничій справі. Крім Києва і Львова, друкарні працювали в Чернігові, Новгороді-Сіверському, Почаєві. Графічне оздоблення стародруків стає дедалі багатшим і вишуканим. Особливу увагу художники приділяють титульному аркушу, композиція якого збагачується сюжетно-орнаментальними елементами та фронтисписом, що друкувався на звороті титулу. Текст книги щедро ілюструється сторінковими або невеликими текстовими гравюрами і декорується сюжетно-орнаментальними заставками з гарною шрифтовою в'яззю, ініціалами, кінцівками та іншими декоративними елементами. Орнаментика книжкових прикрас завжди komponується з елементами ренесансного та барокового мистецтва, яке було співзвучне добі національного піднесення і стало органічною часткою української культури.

Наприкінці XVII - XVIII ст. у київській друкарні у техніці гравюри на міді й офорті працював великий колектив обдарованих художників, які своєю творчістю підняли українську різцеву гравюру на високий щабель. Серед них був уродженець нашого краю, гравер Григорій Федотович Сребреницький (1741-1779).

Треба відзначити, що вивченню творчого шляху цієї видатної постаті XVIII ст. не приділялося належної уваги. У роботах, присвячених українській книжковій гравюрі, прізвище Г.Сребреницького майже не згадується¹. В енциклопедично-довідкових виданнях подаються лише короткі біографічні відомості та описи його гравюр². У деяких з них місце народження не визначене, або вказується просто: "Малоросія", "Слобожанщина"³. Конкретне місце народження зазначається в енциклопедичному довіднику "Сумщина в іменах" та "Енциклопедії українознавства"⁴. А в енциклопедичному словнику видавців Ф.Брокгауза та І.Ефрона, Великій радянській ("Большой советской") та Українській радянській енциклопедіях ім'я художника взагалі відсутнє. У російських виданнях, присвячених історії гравіювальної палати Петербурзької Академії мистецтв, прізвище Г.Сребреницького не зустрічається, або згадується лише побіжно⁵. Тим більше, відсутні публікації про життя та творчість Г.Сребреницького у наукових виданнях Сумщини.

Можливо, такий стан речей зумовлений прикрою помилкою німецьких (зокрема, І.Фіорілло) та російських (П.Бекетов) науковців, з легкої руки яких у довідниках з історії російського мистецтва XVII-XVIII ст. прізвище "Сребреницький" подавалося як "Фебруїцький" або "Сребрянніков"⁶. Тому сьогодні мусимо її виправити. За своє коротке життя гравер встиг набути високої майстерності у своїй справі та передати її учням Петербурзької Академії мистецтв.

Дана публікація має на меті привернути увагу дослідників до вивчення життєвого і творчого шляху майстра-гравера другої половини XVIII ст.

Подолька Надія Степанівна - науковий редактор робочої групи "Зводу пам'яток історії та культури України" при управлінні культури і туризму Сумської облдержадміністрації

Г.Сребреницький народився у с.Чернечина Охтирського повіту Харківської губернії (нині - Охтирський р-н Сумської обл.). До 1758 р. навчався і працював у друкарні Києво-Печерської лаври, яка на той час була провідним центром книговидання в Україні, ініціатором оновлення і збагачення тематики видань, поліпшення їхнього мистецького оформлення.

Відомий дослідник української культури Д.Антонович повідомляє про перші кроки до майстерності українського гравера: *“Так було у Київській лаврі з “копертихаторським учнем” Грицьком Сребреницьким, цебто сином попа в с.Чернечин біля Охтирки на Слобожанщині. Цей “Грицько попович” зі своїм товаришем Іваном Хмаровським утікли із Лаври “забравши тайно” деякі монастирські “до их майстерства принадлежащие інструменти”. Лавра одразу ж послала наказ до ігумена приписаного до Лаври Синянського монастиря на Слобожанщині, щоб утікши хлопців знайти та заарештуватий “под кріпким присмотром, заковавши в кандали” доставити до Лаври. Цей наказ було виконано, обох хлопців настигли в хаті батька Сребреницького. Правда, Хмаровський все-таки встиг утекти, але Грицько Сребреницький, здається випив чашу до дна. Та все ж скоро після цієї пригоди Сребреницький опинився у Петербурзі, в Академії, де удосконалювався у граверському мистецтві під проводом Чемесова”⁷.*

Проект Петербурзької Академії наук був підписаний Петром I у січні 1724 р. У ньому, зокрема, зазначалося: *“Без живописца и градырвального мастера обойтися невозможно будет, понеже издания, которые в науках чиниться будут (ежели оные сохранять и публиковать) имеют срисованы и градированы быть”⁸.* Наприкінці того ж року було складено проект Академії мистецтв А.Нартова. Але в той період, як відомо, академію ще не було створено, гравери працювали у Санкт-Петербурзькій друкарні. А коли останню в 1727 р. було закрито - виникли умови для розвитку гравюри при Академії наук⁹.

Першими її співробітниками були запрошені з-за кордону *“градировальщики”*, згодом - російські майстри. У 1730-1740-х роках учнями у гравіювальній палаті Академії наук були гравери І.Сляков, Є.Внуков, О.Греков, Є.Виноградов, Я.Васильєв, наприкінці 50-х - на початку 60-х років XVIII ст. - І.Стрижев, О.Рудаков, І.Букреев, О.Колпашиков, Є.Федосєєв, В.Соколов.

З ініціативи І.Шувалова у 1757 р. було затверджено статут Петербурзької Академії мистецтв, а наступного року вона вже працювала. Першими професорами академії були іноземні художники: Джузеппе Валеріані, Жан Луї де Веллі, Луї-Жан-Франсуа Лагерне-старший, Стефано Тореллі та інш. Згодом викладачами академії стали російські художники Ф.Рокотов, А.Лосенко, Г.Левицький, С.Щедрін та інш.

Академія давала на той час ґрунтовні знання з малюнку та композиції, широко знайомила з історією світового мистецтва. З 1764 р. випускники академії здобули особливі привілеї. Вони отримували шпагу, тобто дворянське звання, та вхід до імператорського двору, звільнялися від податків та рекрутської повинності, мали право від'їжджати за кордон безстроково¹⁰.

В академії було чимало вихідців з України. Серед них і Г.Сребреницький. Його наставником був відомий художник-гравер Є.Чемесов (1737-1765), який з 1762 р. очолював гравіювальний клас та друкарську палату. Саме під його керівництвом гравіювальний клас набув розквіту. Однак, незабаром президент Академії мистецтв І.Шувалов, який протигував Є.Чемесова, був змушений залишити свою посаду. За нового президента І.Бецького Є.Чемесов пішов у відставку¹¹.

Г.Сребреницький навчався спочатку в Академії наук. У 1760 р. він подав І.Шувалову таке прохання: *“Я, нижеподписавший, через одну привычку обучился рисовать и резать на меди, потом, помощью некоторых благодетелей, изыскав случай приехать в Санктпетербург, с прошлого 759 года обучался рисовальному художеству при академии наук, на своем коште. А ныне по бедности моей, будучи не в состоянии содержать себя, принял смелость просить об определении меня, нижайшего, в академию художеств к гравировальному художеству, к коему склоннее являюсь”*¹². Наступного року був зарахований до Петербурзької Академії мистецтв. У 1763 р. нагороджений двома срібними медалями, а у 1765 р. постановлено *“дать шпагу при первом конкурсе”*. У 1767 р. йому доручили навчати молодших учнів Академії мистецтв, одночасно він очолив гравіювальний клас (замість М.Колпакова)¹³.

Одружився Григорій Федотович з німкененю, лютеранкою Дарією Федоровою. У 1769 р. залишив службу при Академії мистецтв. Помер Г.Сребреницький 10 грудня 1779 р. За іншими даними смерть датована 7 вересня 1773 р.¹⁴

Д.Атонович зауважує: *“Из Сребреницкого выйшов добрый гравер, как це видно з гравюр, що він різав з образів відомих французьких майстрів - Греза, Бурдана та ін. В тому числі він вирізав і гравюру з образу Лагрене - “Донька годує свого батька, засудженого на голодну смерть”*. Але особливо цікаві портрети Сребреницького, як гравера - портрет княгині Борятинської, скомпонований виразно в стилі ранньої класичності¹⁵.

Відомі також портретні гравюри художника: *“Генерал П.І.Яковлев”* (один з генералів Петра І, який відзначився у боях під Полтавою і Переволочиним у 1709 р.), *“Купець І.С. Чиркин”*.

Мистецтвознавець І.Фіорілло відзначає у творчості гравера два відомих твори: *“Римская любовь (charitas)”* з картини Лагрене та *“Страждущий в болезни отец семейства”* (копія з картини фон Грейца)¹⁶.

Художник гравіював фронтисписи до книг І.Бецького *“Краткое наставление выбранное из лучших авторов с некоторыми примечаниями о воспитании детей от рождения их до юношества”* (СПб., 1768), *“Привилегия и Устав Императорской Академии трех знатнейших художеств, живописи, скульптуры и архитектуры с воспитательным при оной Академии училищем”* (СПб., 1765), *“Устав воспитания двухсот благородных девиц учрежденного Е.В. государынею императрицею Екатериною Второю...”* (СПб., 1768-1769), *“Устав Императорского Шляхетного сухопутного кадетского корпуса учрежденного в Санктпетербурге для воспитания и обучения благородного российского юношества”* (СПб., 1766), *“Учреждение Императорского Воспитательного для приносимых детей дома и госпиталя для бедных родильниц в столичном городе Москве”* (СПб., 1767), *“Учреждения и уставы касающиеся до воспитания и обучения в России юношества обоего пола. Во удовольствие общества собраны и новым тиснением изданы. В 2 т.”* (СПб., 1774), а також виконував гравюри до книги О.Салтикова *“Речь, которую Академия художеств при своей инаугурации Ее Величеству Екатерине Второй императрице и самодержице Всероссийской, всемилостивейшей основательнице всеподданейше приносит благодарение, говоренная той же академии конференц-секретарем Александром Салтыковым”* (СПб., 1765). У техніці оформлення книг працював разом з відомими майстрами-граверами М.Колпаковим, Д.Герасимовим, С.Карновичем, С.Паніним.

Після Г.Сребреницького, як зауважує Д.Атонович, “взагалі на протязі цілого XIX ст. кращих виявів українського граверського мистецтва треба глядіти у Петербурзі”¹⁷.

У фондах Державного музею книги і друкарства України (м.Київ) документів, які б могли розширити інформацію про перебування майстра-гравера у друкарні Києво-Печерської лаври, поки що не виявлено. Більшість ілюстративних матеріалів та стародруки XVIII ст. зберігаються у фонді державного закладу “Російська національна бібліотека” (м.Санкт-Петербург, Російська Федерація).

Отже, навіть поверхове висвітлення творчого доробку Г.Сребреницького свідчить про високу майстерність гравера серед мистецької еліти України і Росії другої половини XVIII ст. Сподіваємося, що подана вище інформація про нашого земляка дасть поштовх до наступних досліджень.

¹Каманин И. К истории Киево-Печерской лаврской типографии // Киевская старина. - 1894. - Т.46. - С.276-278; Гальченко О. М. Оправа українських книг та стародруків як об'єкт кодикографії: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - К., 1994. - 18 с.; Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. - Львів, 2002. - 520 с.

²Сборник материалов для истории Императорской С.-Петербургской Академии художеств за сто лет ее существования: В 3 ч. / Ред. и примеч. П.Н.Петрова. - СПб., 1864-1866; Подробный словарь русских гравированных портретов: в 4 т. / Сост. Д.А.Ровинский. - СПб., 1886-1889; Русский биографический словарь / Под ред. А.А.Половцова. - СПб., 1909.

³Ровинский Д.А. Подробный словарь русских граверов XVI-XIX вв.: В 2 т. - СПб., 1895. - С.960; Молева Н.М., Белютин Э.М. Педагогическая система Академии художеств XVIII века. - М., 1956. - С.352.

⁴Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С.419; Енциклопедія українознавства. - Т.8. Словникова частина. - Париж - Нью-Йорк, 1976. - С.3008.

⁵Голлербах Э.Ф. История гравюры и литографии в России. - М., 1923. - 217 с.; Яремич С.П. Художества в период президентства И.И.Бецкого (1763-1793 гг.) // Русская академическая художественная школа XVIII века. - М.; Л., 1934. - С.99-206; Коростин А.Ф., Смирнова Е.И. Русская гравюра XVIII века. - М., 1952. - 41 с.; Комелова Г.Н. Русский гравёр Н.Я.Колпаков // Культура и искусство России XVIII века: новые материалы и исследования: Сб. ст. - Л., 1981. - С.131-143; Гравировальная палата Академии наук XVIII века: Сб. док. / Сост.: М.А.Алексеева, Ю.А.Виноградова, Ю.А.Пятницкий; отв. ред. Б.В.Левшин. - Л., 1985. - 293 с.

⁶Бекетов П.П. К истории русской гравюры // Русский архив. - 1893. - Кн.2. - С.300-303; [Ровинский] Фебруицкий // http://www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=127850.

⁷Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С.В.Ульяновська. - К., 1993. - С.366.

⁸Алексеева М.А. Граверная палата Академии наук // Русское искусство XVIII века: материалы и исследования. - М., 1968. - С.72.

⁹Русское искусство XVIII века: материалы и исследования. - М., 1968. - С.72-94.

¹⁰Коваленская Н.Н. История русского искусства XVIII века. - М., 1962. - С.119-124.

¹¹Энциклопедия русской живописи. Русская живопись XIV-XX веков. - М., 2002. - С.313-315.

¹²Ровинский Д.А. Подробный словарь русских граверов XVI-XIX вв.: В 2 т. - Т.2. - СПб., 1895. - С.960.

¹³Центральный державний історичний архів Російської Федерації (м.Санкт-Петербург). - Ф.789. - Оп.1. - Спр.446. - Арк.23; Юбилейный справочник Императорской Академии художеств, 1764-1914: В 2 ч. - Ч.1. / Сост. С.Н.Кондаков. - СПб., 1914. - С.188.

¹⁴Ровинский Д.А. Подробный словарь русских граверов XVI-XIX вв.: В 2 т. - Т.2. - С.960.

¹⁵Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. - С.366.

¹⁶Фиорилло И.Д. Известнейшие российские граверы прошлого века и лучшие произведения их (в буквальном порядке) // Журнал изящных искусств. - М., 1807. - Ч.1, кн.1. - С.47-63.

¹⁷Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. - С.366.

PODOLYAKA N.S.

The Master of a Book Engraving Gregory Srebrenitsky

There are viewed individual questions of a vital and creative way of the Ukrainian master of a book engraving Gregory Fedotovitch Srebrenitsky (1741-1779).

Отримано 5.08.2008

БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ПРО ЖИТТЯ ТА ТВОРЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ Г.Ф.СРЕБРЕНИЦКОГО (1741-1779)*

1. *Бецкой И.И.* Краткое наставление выбранное из лучших авторов с некоторыми физическими примечаниями о воспитании детей от рождения их до юношества. - СПб.: Имп.Акад.наук, 1768. - [6], 50 с.: ил. - Виньетки гравированы С.Паниным и Г.Ф.Сребреницким. Шифр РНБ: 140/788.

2. *Бецкой И.И.* Привилегия и Устав Императорской Академии трех знатнейших художеств, живописи, скульптуры и архитектуры с воспитательным при оной Академии училищем. - СПб.: Имп. Акад. наук, 1765. - 46 с.; 1 л. ил. - Виньетки гравированы Г.Ф.Сребреницким, Н.Я.Колпаковым, Д.Ф.Герасимовым, С.Карновичем. Шифр РНБ: 18.74.2.145; 140/6.

3. *Бецкой И.И.* Устав воспитания двухсот благородных девиц учрежденного е.в. государынею императрицею Екатериною Второю... - СПб.: Имп. Акад. наук, 1768-1769. - [4], [10], 54, [2], [4] с.: ил. - Фронтиспис гравирован Г.Ф.Сребреницким по рис. Г.И.Козлова; виньетки - С.Паниным, Д.Ф.Герасимовым, Г.Ф.Сребреницким. Шифр РНБ: 18.72.2.36-38; 14014; 140/786; 140/14.

4. *Бецкой И.И.* Устав Императорского Шляхетного сухопутного кадетского корпуса учрежденного в Санктпетербурге для воспитания и обучения благородного российского юношества. - СПб.: Шляхетный сухопут. кадет. корпус, 1766. - [2], 82, 5, 6, 74, 1, 4, 13, 4, 49, 3, 8 с. - Фронтиспис гравирован Г.Ф.Сребреницким, виньетки - С.Паниным, Д.Ф.Герасимовым, Г.Ф.Сребреницким. Шифр РНБ: 18.71.2.21-23; 37.75.2.25; 140/651.

5. *Бецкой И.И.* Учреждение Императорского Воспитательного для приносимых детей дома и госпиталя для бедных родильниц в столичном городе Москве: в 3 ч. - 2-е изд. - [СПб.]: Имп. Акад. наук, 1767. - Фронтиспис гравирован Г.Ф.Сребреницким, виньетки - С.Паниным, Д.Ф.Герасимовым, Г.Ф.Сребреницким. Шифр РНБ: 18.71.2.4.; 140/9.

6. *Бецкой И.И.* Учреждения и уставы касающиеся до воспитания и обучения в России юношества обоого пола. Во удовольствие общества собраны и новым тиснением изданы: В 2 т. - СПб.: [Тип. Сухопут. кадет. корпуса], 1774. - Фронтиспис т.1 гравирован Г.Ф.Сребреницким, т.2 - Н.Я.Колпаковым. Шифр РНБ: 18.71.2. 7; 51/811.

7. *Салтыков А.М.* Речь, которую Академия художеств при своей инаугурации ее величеству Екатерине Второй императрице и самодержице всероссийской всемиловитвейшей основательнице и покровительнице всеподданнейше приносит благодарение, говоренная той же Академии конференц-секретарем Александром Салтыковым. - [СПб.]: Имп. Акад. наук, 1765. - 10 с. Шифр РНБ: 37.60.7.327; 38.22.9.49-19.

С.3: Гравюра с подписью: "Рис.: Девеллий Г.Сребреницкий".

8. Подробный словарь русских гравированных портретов: В 4 т. / Сост. *Д.А.Ровинский*. - СПб.: Тип. Акад. наук, 1886-1889. Шифр РНБ: С897-420/Р-58.

Т.1. Стб.374: Описание гравюры "Княгиня Е.П.Барятинская";

Т.3. Стб.2126: Описание гравюры "Купец И.С.Чиркин"; Стб.2192: Описание гравюры "Генерал П.И.Яковлев".

9. *Ровинский Д.А.* Подробный словарь русских граверов XVI-XIX вв.: В 2 т. - СПб.: Тип.Имп.Акад.наук, 1895. Шифр РНБ: 18.340а.6.14.

Т.2. С.960-964: Биографические сведения о Г.Ф.Сребреницком. Перечень работ. 3 иллюстрации в тексте: "Св. семейство". С картины С.Бурдона; "Княгиня Барятинская"; "Дочь кормит отца грудью". С картины Л.Лагрене.

10. Сребреницкий Григорий Федорович // Русский биографический словарь / Под ред. *А.А.Половцова*. - СПб., 1909. - [Т.18]: Смеловский-Суворин. - С.273. - Библиогр. в конце ст. - Подп.: А.З. Шифр РНБ: 321/1896;

То же [Электронный ресурс] // Биография.ру : биогр. энцикл.: сайт. - М., 2006. - URL: http://www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=127850 (01.07.08).

11. Юбилейный справочник Императорской Академии художеств, 1764-1914: В 2 ч. / Сост. *С.Н.Кондаков*. - СПб.: Товарищество Р.Голике, А.Вильбор, [1914-1915]. Шифр РНБ: 18.340а.1.11/1-2.

Ч.1. С.188: “Сребреницкий Григорий. Воспитанник АХ. В 1763 г. - 2 серебр. медали. Живописец”; Ч.2. С.439-440: “Сребреницкий (он Сребрницкий и Серебрянников) Григорий Федорович. Род. в 1741 г. + 10 дек. 1779. Воспитанник АХ с 1761г. (обучался с 1759 г. рисованию в Академии наук); в 1763 г. - 2 серебр. медали; в 1765 г. постановлено дать шпагу “при первом конкурсе”; в 1767 г. поручено учить писать и рисовать младший возраст учеников АХ; ему же был поручен гравировальный класс; в 1769 г. оставил службу при АХ. Гравер резцом”.

12. Бекетов П.П. К истории русской гравюры // Русский архив. - 1893. - Кн.2. - С.300-303. Шифр РНБ: 1/348.

Перечень граверов с указанием основных работ.

С.303: “Сребреницкий Григ.Фед.: Отец семейства больной, с Греза, в поллиста; Римская любовь, в малый лист; Фебрицкий. Святое семейство, в малый лист. Хорошая копия с эстампа Сахусина”.

13. Фиорилло И.Д. Известнейшие российские граверы прошлого века и лучшие произведения их (в буквальном порядке) / Пер. И.Г.Буле // Журнал изящных искусств. - М., 1807. - Ч.1, кн.1. - С.47-63. - Сокр. из кн.: *Fiorillo. Versuch einer Geschichte der bildenden Künste in Russland* (Gottingen, 1806). Шифр РНБ: 1/130.

С.60: “Сребреницкий (Г.). Два известнейшие произведения артиста. Оне весьма прекрасны: Римская любовь (charitas) с картины Ла Гренье; Страждущий в болезни отец семейства. Копия в малом виде с трогательной картины фон Грейца”.

С.61: “Фебруцкий снял верную копию резцом с эстампа Сихусина, представляющего “Святое семейство”.

14. Сведения о Фебруицком (Г.Ф. Сребреницком) на сайте “Биография.ру”:

Фебруицкий - искажение фамилии гравера Сребреницкого. Под именем Фебруицкого он упоминается в следующих изданиях:

Fiorillo. Versuch einer Geschichte der bildenden Künste in Russland, Gottingen, 1806 (в приложении); “Журнал Изыщных Искусств”, Москва, 1807, кн.1; П.П.Бекетов повторил эту ошибку (Русский Архив, 1893, с.303). {Ровинский} Фебруицкий // Биография.ру – биографическая энциклопедия : сайт. - URL: http://www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=127850 (01.07.08).

15. *Nagler G.K. Neues allgemeines Künstler-Lexikon oder Nachrichten von dem Leben und den Werken der Maler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Litographen etc.: in 22 Bd.* - Munchen, 1847. - Bd.17. Шифр РНБ: С890-310/N149-1835.

С.195: “Srebenitzky G. nennt Fiorillo in den kleinen Schriften einen russischen Kupferstecher und schreibt ihm folgende Blätter zu: 1. Die romische Charitas, nach Lagrenee; 2. Die kranke Hausvater, nach Greuze”.

16. *Allgemeines Lexikon der bildenen Konstler von der Antike bis zur Gegenwart / begründ. von U.Thieme und F.Becker; hrsg.von H.Vollmer: in 37 Bd.* - Leipzig, 1937. - Bd.31.

С.428: “Ssrebenizkij (Сребреницкий) Grigorij Fjodorowitsch, rus. Kupferstecher. *1741 in Kleinrussland, + 10(21).12.1779 in St. Petersburg. Rowinskij D. Russ. Stecherlex., 1895”.

17. Агафонова Ю.А. Роль академической системы преподавания в формировании творческого метода гравера в России второй половины XVIII века // Вопросы гуманитарных наук. - М., 2003. - №3(6). - С.127-134. Шифр РНБ: П2/636.

18. Алексеева М.А. Граверная палата Академии наук // Русское искусство XVIII века: материалы и исслед. / АН СССР, Ин-т истории искусств. - М., 1968. - С.72-93. - Библиогр. в примеч. в конце ст. Шифр РНБ:

19. Алексеева М.А. Коронация императрицы Екатерины II: рисунки, живопись, гравюры // Екатерина Великая: эпоха рос. истории. В память 200-летия со дня смерти Екатерины II (1720-1796). К 275-летию Академии наук: Тез. докл. Междунар. конф. С.-Петербург, 26-29 августа 1996 г. - СПб., 1996. - С.220-222; То же [Электронный ресурс] // Екатерина II, 1729-1796: [сайт]. - СПб., 1996. - URL: http://www.ekaterina2.com/konf/konf_083.shtml (04.07.08).

20. Алексеева М.А. Некоторые вопросы русской художественной жизни середины XVIII века: (положение рус. художников, состоящих на гос. службе) // Русское искусство XVIII века: материалы и исследования / АН СССР, Ин-т истории искусств. - М., 1973. - С.90-96;

То же [Электронный ресурс] // История искусств: [сайт]. - М., 2001-2008. - URL: <http://artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000005/st010.shtml> (01.07.08).

21. *Голлербах Э.Ф.* История гравюры и литографии в России. - М.; Пг.: тип. Печат. двора, 1923. - 217 с.: ил. - Библиогр.: с.187-193. Шифр РНБ: 18.340а. 5. 10. Имеется репринт. изд. 2003 г.

22. Гравировальная палата Академии наук XVIII века: Сб. док. / АН СССР, Ин-т истории искусств; Сост. *М.А.Алексеева, Ю.А.Виноградова, Ю.А.Пятницкий*. - Л.: Наука, 1985. - 293 с.: ил. - Библиогр. в примеч. Шифр РНБ: 86-5/3555.

23. *Коваленская Н.Н.* История русского искусства XVIII века. - М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1962. - 285 с.: ил. - Библиогр.: С.276-280. Шифр РНБ: 62-7/516.

С.119-124: Академия художеств середины XVIII века.

24. *Комелова Г.Н.* Гравировальный класс Академии художеств и русская гравюра второй половины XVIII века: Автореф дис. ... канд. искусствовед. наук / Ин-т живописи, скульптуры и архитектуры им. И.Е.Репина. - Л., 1967. - 23 с. Шифр РНБ: 67-4/22729

25. *Комелова Г.Н.* Русский гравёр Н.Я.Колпаков // Культура и искусство России XVIII века: новые материалы и исслед.: Сб. ст. / Государственный Эрмитаж. - Л., 1981. - С.131-143. - Библиогр. в примеч. Шифр РНБ: 82-7/508

С.133, 136, 141: Замечание о Г.Ф.Сребреницком, сменившем Н.Я.Колпакова на должности главы гравировального класса Академии художеств.

26. *Коростин А.Ф., Смирнова Е.И.* Русская гравюра XVIII века. - М.: Изд-во Гос. Третьяковской галереи, 1952. - 41 с.: ил. - (Русская графика). Шифр РНБ: Ис30Г-2/515

27. *Михайлова О.В.* Учебный рисунок в Академии художеств XVIII века. - М.: Изд-во Акад. художеств СССР, 1951. - 82 с. : ил. - Библиогр. в примеч. Шифр РНБ: Ис30Г-6/51

28. *Молева Н.М., Белютин Э.М.* Педагогическая система Академии художеств XVIII века. - М.: Искусство, 1956. - 405 с.; 105 вкл. л. ил. - Примеч.: С.327-393. - Указ. имен: С.394-405. Шифр РНБ: Пр40Г-7/17.

С.114, 292, 352, 353, 387: Упоминания о Г.Ф.Сребреницком.

29. *Плюснина Е.А.* Документ, подписанный Екатериной II: (к вопросу о подножном экземпляре Устава Императорской Академии художеств) // Екатерина Великая: эпоха рос. истории. В память 200-летия со дня смерти Екатерины II (1720-1796). К 275-летию Академии наук: тез. докл. Междунар. конф. С.-Петербург, 26-29 августа 1996 г. - СПб., 1996. - С.267-268; То же [Электронный ресурс] // Екатерина II, 1729-1796: [сайт]. - СПб., 1996. - URL: http://www.ekaterina2.com/konf/konf_099.shtml (04.07.08).

С.267: Упоминание о Г.Ф.Сребреницком.

30. *Пронина И.А.* О преподавании декоративно-прикладного искусства в XVIII веке // Русское искусство XVIII века: материалы и исслед. / АН СССР, Ин-т истории искусств. - М., 1973. - С.76-89. - Библиогр. в примеч. в конце ст.; То же [Электронный ресурс] // История искусств: [сайт]. - М., 2001-2008. - URL: <http://artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000005/st010.shtml> (01.07.08).

31. Сборник материалов для истории Императорской С.-Петербургской Академии художеств за сто лет ее существования : в 3 ч. / Ред. и примеч. *П.Н.Петрова*. - СПб., 1864-1866. - Ч.1(1758-1811гг.). С.85, 86, 96: Упоминания Г.Ф.Сребреницкого. Шифр РНБ: 18.59.3.1/1-3

32. *Яремич С.П.* Художества в период президентства И.И.Бецкого (1763-1793 гг.) // Русская академическая художественная школа XVIII века. - М.; Л., 1934. - С.99-206. - Из содерж.: Гравирование. - С.174-187. - (Известия Государственной академии истории материальной культуры; вып.123). Шифр РНБ: 31-19/372-123

С.177, 179, 180, 181, 182: Упоминание о Г.Ф.Сребреницком.

С.177: Гравюра "Флерон" по рисунку Г.И.Козлова для Устава Кадетского корпуса.

*Список публікацій складено на основі даних інформаційно-бібліографічного відділу державного закладу "Російська національна бібліотека" (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація).

Упорядкування *Н.С.ПОДОЛЯКИ*

БОРЩЕВИЧ В.Т.

МАНДРІВНИЙ ПРОПОВІДНИК ЛЕОНТІЙ ГРИЦАН І ЙОГО ПОСЛІДОВНИКИ

Досліджуються діяльність та світоглядні позиції засновника однієї із православних течій Волині Леонтія Грицана та його послідовників. До наукового обігу вводяться раніше невідомі архівні документи і матеріали.

Протягом минулого століття Православна церква на Волині відіграла домінуючу роль у релігійному житті місцевого населення. Цьому сприяли переконання українців у правильності вибору духовних орієнтирів, котрі підкріплювались колективною думкою про православ'я як про прадідівську віру, розгалужена парафіяльна мережа, значна кількість монастирів, інших святинь.

Одним із явищ, гідних уваги, у православному житті краю стала діяльність мандрівного проповідника Леонтія Грицана та його послідовників. Вона і дотепер не має однозначної оцінки і навіть змусила керівництво Української православної церкви Московського патріархату скликати спеціальне засідання Синодальної богословської комісії у травні 2001 р.¹

Крім радянських дослідників, течія леонтіївців цікавила і західних науковців. Так, у 1961 р. у Лондоні з'явилася праця Вальтера Коларза (Walter Kolarz) *“Релігія в Радянському Союзі”* (Religion in the Soviet Union), яка завдяки детальному висвітленню проблеми була перевидана у 1963 р. німецькою мовою. У розділі, присвяченому російським сектам, автор подає інформацію про Леонтія Грицана та сподвижників, озаглавивши її *“Істинна Православна церква”* (ІПЦ)². Відомості про леонтіївців у Коларза мають констатаційний характер. Автор не міг досягти більшого оскільки не мав доступу до джерел і використав публікації в офіційних радянських виданнях *“Советская культура”*, *“Труд”*, *“Правда Востока”* та *“Наука и религия”*³. Однією із головних думок Коларза є ототожнення леонтіївців з Істинною православною церквою. Таке хибне трактування запозичене західним дослідником у радянських науковців-атеїстів. Також у праці Коларза не знаходимо жодних біографічних відомостей про мандрівного проповідника, його найближчих сподвижників.

У новітню добу послідовників Леонтія Грицана відносили до кеноситичних сект, що виникли в Україні у першій половині ХХ ст. Такими академік А. Колодний вважав інокентіївців (Одещина), мальованців (Київщина), митрофанівців (Кіровоградщина), мурашківців (Полісся)⁴. Отже, на основі архівних матеріалів спробуємо прояснити обставини й особливості життя і діяльності Леонтія Грицана та сподвижників, котрі отримали від радянської влади популярну назву *“леонтіївці”*.

Засновник течії Леонтій Герасимович Грицан народився у 1897 р. у селі Нова Мощаниця (нині - Здолбунівського району Рівненської області) у селянській сім'ї. Батьки - Герасим та Марія - були малоземельними господарями, мали лише три гектари рілля.

Вирішальний вплив на формування духовного світу Леонтія Грицана справили батьківське виховання та паломництва у Почаївську лавру. З дитинства Леонтія привчили шанувати Святу Церкву, привили пануюче серед волинського селянства - побутове розуміння Божої сутності. Це мало визначальний вплив на становлення

Борщевич Володимир Трохимович - кандидат історичних наук, докторант Волинського національного університету імені Лесі Українки

духовного світу самого Леонтія Грицана, позначилося на змісті його пізніших проповідей, звернень до вірних. Єдиний донині біограф Леонтія Грицана В.Покровський стверджує, що початок його самостійної діяльності припав на 1933 р., коли після чергового паломництва він заявив брату Дмитру про рішення залишити домівку і йти мандрівним проповідником⁶. До 1939 р., коли Західну Україну включено до складу Радянського Союзу, Леонтій Грицан вже став серед волинського селянства авторитетним проповідником. Як правило, його проповіді лунали на міських площах, папертях храмів, у місцях зосередження людей. Леонтія Грицана знали і бачили у більшості повітових містечок Волинського воєводства. Траплялося, що мандрівного проповідника доля заводила і в міста Польщі, наприклад Познань. Декілька разів Леонтія Грицана заарештовували, а згодом відпускали на поруки брата. Особливий вплив на віруючих Волині мали емоційні проповіді Грицана на Йордан, коли після занурення священником хреста він пірнав у крижану воду й згодом годину-дві босоніж на снігу промовляв до вірних⁷.

Під час німецько-радянської війни Леонтій Грицан не припиняв діяльності і своєрідним центром її став Липківський монастир Гошанського району Рівненської області.

Вважаючи Леонтія за людину особливих дарувань, люди, передовсім жінки, просили розповісти про долю рідних, яких захопила круговерть війни. Також Грицан висловлював пророчі заяви стосовно можливих трагічних подій. Вони знаходили грунт для впливу, оскільки частими були тоді каральні експедиції німецьких військ з участю польських та азійських поліцейських формувань. Підтвердження цьому знаходимо і в документах радянської доби. У довідці *“Про релігійну течію, так звану ІПЦ - Істинно православну церкву, або Леонтіївці”*, підготовленій уповноваженим Ради у справах РПЦ у Рівненській області П.Дубовиком 24 лютого 1958 р. на ім'я секретаря Рівненського обкому КПУ І.Солейко, згадується випадок, коли Леонтій Грицан пройшов через село Глинки Рівненського району із червоними квітами й невдовзі там нацисти спалили в одному із будинків більше тридцяти осіб⁸.

Проповідництво під час війни ще більше зміцнило авторитет Леонтія Грицана. З поверненням радянського режиму на діячів на зразок Леонтія Грицана чекали переслідування. У 1945 р. проповідника заарештовано й засуджено Рівненським військовим трибуналом за *“антирадянську діяльність”* на п'ять років⁹. Не маємо достовірних відомостей про обставини перебування Леонтія Грицана у Казахстані. В.Покровський стверджує, що наставництво він здійснював і на відстані, а саме листами скріплював у вірі своїх послідовників і прихильників, які ходили по селах і збирали гроші й продукти харчування для ув'язненого лідера, подавали записки для молебнів у церквах за полегшення страждань проповідника.

Після п'яти років поневірянь Грицан повертається на Рівненщину й знову пропагує ортодоксальні істини та категорично вимагає від послідовників суворо дотримуватись правил православного життя. Ці заклики містили у собі елементи чернечої аскези. Несанкціоноване владою проповідництво невдовзі знову стає причиною репресій. У 1954 р. Грицана арештовують удруге. На цей раз Рівненський обласний суд за антирадянську діяльність виніс вирок - десять років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Покарання Леонтій Грицан відбував у поселенні Явас Зубополянського району Мордовської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. Друге ув'язнення не було тривалим, оскільки тогочасні суспільно-політичні зміни в Радянському Союзі ознаменували період *“відлиги”*. Однією з її ознак стало звільнення частини засуджених радянською репресивною машиною. У січні 1956 р. мандрівний проповідник достроково вийшов на волю¹⁰.

Півтора роки пробув у таборі Леонтій Грицан. Однак, як виявилось, це стало лише передвістям третього, найтривалішого, терміну неволі. Радянська влада не переставала слідкувати за діяльністю проповідника. Так, уповноважений у справах Російської православної церкви у Рівненській області П.Дубовик наприкінці грудня 1957 р. просив керівника Мізоцької райконтори зв'язку подати відомості про перекази проповіднику¹¹. Окрім цього, у документах радянських служб знаходимо припущення про встановлення Леонтієм Грицаном в ув'язненні зв'язків із лідерами Істинно православної церкви.

У доповідній записці від 6 лютого 1958 р. уповноважений П.Дубовик інформував керівництво про зростання впливу леонтіївців на сільське і частково міське населення області протягом останніх кількох років¹². Серед п'яти головних послідовників Леонтія Грицана уповноважений назвав таких "апоستолів":

1. Козачук Кирило Купріянович, 1891 р.н., з села Горбаків Гощанського району, колишній куркуль;
2. Зайка Максим Ісакович, 1901 р.н., с.Гориньград Гощанського району, колишній німецький староста, втік з окупантами на початку 1944 р., але у 1945 р. повернувся додому;
3. Гнисяк Михайло Сергійович, 1927 р.н., із Старокорецького хутора Корецького району, у 1951 р. був засуджений за антирадянську діяльність Рівненським обласним судом на 10 років виправно-трудоих таборів, з ув'язнення повернувся у 1956 р.;
4. Зданевич Юхим з Межирицького району;
5. Сремчук Омелян Федорович, с.Більчаки Соснівського району¹³.

Уповноважений звертав увагу керівництва і на те, що Леонтій Грицан має нелегальні квартири у своїх прихильників. До таких зараховано Пилипчук Катерину Тарасівну, 1910 р.н., с.Новий Двір Рівненського району, і Ковальчук Василису, с.Козлин Олександрійського району. Мандрівний проповідник мав прихильників і в Рівному, Дубно, Корці, Крем'янци, Почаєві, Гощанському, Мізоцькому, Острозькому районах¹⁴.

П.Дубовик подав цікаву інформацію про вплив Леонтія Грицана на місцеве населення. На той час радянська влада намагалась закрити Корецький жіночий монастир. Заходи з ізоляції чернечої громади не мали результату. Серед тих, хто порушив радянську заборону і прийшов у монастир була Марія Блонська, уродженка села Козлин Олександрійського району Рівненської області, сім'я якої належала до течії леонтіївців. Загалом вплив ідей Леонтія Грицана був, на думку голови Олександрійського райвиконкому Величко, значним і носив антирадянський характер. Так, у середині 50-х років у Козлині залишались не охоплені колективізацією 144 господарства із 384. "Особи з числа цієї релігійної течії, - писав у 1955 р. Величко, - ведуть своєрідний спосіб життя... не голосують, не підписуються під зверненням Всесвітньої ради церков про заборону атомної війни, не беруть участь у заходах з поширення держзайму, більше того, вони не з'являються в радянські установи"¹⁵. Релігійна течія, на його думку, була впливовою попри атеїстичну роботу, а Російська православна церква у Козлині жодних заходів не вживала. Подібна ситуація спостерігалась і в Іванівці Межирицького району, де послідовники Леонтія Грицана (майже двадцять дворів) відмовлялися вступати у колгосп.

Протягом 1957 р. П.Дубовик ретельно збирав інформацію про громадську позицію леонтіївців. Так, під час виборів народних суддів 15 грудня 1957 р. не голосувало у Вербському районі (с. Турковичі, Бондарі) 13 осіб, Демидівському (с.Демидівка) - 8, Острозькому (с.Почапки) - 8¹⁶, Рівненському (с.Дядьковичі) - 7, Червоноармійському (с.Копані) - 2 і Тучинському (с.Синне) - 11 осіб. Усі вони відмовились від "волевиявлення" через настанови Леонтія Грицана. Натомість більша

частина леонтіївців, за спостереженнями уповноваженого, прийшла на дільниці. Серед таких і Пилипчук Катерина з Нового Двору - активна діячка леонтіївського руху (організувала у власному домі підпільну церкву)¹⁷.

Стосовно чисельності леонтіївської течії, то під час храмового празника на Чесного Хреста 27 вересня 1957 р. у церкві колишнього Дубенського монастиря П.Дубовик нарахував майже 400 осіб послідовників Леонтія Грицана. Серед них були й особи із Волинської і Житомирської областей, з яких проповідників і мандрівників - не менше сорока. Уповноважений вважав, що у Рівненській області нараховується 150 проповідників та активістів течії. Ця цифра постала у результаті особистих спостережень радянського функціонера, бесід із духовенством і віруючими¹⁸.

Радянські чиновники вважали Корецький монастир одним із осередків леонтіївського руху. Це підтверджувало і православне духовенство. Коли на початку 1958 р. стали помітними негаразди серед черниць Корецького монастиря з приводу призначення ігумені Євлогії, архієпископ Волинський і Рівненський Панкратій (Кашперук) у листі уповноваженому П.Дубовику звертав увагу, що "бунтівна" монахиня А.Щербак і послушниця Ф.Сисонюк, Ф.Бондарень й А.Шумейко підтримують тісний зв'язок із колишньою ігуменею монастиря Магдалиною та з сектою "афериста "Леонтія"¹⁹. "У зв'язку із вищезгаданим, - звертався архієпископ Панкратій до уповноваженого, - покійно прошу Вас зі свого боку допомогти мені у видаленні з Корецького монастиря цих бунтівниць, спекулянтток і сектанток Леонтіївців"²⁰. Чи насправді ці жінки належали до послідовників Грицана - стверджувати не беремось. Можливо, єпархіальний архієрей спеціально експлуатував тему, аби встановити потрібний йому порядок у монастирі. Однак, сам факт згадки про леонтіївських послідовників у стінах обителі свідчив про наявність проблеми для керівництва Російської православної церкви. Тим часом уповноважений і представники місцевих органів влади продовжували відстежувати ситуацію стосовно поширення ідеології і міграції леонтіївців. Подаючи звіт про діяльність Корецького монастиря у 1958 р., П.Дубовик зазначав, що протягом року серед прийнятих у монастир послушниць А.П.Дідковська, В.Г.Буняк, А.М.Марчук, М.Ю.Блонська, Г.Д.Зима та Н.С.Кирильчук раніше були зв'язані з леонтіївцями²¹.

У квітні 1958 р. у рівненській газеті "Червоний прапор" побачила світ стаття Тищенко "Що приховується під назвою "Істинно-православна церква" або сектою "Леонтіївців" про реакційну, антирадянську сутність діяльності Леонтія Грицана та його послідовників²². Наприкінці того ж місяця колегія з кримінальних справ Рівненського обласного суду засудила Леонтія Грицана до 10 років ув'язнення і 5 років позбавлення громадянських прав із забороною після відбуття покарання проживати на території УРСР²³. В інформації московському і київському керівництву з приводу цього П.Дубовик із задоволенням відзначав, що арешт Л.Грицана заспокоїливо подіяв на його прихильників, які вже беруть участь у виборах, приєднуються до колгоспної праці²⁴. Тоді ж радянська феміда засудила одного із сподвижників Грицана Михайла Тесюка із с.Старий Корець²⁵.

У таборах Мордовії Леонтій Грицан відбув усі десять років ув'язнення. В.Покровський повідомляє, що там він спілкувався із ув'язненими православними священиками і єпископами й прийняв чернечий постриг з ім'ям Серафим з рук архієпископа Олексія Краснодарського²⁶. В інших джерелах не знаходимо підтвердження цьому. У Висновках Синодальної Богословської комісії УПЦ МП у справі Леонтія Грицана його названо мирянином, хоча дана комісія вивчала життя і діяльність проповідника й не могла оминати факт прийняття ним чернецтва, якщо такий у дійсності мав місце.

На час відсутності Леонтія Грицана керівництво течією перейшло до Кирила Козярку, а на початку 1959 р. її очолив “*пророк*” Андрій - Микита Радчук²⁷. Радянські спецслужби невдовзі ввіймали Радчука, коли той переховувався в одному із жіночих монастирів. У листопаді того ж року на шпальтах “*Червоного прапора*” з’явився покаяльний лист М.Радчука. У ньому цікавим, з огляду на вивчення структури леонтіївського руху, є перелік апостолів-леонтіївців, до яких звертався їх экс-колега із закликом відмовитись від антинародної діяльності. Отже, на момент цієї пропагандистської акції в пресі ще діяли як послідовники Леонтія Грицана Петро Жуковський, Павло і Михайло Гнесюки, Адам Павлик, Омелян Яремчук та Яків Шекель.

Незважаючи на вжиті заходи, говорити про остаточну ліквідацію леонтіївської течії радянській владі не доводилось. Наприкінці 1959 р. П.Дубовик констатував, що у Вовкошиях активізувалась православна громада - будують церкву на кладовищі. Серед чільників частина прихильників Леонтія Грицана. Для врегулювання ситуації уповноважений пропонував провести в селі вечір з атеїстичною лекцією, викрити антисупільну діяльність церковників, організаторів і задіяних у зборі грошей притягнути до кримінальної відповідальності за статтею 122 КК УРСР, церкву тихо вночі розібрати, щоб не викликати обурення, а матеріали вивезти в райцентр²⁸.

Боротьба з леонтіївцями продовжувалась і в наступному році. Саме 9 червня 1960 р. у Рівному проведено Збори молоді (присутніх 2500 осіб), на яких засуджено антинародну сутність релігійних інакодумців. З-поміж інших прийнято рішення про виселення з обласного центру Арсена Куницького, Федора Поповича та його дружини Олександри Скоробагатової за надання квартир нелегалам ІПЦ, які виступали з проповідями антирадянського змісту²⁹. Реакція влади на “*голос громадськості*” не забарилась, і вже в липні А.Куницького звільнено з роботи свічника у Рівненському соборі³⁰.

Переслідування послідовників Грицана велись і засобами радянського “*правосуддя*”. На початку серпня 1961 р. Народний суд Шевченківського району м.Київ розглянув справу стосовно позбавлення батьківських прав А.Павлика та його дружини за приналежність до ІПЦ. Про рішення суду було повідомлено радянському керівництву за місцем проживання підсудних, тобто голові Гощанського райвиконкому Н.Волошкевичу³¹. Саме районна влада мала подбати про влаштування дітей релігійних дисидентів в інтернат.

Зв’язки з леонтіївськими проповідниками стали також однією із причин непорозумінь і негараздів з представниками радянського режиму для ігумені Корецького монастиря Людмили (Вельсовської). Так, під час розмови з ігуменею 27 червня 1962 р. уповноваженого Ради у справах РПЦ у Рівненській області Б.Плугатаренка, старшого інспектора уповноваженого Ради в УРСР С.Голубаня у присутності секретаря Волинсько-Рівненського єпархіального управління протоієрея М.Струменського саме покровительство леонтіївцям ставилось у провину опальній матушці. В інформації про бесіду радянські чиновники наголошували, що Людмила (Вельсовська) протягом кількох років надавала притулок і працю в монастирі леонтіївцю Й.Пасічнику, якого ігуменя під тиском була змушена звільнити влітку 1961 р. Протягом семи років у Корецькому монастирі жив і працював інший відомий послідовник Грицана Я.Шекель. У 1961 р. його заарештовано і за участь у житті леонтіївської релігійної громади засуджено на п’ять років³². У результаті заступник уповноваженого Ради в УРСР М.Гладаревський та уповноважений Ради у Рівненській області Б.Плугатаренко ухвалили рішення: “*Вважаємо, що настоятелька монастиря Вельсовська Н.М. очевидно ігнорує поради і рекомендації як наші, так і місцевих органів влади. У зв’язку із цим доцільно підтримати пропозицію Волинсько-Рівненського архієпископа Панкратія, про звільнення її (Вельсовської) за штат і переселення її в будь-який інший діючий монастир*”³³.

Тим часом радянська каральна система завдала ще одного удару послідовникам Л.Грицана. У 1962 р. у Москві був заарештований його соратник - мандрівний проповідник К.Козачук з Горбакова Гощанського району Рівненської області. На той час йому було понад сімдесят літ. Десять років тюремного ув'язнення виявились непомірним терміном для старця і в 1964 р. він помер. Через два роки його тіло перепоховали у рідному селі. В.Покровський стверджує, що останки К.Козачука виявились нетлінними³⁴. Не зменшувалась увага режиму до Корецького монастиря. У черговий раз однією із провин черниціям ставилося надання притулку леонтіївцям³⁵. Одним із аргументів у справі ліквідації у тому ж році Волинської духовної семінарії у Луцьку стало звинувачення у приналежності її слухачів до леонтіївського напрямку. Вони вважались небезпечними для влади поряд із "націоналістично налаштованим елементом"³⁶. З огляду на "антирадянську" сутність леонтіївської течії її активісти та діячі перебували під пильним контролем режиму.

Уповноважений Ради у справах релігійних культів у Рівненській області регулярно звітував про наявність у краї послідовників Леонтія Грицана, які іменувалися у документах як Істинно-православна церква. Так, станом на 1 березня 1965 р. у Березнівському районі зафіксовано 3 леонтіївців, Гощанському - 14 і Рівненському - 5. Усього в області, за даними уповноваженого, було 22 особи послідовників Леонтія Грицана³⁷. Правильність даних можемо поставити під сумнів, оскільки частина віруючих не бажала відверто визнавати свою приналежність до церкви, побоюючись репресій. Проте, незважаючи на переслідування, леонтіївці продовжували існувати на релігійній карті Рівненської області. У той же час радянська влада продовжувала вважати Корецький монастир одним із центрів леонтіївського напрямку. Про це знаходимо підтвердження у службовому листуванні уповноваженого Ради у справах релігій у Рівненській області. У 1966 р., характеризуючи ігумену Людмилу (Вельсовську) у зв'язку із погіршенням її стану здоров'я і можливою потребою призначення нової настоятельки, уповноважений П.Калініченко пригадав усі "прогрихи" ігумені, серед яких й активна підтримка леонтіївських діячів. Крім відомих моментів, він навів як приклад нещодавнє направлення, за порадою Вельсовської, другим монастирським священиком диякона В.Данилюка, "уродженця Гощанського району Рівненської області, вихідця із сім'ї активних діячів ІПЦ з антирадянською "душонкою"³⁸.

У 1968 р. закінчився термін ув'язнення самого Леонтія Грицана. Він повернувся додому до брата Дмитра у с.Нова Мощаниця. Учні й послідовники навідувались до проповідника, який вже перестав бути мандрівним. Не практикував він більше і занурень у крижану воду на Богоявлення. Через п'ять років після звільнення з в'язниці Леонтій Грицан помер. В.Покровський стверджує, що мандрівний проповідник спочив 11 січня (24 за н.с.) 1973 р.³⁹, натомість Здолбунівський благочинний протоієрей Євген Гейхрех писав, що це сталося у лютому⁴⁰. Останній у рапорті на ім'я архієпископа Волинського і Рівненського Даміана (Марчука) назвав причинами великої популярності в народі покійного його демонстрування глибокої віри як-то виказування себе юродивим, занурення на Богоявлення у крижану воду з наступним проповідування босоніж на снігу протягом кількох годин, мандрування від храму до храму, повчання людей про кінець світу, котрий от-от має настати. На думку отця Гейхреха, леонтіївці називали себе істинно-православними християнами через занепад справжньої віри серед населення. Крім цього, благочинний зауважив, що продовжувачами справи Леонтія Грицана на той час були Михайло Гривна у Корецькому та Яків Стецюк у Гощанському районах⁴¹.

Більш поміркованим був рапорт у справі леонтіївців благочинного Корецького району протоієрея Ярослава Антонюка. "Цим доповідаю Вашому

Високопреосвященству, - писав отець Ярослав владиці Даміану, - *що на території Корецького району є так звані "леонтіївці". Кількість їх невелика. Спостерігається, що усі вони акуратно відвідують Богослужіння, сповідаються, причащаються Св. Таїн, старанно дотримуються інших Таїнств та обрядів, люблять відвідувати монастирі і навіть прагнуть вести безшлюбний спосіб життя, напевно, наслідуючи чернецтво... У теперішній час на території Корецького району леонтіївці чисельно не збільшуються і певної системи в їх ученні немає, а окремих осіб, які прагнуть подекуди ще виступати, Церковні Ради присікають*⁷⁴². Така поміркованість в оцінці діяльності леонтіївців благочинним пояснюється його тісними зв'язками із Корецьким монастирем і тим, що леонтіївських рух був у значній мірі корисним для легальних церковнослужителів, оскільки не лише відвертав увагу каральних органів і доводив потрібність толерантної РПЦ, але спонукав віруючих до більш стійкого захисту православ'я.

Також у досить спокійних тонах витриманий з приводу леонтіївців лист архієпископа Даміана (Марчука) митрополиту Київському і Галицькому, Екзарху України Філарету (Денисенку)⁴³. *"Леонтіївщина, - писав влади́ка Даміан, - за змістом є щось подібне загальновідомій секті ІПЦ, різниця між ними полягає лише в тому, що ІПЦ не визнає теперішню церковну ієрархію і не входить з нею в жодне спілкування, а леонтіївці такого методу не дотримуються"*⁷⁴⁴.

Незважаючи на усі заходи влади, течія леонтіївців ще залишалась чисельною. На 1 травня 1973 р. до таких зараховували 60 осіб⁴⁵. Загалом протягом року, як зазначав уповноважений у Рівненській області Г.Личковаха, леонтіївці кількісно не зросли, лише виявлено активність з боку окремих послідовників і духовенства⁴⁶. Після смерті Леонтія Грицана його послідовники, на думку уповноваженого, намагались активізувати діяльність, але арешт мандрівного проповідника Якова Сацюка і притягнення його до кримінальної відповідальності за бродяжництво допомогли зупинити *"протизаконну"* діяльність леонтіївців і знизити їх активність. До того ж у 1973 р. заарештовано послідовника Грицана Оліферука.

До успіхів у боротьбі із леонтіївцями Г.Личковаха зарахував і те, що протягом 1973 р. вдалося виявити кількох священників, які таємно підтримували зв'язок із послідовниками Леонтія. До таких відносили отця Василя Данилюка з Невіркова Корецького району і його брата отця Миколу Данилюка. Перший не лише виглядом, але поведінкою і суворим дотриманням церковних правил демонстрував вірним зразок священничого служіння. Неодноразово вимагав від батьків охреститися, а вже тоді хрестив новонародженого. Маючи мотоцикл, отець Василь Данилюк активно переміщався районом і бував на престольних святах у сусідніх парафіях, де таємно зустрічався з леонтіївцями. Зі священниками братами представники радянської влади неодноразово проводили профілактичні бесіди.

Не послаблювала влада і контроль за Корецьким жіночим монастирем, куди на престольний празник збиралось багато леонтіївців із Рівненської, Хмельницької та Житомирської областей. *"У 1974 р., - підсумовував уповноважений, - планується вивчити форми і методи діяльності ІПЦ з тим, щоб описати причини живучості цієї секти у нашій області"*⁷⁴⁷. Натомість у Волинській області чітко розмежовували Істинно-православну церкву та істинно-православних християн. Місцевий уповноважений Є.Кравчук називав послідовників Леонтія Грицана опозицією до легальної Православної церкви⁴⁸.

Незважаючи на заходи радянської влади, послідовники Леонтія Грицана продовжували діяти. У 1975 р. їх зафіксовано у Здолбунівському⁴⁹, Корецькому⁵⁰ та Сарненському районах⁵¹ Рівненської області. А за здійснення богослужінь у робочий

час у розпал сільськогосподарських робіт чотирьох служителів культу, послідовників Леонтія Грицана, у Корецькому районі адміністративна комісія райвиконкому оштрафувала на 50 рублів кожного⁵².

Однак і такі результати праці вважались недостатніми. Тому на початку 1976 р. уповноважений у Рівненській області Г.Личковаха планував вивчити і оприлюднити у пресі матеріали про послідовників Леонтія Грицана⁵³. Подібна пильність не була зайвою, оскільки під час чергового аналізу релігійної ситуації в області леонтіївців виявилось майже сто осіб⁵⁴, що на 40 чоловік більше ніж у 1973 р.⁵⁵

І знову влада не обійшла увагою Корецький монастир. Так, обмірковуючи головні питання роботи у 1977 р. уповноважений у Рівненській області Є.Сулима включив до переліку головних таких пункт: *“10. Спільно з місцевими органами влади Корецького району вивчити зв’язок послідовників “Леонтіївців” з Корецьким жіночим монастирем і вплив на населення”*⁵⁶. Одночасно і Рівненський облвиконком запланував свої заходи боротьби з незареєстрованими релігійними групами, серед яких і леонтіївці. Передбачалося, що протягом 1976-1977 рр. потрібно *“розібратися з діяльністю незареєстрованих релігійних груп (п’ятидесятників, ієговістів, ППЦ, католиків) і припинити їх діяльність шляхом приєднання до легальних громад, або, у виключному випадку, зареєструвати як релігійні громади”*⁵⁷. Отже, помітна зміна тактики радянського режиму - мова вже йде не про ліквідацію релігійних опозиційних груп, а про їх нейтралізацію шляхом включення до складу вже існуючих легальних. У даному випадку *“потрудитись”* щодо леонтіївців мало місцеве лояльне православне духовенство РПЦ.

Один із знакових документів про леонтіївських рух з’явився з-під пера уповноваженого у Рівненській області у серпні 1977 р. На п’яти сторінках машинопису Є.Сулима інформував керівництво у Москві та Києві про діяльність представників ППЦ (*“леонтіївців”*) на території Рівненської області. Після кількісної, історичної характеристики та окреслення географії леонтіївського руху уповноважений констатував, що після смерті Леонтія Грицана активність його послідовників послабилась⁵⁸. Особливо помітним це стало протягом 60-70-х років. Крім цього, сам уповноважений визнав, що використання терміну ППЦ до леонтіївців було помилковим, оскільки жодного відношення до Істинно-православної церкви вони не мали. Відмінність послідовників Леонтія Грицана від інших православних полягала у жорсткішому дотриманні правил православної церкви. Навіть активні леонтіївці після відбуття покарання у радянських в’язницях, на думку уповноваженого, полишали мандрівний спосіб життя, працювали у колгоспах, не наслідували в одязі і зачісках монахів, регулярно відвідували православні богослужіння, брали участь у виборах⁵⁹. *“Із вищевикладеного, - резюмував уповноважений, - можна зробити такі висновки: На даний час “вчення” і приклад Леонтія Грицана втратили свою силу, так як більшість його послідовників поступово втратили свої ознаки релігійного фанатизму, залишившись звичайними віруючими. Таким чином, віруючі, яких зараховують до послідовників Леонтія або до “ППЦ”, насправді є православними віруючими, оскільки визнають діючу православну церкву, екзарха України, патріарха і рішення Синоду”*⁶⁰.

Однією з останніх відомостей про леонтіївців стала інформація, датована серединою листопада 1977 р., про наявність представників течії у Корецькому, Гоцанському, Здолбунівському, Рівненському, Дубенському і Острозькому районах⁶¹. У кожному з них функціонери радянської влади проводили відповідну роботу з леонтіївцями. Так, на Кореччині районна комісія з дотримання законодавства про культу склала список громадян, прихильних до леонтіївського руху, і провела з ними у присутності старшого інспектора апарату обласного уповноваженого відповідні

бесіди. *“Результати цієї роботи, - зазначав наприкінці 1977 р. голова Корецького райвиконкому В.Вовчак, - дають можливість стверджувати про те, що після смерті Леонтія і більшості його послідовників, дана течія занепала”*⁶². Простежити подальшу долю послідовників Леонтія Грицана і ставлення до них радянського режиму, офіційної РПЦ складно через обмеження доступу до відповідних документів.

З постанням незалежної України питання місця і ролі леонтіївського напрямку втратило громадсько-політичне звучання і перейшло в розряд внутрішньоцерковних. Як наслідок, у травні 2001 р. Синодально-Богословська комісія УПЦ МП розглянула справу діяльності Леонтія Грицана і його послідовників і постановила, що Грицан не може називатися ні *“пророком”*, ні, тим більше, *“Богом”* і шанування його святым без церковного на те визначення є самочинством. Неприпустимим є виставлення фотографії Л.Грицана у вітварях поряд зі святими іконами. У *“Висновках...”* також охарактеризовано деякі нововведення у поведінці леонтіївців і названо їх неправославними, показано як хибні погляди щодо споживання м'яса, відмова від вступу у шлюб, окремі позацерковні зібрання, особливе складання рук при загальному благословенні, проповідування ідеї про те, що *“антихриста не буде, бо він вже був”*⁶³. Окремо комісія рекомендувала заборонити проповідувати, повчати і благословляти послідовникам Леонтія Грицана Якову, Адаму, ченцю Межирицького монастиря Авакуму, труднику Городищенського монастиря Хмельницької області Василю Кравчуку та їхнім так званим *“апостолам”*.

Отже, діяльність Леонтія Грицана та його послідовників на Рівненщині становила окрему сторінку релігійного життя. Представники течії зі своїм ідейним натхненником діяли в межах православної традиції, відновивши форму мандрівного проповідництва. Крім цього, леонтіївці стали опозиційною світській владі і легальній Церкві силою, яка пропагувала чистоту православної віри. Основна частина леонтіївців не виходила за межі ортодоксального віровчення, лише окремі представники вже після смерті Леонтія Грицана стали практикувати несумісні з церковною дисципліною і догматами поведінку та ідеї. Попри репресії і переслідування леонтіївці збереглися як православна течія і нині є об'єктом внутрішньоцерковних турбот Української православної церкви Московського патріархату.

¹Висновки Синодальної Богословської комісії УПЦ МП про ставлення до особи мандрівного проповідника Леонтія, що жив у Рівненській області та його послідовників, 18 травня 2001 р. // Офіційна інтернет-сторінка Почаївської лаври.

²Kolarz Walter: Die Religionen in der Sowjetunion. - Freiburg-Basel-Wien: Herder, 1963. - S.367-368.

³Там само. - S.514.

⁴Історія релігій в Україні. - Т.10: Релігія і церква років незалежності України / За ред. А.Колодного. - Київ-Дрогобич: “Коло”, 2003. - С.16.

⁵Покровский В. Жизнеописание подвижников Западной Украины. - 1991. - С.6.

⁶Там само. - С.6-7.

⁷Рапорт благочинного церквей Здолбуновского района протоиерея Евгения Гейхроха архиепископу Волынскому и Ровенскому Дамиану (Марчуку), №19, 13 апреля 1973 г. Архив автора.

⁸Справка “О религиозном течении, так называемом ИПЦ - Истинно православной церкви или Леонтиевцы”, подготовленная уполномоченным Совета по делам РПЦ по Ровенской области П.Дубовиком секретарю Ровенского обкома КПУ И.Т. Солейко, 24 февраля 1958 р. // Державний архів Рівненської області (далі - ДАРО). - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.94. - Арк.209.

⁹Там само.

¹⁰Доповідна уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР у Рівненській області П.Дубовика “Про діяльність на території Рівненської області релігійної течії, так званої Істинно православної церкви або “Леонтіївців”, №122-19, 6 лютого 1958 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.110. - Арк.54.

¹¹Лист уповноваженого Ради у справах РПЦ у Рівненській області П.Дубовика керівнику Мізоцької райконтори зв'язку, №122-123, 6 грудня 1957 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.101. - Арк.268.

¹²Доповідна уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР у Рівненській області П.Дубовика

“Про діяльність на території Рівненської області релігійної течії, так званої Істинно православної церкви або “Леонтіївців”, №122-19, 6 лютого 1958 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.110. - Арк.53.

¹³Там само. - Арк.54.

¹⁴Там само. - Арк.55.

¹⁵Справка “О религиозном течении, так называемом ИПЦ - Истинно православной церкви или Леонтьевцы”, подготовленная уполномоченным Совета по делам РПЦ по Ровенской области П.Дубовиком секретарю Ровенского обкома КПУ И.Т.Солейко, 24 февраля 1958 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.94. - Арк.208.

¹⁶Лист секретаря Острозького райвиконкому І.Діброви Рівненському облвиконкому, №28, 14 січня 1958 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.110. - Арк.20.

¹⁷Справка “О религиозном течении, так называемом ИПЦ - Истинно православной церкви или Леонтьевцы”, подготовленная уполномоченным Совета по делам РПЦ по Ровенской области П.Дубовиком секретарю Ровенского обкома КПУ И.Т.Солейко, 24 февраля 1958 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.94. - Арк.208-212.

¹⁸Там само.

¹⁹Письмо архиепископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) уполномоченному Совету по делам РПЦ при КМ СССР по Ровенской области П.Дубовику, №696, 5 марта 1958 г. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.111. - Арк.33.

²⁰Там само.

²¹Справка о Троицком Корецком женском монастыре уполномоченного Совета по делам РПЦ при КМ СССР по Ровенской области П.Дубовика, [1 января 1959 г.] // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.94. - Арк.12.

²²Тищенко. Что скрывается под названием “Истинно-православная церковь” или сектой “Леонтьевцев” // Червоний прапор. - 1958. - 20 квітня.

²³Информация уполномоченного Совета по делам РПЦ при КМ СССР по Ровенской области П.Дубовика Совету по делам РПЦ при КМ СССР, №122-62, 4 мая 1958 г. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.110. - Арк.126.

²⁴Там само.

²⁵Рапорт благочинного церковью Здолбуновского района протоиерея Евгения Гейхрота архиепископу Волынскому и Ровенскому Дамиану (Марчуку), №19, 13 апреля 1973 г. Архив автора.

²⁶Покровский В. Жизнеописание подвижников Западной Украины. - С.16.

²⁷Немає більше пророка Андрія // Червоний прапор. - 1959. - 28 листопада.

²⁸Лист уповноваженого Ради у справах РПЦ у Волинській області Раді у справах РПЦ, №72, 15 серпня 1963 // Державний архів Волинської області (далі - ДАВО). - Ф.Р-393. - Оп.2. - Спр.100. - Арк.150-152.

²⁹Лист секретаря Корецького райвиконкому Т.Д.Гавриша уповноваженому Раді у справах релігій при РМ СРСР у Рівненській області Г.Личковасі, №615, 22 грудня 1975 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.231. - Арк.29-30.

³⁰Довідка уповноваженого Ради у справах РПЦ при Рівненському облвиконкомі Б.Плугатаренка, 20 липня 1960 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.426. - Арк.130.

³¹Письмо уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Ровенском облисполкоме Демченка председателю Гошанского райисполкома Н.Волошкевичу, [сентябрь 1961 г.] // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.106. - Арк.241.

³²Лист уповноваженого Ради у справах РПЦ у Рівненській області П.Дубовика голові Острозького райвиконкому Г.Вельку, №122-156, 10 грудня 1959 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.116. - Арк.267.

³³Информация о проведенной беседе с Вельсовской Н.М., [27 июня 1962 г.] // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.573. - Арк.74.

³⁴Покровский В. Жизнеописание подвижников Западной Украины. - С.35.

³⁵План мероприятий по проверке выступлений прессы о Корецком женском монастыре, усиления атеистической пропаганды среди ее насельниц и вывода их из монастыря, утвержденный Ровенским облисполкомом в октябре 1963 г. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.573. - Арк.100.

³⁶Лист уповноваженого Ради у справах РПЦ у Рівненській області П.Дубовика голові Острозького райвиконкому Г.Вельку, №122-156, 10 грудня 1959 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.11. - Спр.116. - Арк.267.

³⁷Сведения о количестве в каждом районе Ровенской области сектантских общин, групп и количество в них верующих по состоянию на 1 марта 1965 г. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.139. - Арк.58.

³⁸Характеристика на игуменью Корецкого монастыря Ровенской области “Людмилу” Вельсовскую Надежду Михайловну, [1966 г.] // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.142. - Арк.193.

³⁹Покровский В. Жизнеописание подвижников Западной Украины. - С.19.

⁴⁰Рапорт благочинного церковью Здолбуновского района протоиерея Евгения Гейхрота архиепископу Волынскому и Ровенскому Дамиану (Марчуку), №19, 13 апреля 1973 г. Архив автора.

⁴¹Там само.

⁴²Рапорт благочинного церковью Корецкого района протоиерея Ярослава Антонюка архиепископу Волынскому и Ровенскому Дамиану (Марчуку), №74, 17 апреля 1973 г. Архив автора.

⁴³Письмо архиепископа Волынского и Ровенского Дамиана (Марчука) митрополиту Киевскому и Галицкому, Экзарху Украины Филарету (Денисенко), №259, 18 апреля 1973 г. Архив автора.

⁴⁴Там само.

⁴⁵Довідка “Про релігійну ситуацію в області”, підготовлена уповноваженим у справах релігій у Рівненській області Г.Личковахою Рівненському обкому партії, [травень] 1973 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.207. - Арк.1.

⁴⁶Отчетно-информационный доклад за 1973 год “О состоянии деятельности религиозных течений и меры по усилению контроля за соблюдением советского законодательства о культах в Ровенской области Украинской ССР” уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Ровенской области Г.Личковахи. Копія, архів автора.

⁴⁷Там само.

⁴⁸Довідка “Про недоліки в роботі комісії сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культури” уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Волинській області Є.Кравчука відділу пропаганди й агітації Волинського обкому КПУ, 1974 р. // ДАВО. - Ф.Р-393. - Оп.2. - Спр.165. - Арк.11.

⁴⁹Довідка про релігійну ситуацію в Здолбунівському районі Рівненської області станом на 1 жовтня 1975 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.231. - Арк.20.

⁵⁰Довідка про релігійну ситуацію в Корецькому районі Рівненської області станом на 1 жовтня 1975 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.231. - Арк.24.

⁵¹Довідка про релігійну ситуацію в Сарненському районі Рівненської області станом на 1 жовтня 1975 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.231. - Арк.40.

⁵²Лист секретаря Корецького райвиконкому Т.Д.Гавриша уповноваженому Ради у справах релігій при РМ СРСР у Рівненській області Г.Личковасі, №615, 22 грудня 1975 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.231. - Арк.29.

⁵³Дополнительные мероприятия по улучшению работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Ровенской области Г.Личковахи в разрезе решений XXV съезда КПСС, [март 1976 г.] // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.240. - Арк.29.

⁵⁴Справка “О религиозной ситуации в Ровенской области”, подготовленная уполномоченным Советом по делам религий по Ровенской области Г.Личковахой, 1 июля 1976 г. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.239. - Арк.6.

⁵⁵Довідка “Про релігійну ситуацію в області”, підготовлена уповноваженим у справах релігій у Рівненській області Г.Личковахою Рівненському обкому партії, [травень] 1973 р. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.207. - Арк.1.

⁵⁶План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Ровенской области на 1977 г. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.260. - Арк.3.

⁵⁷Заходи виконкому Рівненської обласної ради депутатів трудящих з покращення атеїстичного виховання населення, впровадження нової безрелігійної обрядовості та посилення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури [1976 р.] // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.240. - Арк.16.

⁵⁸Справка “О деятельности представителей ИПЦ т.н. “леонтиевцев” на территории Ровенской области”, подготовленная уполномоченным Советом по делам религий при Совете Министров УССР Е.К.Сулимой Совету по делам религий при Совете Министров СССР и Совету по делам религий при Совете Министров УССР, №188, 23 сентября 1977 г. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.261. - Арк.5.

⁵⁹Там само. - Арк.6.

⁶⁰Там само. - Арк.8.

⁶¹Справка “О религиозной ситуации в Ровенской области по состоянию на 15 ноября 1977 г.”, подготовленная уполномоченным Советом по делам религий по Ровенской области Г.Личковахой. Копія, архів автора.

⁶²Информационный отчет по анализу религиозной ситуации, сети, обрядности и финансово-хозяйственной деятельности религиозных объединений в Корецком районе за 1977 г., подготовленный председателем Корецкого райисполкома В.М.Вовчаком Ровенскому облисполкому, №997, 23 декабря 1977 г. // ДАРО. - Ф.Р-204. - Оп.12. - Спр.267. - Арк.3.

⁶³Висновки Синодальної Богословської комісії УПЦ МП про ставлення до особи мандрівного проповідника Леонтія, що жив у Рівненській області та його послідовників, 18 травня 2001 р. // Офіційна інтернет-сторінка Почаївської лаври.

BORSHCHEVYCH V.T.

Travelling Preacher Leontiy Grytsan and His Followers

There are investigated activity and world outlooks of the founder of one of the orthodox currents in Volyn' Leontiy Grytsan and his followers. Earlier unknown archive documents and materials are entered in scientific use.

Отримано 6.08.2008

КЛЮЄВА О.О.

МИКОЛА ДАНЬКО. ЖИТТЯ НА ЛЕЗІ НОЖА (за матеріалами Державного архіву Сумської області)

На основі матеріалів особистого фонду Миколи Данька у Державному архіві Сумської області висвітлюються окремі епізоди життя і творчості поета.

Є у кожного народу яскраві представники, особистості, через призму життя та творчості яких постає історична доля цього народу, постає і його майбуття. Вустами таких людей, здається, говорить сама історія.

Земля Сумщини дала цілу плеяду синів та доньок - мучеників та пророків, які стали уособленням історії українського народу. Серед них - Микола Михайлович Данько (1926-1993). Уродженець села Славгород Краснопільського району, він у дитинстві та юності пройшов звичайну для кожної радянської людини життєву школу: семирічка у рідному селі, військові будні під час Великої Вітчизняної війни (дійшов до Угорщини та Австрії), трудова діяльність на Львівщині у післявоєнний час, навчання у Львівському університеті. Здавалось, пролягав спокійний, рівний шлях. Але не судилося Миколі Михайловичу пливти за течією, насолоджуючись маленькими життєвими радощами. Доля готувала йому тернистий шлях. Його проводирем в житті стало перо поета, перо громадянина.

М.Данько писав: *“Кожен письменник - син свого часу, певної епохи... з огляду на сказане, мабуть, важливіше зазначити, що непересічний талант усупереч усьому незрідка виходив переможцем”*¹. Сучасники назвуть Миколу Михайловича *“письменником непересічної долі”*: *“Не було б перебільшенням сказати: трагічної, бо й справді життя його поспіль мовби на лезі ножа, з вогню та в полум'я... Тернистим був шлях у того, хто в добу тоталітарної пільми прагнув будь-що сказати правду!”*². М.Данько не боявся говорити про непересічні, але перекручені в радянські часи, істини, не боявся говорити про місію справжнього поета-громадянина.

*Зафіксувати
в римі серця порух,
то значить -
власний біль зробіть солодким,
пучечок нервів
втлений у порох,
що вогником спахне
в пільмі коротким
й може комусь
осяє стежку вгору.*

Розірвати ланцюги нещирості молодий поет зважився у своїй першій збірці віршів *“Зоряне вікно”* у 1965 р. З кого ж брав приклад, де черпав натхнення, хоробрість? *“Добрі ангели мого дитинства (Шевченко, Надсон, Огарьов, Плещеев) не полишали мене вже ніколи... наvertsали до віри в кінечну перемогу колискового немовляти -*

Клюєва Ольга Олександрівна - головний спеціаліст Державного архіву Сумської області

Гуманізму”³, - дає відповідь М.Данько в автобіографічній повісті “*На невидимому хресті*”. Усе передове, життєдайне сприймав та наслідував молодий поет. “*У російській поезії забив осиковий кілок у деякі види нещирості Євген Євтушенко. Все передове на Україні в той час симпатизувало йому. Власне, ті, хто, усвідомлював, що на першому етапі найголовніше - демократизація суспільства*”⁴, - згадував пізніше Микола Михайлович. Перша книга М.Данька отримала багато схвальних відгуків, адже автор вже був відомий своїми віршами, що друкувалися в різних українських альманахах. Він сприймався як мислячий, талановитий поет. Про це свідчать слова Б.Олійника: “*Микола Данько - поет, не схожий на інших, оригінальний, сучасний... Він намагається відсіювати штампи двадцятирічної давності, йде своїм шляхом*”⁵.

Однак реакція на вихід першої збірки поезій М.Данька в офіційних літературних колах була недвозначною. “*Коли я невдовзі запропонував рукопис нових віршів... відверто сказали: “Конче потрібно, щоб у поезіях було видно громадське обличчя”. Тобто, обличчя брехні!*

А мені вже, ой як не хотілося обкурювати фіміагом фальшиві ікони!”⁶.

У 1967 р. все ж виходить друга книга М.Данька “*Червоне соло*”. Але дійти до читача вона не змогла, бо була “*заарештована*”, вилучена з продажу. І ось із цього часу починаються справжні гоніння та утиски. Миколу Михайловича звинувачують в “*українському буржуазному націоналізмі*”. На довгий час довелося розпрощатися з фахом журналіста, піти з сумської обласної газети “*Ленінська правда*”, перебиватися на різних малооплачуваних роботах. А головне - доводилося писати тільки для шухляди. “*Десять років без дозволу друкуватися, я сьак-так перебивався на хлібі та воді*”⁷. Однак шлях М.Даньком було обрано раз і назавжди:

*Вогнем горю на демагогів вуличних,
Добро тирана - гірше, як розбій.
Та все ж найбільше не люблю плазуючих,
Принижених за вдачею рабів!*

Талант М.Данька відмовляється від нав’язуваних тем, від висвітлення істин у викривленому вигляді. Він чітко окреслює свою життєву позицію.

*Хай буде проклятий той хліб,
Зароблений лакейством в ката,
І чорний чин, і дачна хата,
І слави лицемірний німб.*

Чимало друзів, побратимів після такого розвитку подій зрікалися знайомства та дружби з М.Даньком, обрікаючи його на самотність, підсилюючи біль від усвідомлення неприйняття в офіційних літературних колах.

*В найтяжчу хвилину руки ніхто не подав,
Ніхто не підслухав, як ти серед ночі страждав.
Ніхто не побачив, як кров закипала в очах,
Ніхто не примітив, який то тягар на плечах.*

Але навіть у такий час він сміливо та чесно заявляв:

*Хай буде проклятий навік,
Хто зрікся і Вітчизни, й мови,
Хто брата рідного готовий
Жбурнути, як снопа на тік!*

Незважаючи на вкрай складні умови життя та творчості, талант М.Данька проявляє нові грані. *“Мені завжди здається, що шостим почуттям є незламна любов до землі, до минулого і майбутнього народу нашого. Допомогати людям відкривати в своїх душах великі почуття... головне завдання поезії”*⁸. Микола Михайлович цікавиться сторінками історії рідної землі. Не сприймаючи на віру постулати радянської історіографії щодо української історії, Микола Михайлович починає ретельно вивчати історичні праці авторів різних періодів.

*Снарядами книг заряджаю свій мозок,
Тисячі в звивини - жерла злизав,
І знаю напевне за власним прогнозом -
Скоро дам залп!*

Як дослідник сторінок історії українського народу М.Данько робить безліч виписок, аналізує та приходиться до власних висновків. *“Мільйони, й незлічити! мучеників мого народу, протягом трьох останніх століть склали свої серця в снігах Сибіру, на різних Соловецьких островах, у підземних руднях, або скидалися за борт тільки за те, що любили свою Україну, хотіли орати й сіяти на своїй землі, самим користуватися бодай шматком хліба, здобутим кров'ю, у поті чола”*⁹.

Особливий інтерес Микола Михайлович виявив до доби козаччини, де бере початок українська демократія, свобода. Він захоплюється тими сміливцями, які робили виклик історії, власній долі. Зокрема, до таких М.Данько зараховує українського гетьмана І.Виговського, який у 1659 р. під Конотопом виборов перемогу у битві з російською армією. Не зрадником, як у радянській історіографії, а талановитим державотворцем та командуючим, мужнім патріотом постає він у нотатках М.Данька. *“Бути одним з найосвіченіших людей на Україні, надивившись на підступні зазіхання на волю рідного народу з боку царських сатрапів, він у своїй політиці спрямував усі зусилля на збереження й подальший розвиток автономії”*¹⁰. Люди, які ставлять на терези історії власне життя задля життя всього народу, стають ідеалом для Миколи Михайловича. До когорти патріотів з великої літери вписує М.Данько і І.Мазепу, незважаючи на негативні характеристики, які давали гетьману багато істориків. *“Офіційні радянські історики силкуються щосили обкидати болотом образ І.С.Мазепи... Для всіх же справжніх революціонерів духу постать гетьмана несе в собі щось прометеївське, самопожертвенне й символічне”*¹¹. Інакше оцінює Микола Михайлович й події, що відбулися в українських землях після переходу І.Мазепи на бік шведського короля. М.Данько не боїться протиставляти власну точку зору офіційній, викладеній в *“Історії міст і сіл Української РСР”*. Особливо гаряче говорить він у своїх нотатках краєзнавця про знищення російськими військами міст Батурина та Глухів у 1709 р.: *“...одна з найжахливіших у світовій історії трагедій... Власне жменька самовідданих патріотів супроти багатотисячної навали колонізаторів”*¹².

Звертався Микола Михайлович і до тих історичних персоналій, яким судилося зіграти роль у подальшій історії України. Про це свідчать багаточисельні виписки на історичну тематику з публікацій як післяжовтневого, так і дожовтневого періодів. Зокрема, це стосується декабристів та народників.

Спротив тиранії, прагнення до свободи, до державотворення приваблюють М.Данька в світогляді учасників декабристського руху. І хоча декабристський рух був поширений в межах Російської імперії, а *“ідея слов’янського об’єднання могла виникнути де завгодно, однак лише на Україні знайшла б найкращий ґрунт”*¹³, - вважає Микола Михайлович. Червоною лінією проводить М.Данько історичне прагнення українців до створення власної держави у добросусідстві з братніми слов’янськими народами. Але у той час з’явилися лише рядки:

*Здійсниться, наче сон пророчий,
Неначе божі імена...
А поки що на карті прочерк.
О доле проклята сумна.*

З повагою згадує Микола Михайлович сильних духом, які зі зброєю в руках прагнули здобути свободу для рідної землі. Але є зброя, на думку поета, без застосування якої перемога буде не повною. Це - мова, народна пісня, звичаї та традиції, виплекані кожним народом на протязі всього історичного становлення, святині, які треба берегти й передавати нащадкам.

Ось як говорить він про духовну зброю: *“Народжена у кривавих січах і на святі, під блакитним небом серед жовтогарячого степу і в катівнях, “голосна та правдива” українська наша пісня, рідне наше слово були щирою зброєю... були духовними лицарями у герці з усіляким рабством”*¹⁴.

Вивчаючи рух народників, М.Данько у своїй лекції *“Народники і українська пісня”* подає цікаві факти діяльності учасників цього руху, зокрема щодо використання української мови та фольклору на землі Сумщини. *“Дехто з народовольців вирішив поширювати освіту українською мовою. Так, за рекомендацією Я. Стефановича його батько, священник села Дептівки Конотопського повіту, влаштував на роботу до школи Володимира Жебуньова, а священник сусіднього села Кошар Захарій Кисилевич - Каца, який невдовзі перебрався до Великого Самбора цього ж повіту”* і далі: *“Для того, аби пропаганда серед місцевих селян була результативною, потрібно... добре знати народну творчість - дзеркало душі української. Тому вони вкинулись у вивчення кобзарських дум, найбільш підхожих гайдамацьких пісень...”* і далі *“... вони мовби наелектризували слухачів, підготовляли до більш конкретної розмови на сьогоденні теми”*¹⁵.

Прагнучи вкласти в свої твори якомога більше щирості, розуміння епохи, проблем свого народу, М.Данько звертається не лише до історичних постатей української історії, а й цікавиться самотньою історією міст та сіл рідного Слобожанського краю. Залишилися його нариси про Конотоп, Лебедин, Охтирку, Путивль. У них прослідковуються й історія, й легенди, творчо поєднані М.Даньком. З особливою любов’ю Микола Михайлович говорить про Суми. Ось які слова звучать у кіноновелі, підготовленій М.Даньком: *“Люблю своє місто... Люблю таким, як воно є сьогодні... І не раз на світанку, коли на ласкаві груди Псла припадають шовкові кучері туманів,*

*а все довкіл, мовби зачароване, мені воно здається казковим видовом*¹⁶. Але не лише ліричні рядки присвятив Микола Михайлович місту. Він занурився у його історію від часу заснування і до сучасності.

Більшість робіт талановитої людини впродовж довгих років не могли дійти до читачів. Лише у другій половині 80-х років ХХ ст. *“човни Миколи Данька поволі знову випливають на фарватер. Цілі, хоч і биті штормами. І свіжий вітер надимає їхні пружні білі вітрила*¹⁷. Талант, незважаючи на всі складнощі радянської доби, вийшов переможцем. І поетичні перлини, що писалися у добу гонінь та переслідувань поета, увійшли до третьої, на жаль, останньої збірки М.Данька *“І сонця прихилив би!”*, що вийшла друком у 1991 р. Закінчується книга віршем в одну строфу, яка символічно завершує багатолітню кропітку працю М.Данька.

*Щастя! Його вже я, друзі, зустрів
Це - витерти краплі поту.
І, мов риба,
Що видерлась із пазурів,
Шубовснути
Знову в роботу!*

¹Державний архів Сумської області. - Ф.Р-7680. - Оп.1. - Спр.95. - Арк.52, 53.

²Там само. - Спр.232. - Арк.23.

³Там само. - Спр.6. - Арк.12.

⁴Там само. - Арк.30.

⁵Там само. - Спр.231. - Арк.50.

⁶Там само. - Спр.6. - Арк.31.

⁷Там само.

⁸Там само. - Спр.31. - Арк.1зв.

⁹Там само. - Спр.6. - Арк.2.

¹⁰Там само. - Спр.95. - Арк.25.

¹¹Там само. - Арк.15.

¹²Там само. - Арк.18.

¹³Там само. - Арк.5.

¹⁴Там само. - Спр.96. - Арк.23.

¹⁵Там само. - Арк.6.

¹⁶Там само. - Спр.17. - Арк.24.

¹⁷Там само. - Спр.231. - Арк.64зв.

KLYUEVA O.O.

Mykola Danko. A Life on a Knife Blade (on Materials of the State Archive of Sumy Region)

On the basis of materials of personal fund of Mykola Danko in the State Archive of Sumy Region there are viewed individual episodes of life and creativity of the poet.

Отримано 25.06.2008

КРАЄЗНАВСТВО

КОРНІЄНКО О.М.

**АНТИМОСКОВСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ В НЕДРИГАЙЛОВІ 1668 р.
(за матеріалами змійвського архіву Філарета Гумілевського)**

На основі матеріалів змійвського архіву, відтворених Філаретом Гумілевським, здійснено спробу реконструювати події, пов'язані з антимосковським виступом Сумського полку у м.Недригайлів у 1668 р.

Праця архієпископа Філарета (Д.Г.Гумілевського) *“Историко-статистическое описание Харьковской епархии”* (1857), яка належить до найкращих зразків історико-статистичних описів середини ХІХ ст., цікава не лише з погляду історіографії, але й як унікальне джерело фактичного матеріалу з історії Слобідської України в цілому та Сумщини зокрема. Це зумовлено тим, що автор користувався втраченими на сьогодні джерелами, чимало з яких опублікував, тому посилання та цитати Філарета інколи самі виконують роль таких свідчень. Філарет відтворив значну кількість документів цілком, інші ж широко цитував, чим зробив неоціненну послугу своїм наступникам. Особливе зацікавлення викликає збірка т.зв. змійвського архіву, віднайденого Д.Гумілевським.

Під час написання праці в листі від 29 січня 1851 р. Філарет повідомляв архієпископу Херсонсько-Таврійському Інокентію про свою роботу з документами Харківського губернського правління, консисторії, а також зі змійвськими, охтирськими, богодухівськими, ізюмськими архівами¹. У м.Змійв (нині - Харківської обл.) Філарет виявив найстаріший чугуївський архів ХVІІ ст. з царськими грамотами й кількома розпорядженнями, що зберігалися при Змійвському повітовому суді. Сам Філарет називав цю збірку *“чугуївським листуванням”* місцевих воєвод ХVІІ ст. З огляду на те, що сумські документосховища майже повністю були знищені пожежами 1840-х років, матеріали зазначеного архіву, що містили значний пласт інформації з історії Сумського козацького полку другої половини ХVІІ ст., були безцінними. Тим більше, що, на жаль, до нашого часу не збереглися й оригінали філаретівських знахідок. Вже у 80-х роках ХІХ ст. матеріали, використані архієпископом Філаретом, намагалися виявити представники Харківського губернського статистичного комітету та Харківського університету. Проте більшість із них так і не була віднайдена і на початку ХХ ст. вважалася втраченою².

У 1912 р. в роботі *“История города Харькова за 250 лет его существования”* Д.Багалій повідомляв, що найдавніше джерело *“Историко-статистического описания Харьковской епархии”* - Чугуївське воєводське листування ХVІІ ст. - не збереглося цілком, але його частина випадково потрапила до нього³. Нині збережені документи Чугуївського листування складають окремий фонд Центрального державного історичного архіву в м.Київ⁴. Проте, за виключенням В.Маслійчука, який досліджував слобідську козацьку старшину, майже ніхто із сучасних науковців його ґрунтовно не вивчав⁵.

Філарет не лише ввів до наукового обігу джерельну базу свого дослідження, але й започаткував опрацювання використаних документів. Автор коментував матеріал, однак без тієї емоційності та схильності до домислів, що були характерні для праць романтиків. Більш того, значна частина його коментарів була вилучена тогочасною цензурою⁶. Підставою ж слугувало *“занадто прихильне”* ставлення автора до українців

Корнієнко Олег Миколайович - здобувач відділу історії середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України

(“малоросіян” і “черкас”). Знову ж таки, зважаючи на цензуру, авторські коментарі інколи не відповідали історичній дійсності, що можна спостерігати щодо подій, пов’язаних з антимосковським виступом у м. Недригайлів Сумського полку, що стався у 1668 р.

Спираючись на наведені Філаретом і тепер в більшості втрачені документи зміївського архіву, а також на інші джерела та дослідження, спробуємо реконструювати цю маловідому сторінку історії Сумщини та України.

* * *

На початку Руїни найпомітнішою фігурою на Лівобережжі виявився кошовий Запорозької Січі Іван Брюховецький - колишній служка гетьмана Б.Хмельницького. Демагогічними обіцянками він завоював прихильність народу і домогся обрання гетьманом (1663-1668), але швидко “забув” про свої обіцянки. Метою його правління стало зміцнення власних позицій, навіть за рахунок утискання державних інтересів. При цьому Брюховецький спирався на московський уряд як на силу, здатну придушити внутрішню опозицію. Політика І.Брюховецького щодо Росії викликала обурення народу України. Жоден стан не підтримував гетьмана. А коли в 1667 р. він дав мовчазну згоду на поділ України по Дніпру між Росією і Польщею, то народ зі зброєю в руках піднявся проти нього.

Зрештою і самому Брюховецькому стає зрозумілою помилковість його політики. У січні 1668 р. він розпочинає антимосковське повстання. На раді в Гадячі було прийнято рішення відійти від Москви: *“Після Богоявлення господнього, піддавшись на Дорошенкову намову, з’їхалась генеральна старшина Брюховецького, з’їхалися його полковники... Повелів Брюховецький убивати воєвод, хоч сам добровільно прийняв їх у міста свої”*⁷. Собі на допомогу Брюховецький запросив татарську кінноту.

У листі від 10 лютого 1668 р. до мешканців Новгорода-Сіверського одним із головних завдань він називав боротьбу з Москвою і внутрішніми ворогами, *“яких, однак, не захотіли єсьми з городів Українських шаблею вигнати, але без кровопролиття задумали єсьми до Московського рубежа в цілості провадити”*⁸. В іншому листі до Новгород-Сіверської сотні Брюховецький повідомляв про намагання козаків і посполитих Слобідської України звільнитися від московського панування та закликав до згуртування всіх українців заради здобуття волі⁹. З подібною метою гетьман розсилав полковникам і сотникам численні заклики - до Сумської, Колонтаївської та Суровицької (Сироватської) сотень тощо¹⁰. До Сум і Недригайлова доходили його листи з Гадяча, де вказувалось, що цар після ганебної московсько-польської Андрусівської мирної угоди 1667 р. хоче віддати Речі Посполитій Лівобережну Україну. 20 вересня 1668 р. воєвода Ромодановський писав у Чугуїв: *“Из Сум в Боромлю писал полковник Герасим Кондратьев: ведомо де ему полковнику учинилось, что с двух сторон конечно изменники черкасы хотят быть на двое под Сумы и под Боромлю и под иные государевы Украинские города на проселки иляхов вскоре. Да в отписке Ивана Скурихина [з Боромлі - О.К.] написано, что сент. 14 боровенские сторожи видели 4 человек”*¹¹. Виступ гетьмана в Сумському полку відкрито підтримало населення Вільшани, Тернів, Недригайлова, Хоружівки та інших населених пунктів.

У Недригайлові козаки І.Брюховецького і татари Калги-солтана, а також місцеві козаки, що долучились до повсталих, пограбували православний Покровський храм, а московських служилих людей посікли різками та батогами. У царській грамоті до воєводи Ромодановського від 25 жовтня 1669 р. про це писалось: *“те черкасы... изменилиж. И, изменяя, наших Государевых русских людей посекали и иных в плен поимали”*¹². У жовтні 1668 р. воєвода Ромодановський повідомляв, що *“крымский Калга салтан со всеми силами и изменники черкасы от Недригайлова идут к Сумам,*

а от Сум пойдут войною к Белгороду и под иные государевы украинные города”¹³. В черговий раз, намагаючись здобути Суми, татари спустошували навколишні округи. Ними була здійснена спроба взяти також сотенне місто Краснопілля, проте, як і під час облоги Сум, “кримчухи” віддавали перевагу пограбуванню околиць, час від часу вступаючи в бій з московськими урядовими підрозділами. Повідомлення воєводи відповідало дійсності: татарські загони прямували до Білгорода і в польовому бою під Грайвороном московські частини під проводом князя Андрія Ромодановського були повністю розбиті, а князь потрапив у полон¹⁴. Постраждали й інші населені пункти на території полку: мешканці сотенного міста Лебедина в 1668 р. витримали облогу кримських татар і гетьманських загонів¹⁵. З Лебедином була тісно пов’язана діяльність шляхтича Феофіла Боровського - представника московського уряду, який протягом 1668-1669 рр. намагався вести перемовини з гетьманською адміністрацією в Гадячі¹⁶.

* * *

На нашу думку, події, що відбулися в Недригайлові наприкінці 1668 р. заслуговують на особливу увагу, оскільки їх аналіз дозволяє зрозуміти мотивацію слобідського населення щодо антиурядових дій. Доцільно докладно розглянути грамоту від 25 жовтня 1668 р., адресовану Ромодановському. У ній повідомлялося: “Был челом, нам, великому Государю, Недригайловский поп Леонтий: в прошлом де 176 году, [новий рік починався у вересні - О.К.] как изменник нам, великому Государю, Ивашка Брюховецкий с черкасы, изменя писал из Гадячя прелестные листы в Недригайлов и в Недригайловский и Путивльський уезд, в Терновскую слободу к черкасам, - и те черкасы, которые по городу и по острогу и по башням в сотнях и на караулах стояли, по его Иванова прелести, нам, великому Государю, изменили ж. И, изменя, наших Государевых русских людей посекли и иных в полон поймали; а ево-де, попа Левонтия, в то число раненова взяли в полон и держали его в полону в городе Ромне, в тюрьме скованнаго, по 177 год [1669]. А из полону де выбрел он собою. И ныне де по нашему великаго Государя указу велеть ему жить в Недригайлове по прежнему. И в Недригайлове де соборную церковь в измену Ивашки Брюховецкаго разорили, книги и ризы и всякую де церковную утварь разграбили все без остатку”. Коментуючи це повідомлення, Філарет вважав, що Брюховецького підтримували недригайлівці “малодушные, которые при приближении неприятеля передались на его сторону и заодно с ним злодействовали”¹⁷. На нашу думку, не варто звинувачувати в малодушності людей, які жили на межі Дикого поля в щоденній готовності до відбиття татарських нападів. У 1668 р. в Сумському полку відбулися цілком свідомі антимосковські заворушення.

При повному розумінні християнських та зокрема пастирських почуттів Філарета щодо пограбування храму, варто нагадати декілька цілком докочаних фактів. По-перше, українці, на відміну від московитів, менше звертали увагу на зовнішню церковну обрядовість (що, однак, не означає зневажливого ставлення до храмів). Наприклад, археологічними дослідженнями І.К.Свешнікова 1970-1980-х років на місті Берестецької битви встановлено, що в середині XVII ст. звичай носити натільні хрестики не набув широкого розповсюдження¹⁸. По-друге, “a la guerre comme a la guerre”: тогочасні стосунки слобожан з воєводською владою були вкрай напруженими: вся перша половина 60-х років XVII ст. супроводжувалася фінансовими махінаціями та втручаннями у господарське життя слобожан з боку московських урядовців. Так, у 1661 р. в Сумському полку відбувся соціальний виступ проти сумського воєводи Умая Шамордіна, який затримував, а то й недодавав урядові гроші, призначені до виплати населенню полку. “Чорна рада”, тобто рада за участю поспільства, була цілком

законною, оскільки на ній могло розглядатися спільне для всіх питання грошових виплат. В.Маслійчук основну причину виступу 1661 р. вбачає у спробі царського уряду обмежити демократичність виборів слобідської козацької старшини¹⁹. 25-26 липня 1662 р. в Москві вибухнуло повстання міського населення, що отримало назву “Мідного бунту” і було викликане різким збільшенням податків, а також випуском царським урядом в обіг надмірної кількості мідних грошей замість срібних. Відлуння “Мідного бунту” прокотилося містами та селами Сумського полку: щоб залякати мешканців і запобігти заворушенням у Недригайлові, їм було зачитано царський указ про розправу над повсталими в Москві²⁰. У 1665 р. у найстаріших полкових містах був запроваджений урядовий чинш на винниці, броварні і шинки. Це пов’язано з тим, що вплив термін дії наданих урядом пільг, і накопичувались “недоїмки”, які сплачувалися неохоче²¹. Невдоволення викликало й нашествя урядових “спищіків” у 1666 р., метою якого було накладення нових податків. Зрештою, вчорашні мігранти, значна частина яких прийшла з Правобережжя, були небайдужі до наслідків зрадницького для України Андрусівського перемир’я 1667 р. Тож не дивно, що певна частина мешканців Сумського полку пішла за І.Брюховецьким. По-третє, соборна церква Покрови Пресвятої Богородиці м.Недригайлів у середовищі місцевих українців справедливо могла вважатися “московською”, оскільки була збудована на кошти царя в 1644 р. і справляла треби московських пушкарів, дворян і дітей боярських, яких у прикордонному місті завжди вистачало. Перший покровський священик о.Олексій був етнічним московитом, присланим царським указом із Брянська, а в 1668 р. служив його син Леонтій Алексєєв. Кожна місцева громада, як-то московські служилі люди, козаки, переселенці, намагалася триматись свого середовища, центром якого була парафіяльна церква. Не дивно, що велика група переселенців 1686 р. привела із собою з Правобережжя священика-грека і двома роками пізніше збудувала в Недригайлові Миколаївський храм. Впродовж другої половини XVII - середини XVIII ст. у двох недригайлівських храмах переходу священиків не спостерігалось - тут служили відповідно династії Алексєєвих і Македонських²². Окрім цього, в Недригайлові постійно виникали суперечки між козаками та “московським” кліром, якому за рахунок українців різними царськими указами було передано в цілому 302 десятини землі. Лише першим актом від 5 жовтня 1648 р. покровському священику та дячку було надано 27 десятин “недригайлівського городського поля паїни пахатной и перелогу”. У відповідь, час від часу “черкаси” захоплювали церковні угіддя. Конфлікт за землю тривав ледве не до кінця XVII ст., про що свідчать грамоти 1656, 1669, 1674, 1675, 1676, 1688, 1689 рр., доки остаточно не вирішився на користь церкви²³. Відзначимо, що клірикам передавалися чи не найкращі приміські угіддя. Логічним виглядає те, що “московська” церква, “московські” парафіяни, “московський” піп стали об’єктами нападу українців, катализатором якого стала антимосковська агітація прихильників гетьмана І.Брюховецького.

У збірці листування чугуївського воєводи, що перебувала в Зміївському судовому сховищі і була виявлена Філаретом, є дві відписки 1668 р. стосовно подій, що трапилися в Сумському полку під час виступу І.Брюховецького. Так, сумський воєвода писав у Чугуїв: *“Окт. 28 177 [1668] г. приехал из Каменскаго в Сумы Бельский шляхтич Иван Куликовский и сказал: был он в Каменном с шляхтичем Бобровичем для Государева дела. И в ночи из Гадяча учинилась ведомость, отпустили сына боярскаго Каменца с тем, что из изменничьих городов перебираются через Псел под Гадячем по многия дни и ударить хотят на Государевы города. Да тогоже числа выходцы из Недригайлова сумской черкашенин села Сыровец Ивашка Марков да Каменский черкашенин Савко Михайлов в распросе сказали: взяли их Татарове окт. 20 и привели в*

*Недригайлов и в Недригайлове они от Татар ушли, недригайловский сотник и атаман выпроводили их за село Алешенку [Вільшану - О.К.]; а как де они были у Татар в полону, и Татарове хотят приходит под Государевы города войною вскорѣ*²⁴.

Коментуючи вчинок недригайлівських старшин, які потайки відпустили полонених, Філарет зазначав: *“между недригайловскими черкасами самые главные начальники, их сотник и атаман, оставались верными царю и с явною опасностью для себя действовали за царя тайным образом; а примеру сотника и атамана, без сомнения, следовали все лучшие из недригайловцев*²⁵. На нашу думку, в даному випадку мотивація дій старшини базувалася на корпоративній солідарності: татари у свідомості слобожан завжди залишалися грабіжниками та зайдами, а врятувати від полону односумів-полчан було справою козацької честі. Говорити про вірність цареві людей, які щойно пограбували зведений за монарші гроші храм, є зайвим. Царська влада та московське військо були далеко, проте існувала велика спокуса звести рахунки з місцевими *“слугами государевими”*, а також сприятливі обставини в умовах антимосковського повстання. Подібна поведінка слобідських козаків була типовою для часів Руїни. Головним же таланом виступало мистецтво вдало проводити *“багатовекторну”* політику, маневруючи між різними політичними та війсьними потугами, та вчасно висловити свою лояльність сильнішому. Так, роком пізніше (1669) недригайлівці змушені були писати до Москви покаяння, пояснюючи свою поведінку силовим примусом. Царською грамотою від 19 лютого 1669 р. недригайлівцям оголошувалося прощення: *“Били нам челом Недригайловцы сотник Павел Семенов со всеми Недригайловскими и Ольшанскими и с Терновскими и с Хоружевскими жители... вины их отдать и принять... в подданство по прежнему. И тыб велел сказать, что мы... в подданство принять их велели и привести их к вере*²⁶. Не останню роль у прощенні недригайлівців, напевно, відіграв візит до Москви сина сумського полковника, про що йтиметься нижче.

Вірність цареві швидко танула там, де був послаблений контроль з боку московських урядових частин, де не було перешкод для гетьманської агітації, а слобожани, відповідно, мали змогу діяти на власний розсуд. Не варто забувати і про особливості політичної ментальності слобідських старшин - провідної верстви, яка намагалася *“сидіти на двох стільцях”*. Є.Альбовський, спираючись на архівні матеріали, стверджує наступне: *“К происшедшей смуте был прикосновенен и сумской полковник Гер. Кондратьев. Известно, что он писал Брюховецкому письма с выражением преданности. Было что-то, но Кондратьев, видимо, оправдался, так как остался на месте*²⁷. Д.Багалій теж згадує про хитання Кондратьєва: *“хоч він і виявляв себе вірним слугою Москви, але у його, як ми бачили, були якісь зносини з Брюховецьким*²⁸. Подібну поведінку сумського полковника можна пояснити тим, що у 1668 р. вся Московська держава була охоплена численними бунтами, найбільшим з яких було повстання під проводом Степана Разіна. На Україні в цей час точилася запекла громадянська війна, головні учасники якої - Брюховецький та Дорошенко, по-ворожому були налаштовані щодо Москви. В самій Слобідській Україні, яка потерпала від воеводської сваволі, в березні спалахнуло повстання в Харківському полку, а пізніше острогозький полковник І.Дзиковський відкрито підтримав разінських повстанців. Спокуса звільнитися з-під московської залежності або принаймні позбутися опіки приказних була досить сильною, проте певний набутий досвід дозволив Кондратьєву вчасно зорієнтуватися у ситуації та вийти сухим із води. Звичайно, деякі огріхи йому були прощені, а про підтримку в критичний момент урядових сил в Москві згадували не лише в 1668-1669 рр., а й значно пізніше. Козаки

Сум і Лебедин в грамоті від 21 лютого 1695 р. отримали царську подяку за “*кровь и раны, полонное терпение и сидение в осаде*”, за те, що під час повстання Брюховецького бездоганно служили та витримали сильну облогу, під час якої багато мешканців загинули, а живі втратили все, пограбовані на власних пасіках і хуторах²⁹.

Отже, реконструкція подій, що сталися в 1668 р. в м.Недригайлів Сумського полку, та їх оцінка дещо відрізняються від оцінок Філарета (Д.Гумілевського). Проте ми з розумінням ставимося до тогочасних умов, в яких творилося “*Историко-статистическим описанием Харьковской епархии*” і віддаємо належну шану видатному досліднику, зусиллями якого для сучасників збережено безцінні історичні джерела.

¹Філарет (Гумілевський Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 т. - Т.3. - Х., 2006. - С.80.

²Архивы Харьковской губернии // Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. - Х., 1884. - С.607-608.

³Багалій Д.І., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Т.2. - Х., 1993. - С.622.

⁴Центральний державний історичний архів України, м.Київ. - Ф.1791 “Чугуевская приказная изба”.

⁵Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII - першої третини XVIII ст. - Х., 2002. - С.21.

⁶Материалы к истории создания “Историко-статистического описания Харьковской епархии”, сост. Романовский В.С. // Філарет (Гумілевський Д.Г.). Указ. соч. - Т.3. - С.101-131.

⁷Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. - К., 1992. - С.137.

⁸Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. - Т.VI. - СПб., 1869. - С.39.

⁹Там же. - С.41.

¹⁰Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. - К., 2005. - С.154.

¹¹Філарет (Гумілевський Д.Г.). Указ. соч. - Т.2. - Х., 2005. - С.145.

¹²Там же.

¹³Там же. - С.53.

¹⁴Там же. - С.62.

¹⁵Дудченко К.М., Тичина В.Є. Лебедин. Историко-краєзнавчий нарис. - Х., 1971. - С.15.

¹⁶Філарет (Гумілевський Д.Г.). Указ. соч. - Т.3. - С.203.

¹⁷Там же. - Т.2. - С.145.

¹⁸Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. - Львів, 1992. - С.154-157.

¹⁹Маслійчук В.Л. Вказ. праця. - С.40.

²⁰История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. - К., 1980. - С.407.

²¹Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Х., 1993. - С.40.

²²Філарет (Гумілевський Д.Г.). Указ. соч. - Т.2. - С.142-143.

²³Там же. - С.147-150.

²⁴Там же. - С.145.

²⁵Там же. - С.146.

²⁶Там же.

²⁷Російський державний архів давніх актів. - Ф.210. Розряд, Білгородський стіл. - Столп. 629. - Арк.74-77; Альбовский Е.А. Харьковские казаки. - Кн.1. - Т.1. - Х., 2005. - С.100.

²⁸Багалій Д.І. Вказ. праця. - С.68.

²⁹Філарет (Гумілевський Д.Г.). Указ. соч. - Т.2. - С.63.

KORNIYENKO O.M.

The Antimoscow Excitements in Nedrigaylov in 1668 (on the Materials of Philaret Gumilevsky's Archive of Zmyiv)

On the basis of materials of the archive of Zmyiv, recreated by Philaret Gumilevsky, there is made attempt to reconstruct the events connected with the Antimoscow statement of the Sumy regiment in Nedrigaylov in 1668.

Отримано 14.09.2008

НЕСТЕРЕНКО В.А.

СТРУКТУРА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА СУМЩИНІ В РОКИ ОКУПАЦІЇ (1941-1943)

На прикладі Сумської області висвітлюються питання створення органів місцевого управління, їх структури та ролі в системі функціонування німецької окупаційної адміністрації.

Питання формування органів місцевого управління, структури, а також їх ролі в системі функціонування окупаційної адміністрації останнім часом все більше звертають увагу вітчизняних дослідників. Найбільш цікаво і повно вони показані на прикладі Харкова А.В.Скоробогатовим¹. Деякі аспекти окупаційного управління на Сумщині висвітлені у колективній роботі Б.Л.Корогод, Г.І.Корогод, М.І.Логвиненка².

Завдання створення з місцевих жителів ефективного управління громадами покладалося на адміністративні відділи польових та місцевих комендатур (VII). Але в умовах швидкого просування вермахту комендатури не завжди вчасно прибували на місця. Тому "органи самоврядування" (саме так вони названі в наказі начальника оперативного тилу "Південь" від 24 липня 1941 р.³) інколи створювались з ініціативи представників фронтових частин вермахту та господарської адміністрації, зокрема, сільськогосподарських управителів⁴. З прибуттям комендатур раніше призначених українських керівників перевіряли і затверджували на посаді знову.

Організація місцевого управління у військовій зоні з самого початку обмежувалась сільською або міською громадою і районом. Їх формування проходило досить швидко, так, що вже через декілька днів вони починали свою роботу. Особливо це стосується періоду наступу вермахту у 1941 р. Називалися ці органи районними і міськими управами.

Територія Сумської області була захоплена частинами вермахту з кінця серпня до середини жовтня 1941 р. Першим з міст області до рук німців потрапила Шостка - 27 серпня; обласний центр Суми був окупований 10 жовтня; останнім взяте Миропілля - 19 жовтня⁵. Вже протягом вересня виникли районні управи Ромен, Путивля, Липової Долини, Лебедина, Кролевця, Конотопа. До кінця жовтня формування органів української адміністрації в області завершилося.

Як правило, представники комендатури спочатку призначали районного керівника, який у невеликих населених пунктах досить часто обіймав також посаду бургомистра районного центру. У документах зустрічається кілька варіантів назви цієї посадової особи - "начальник району", "районний бургомістр", "шеф району", "старшина району". Він формував власний апарат, тобто створював міську і районну управи, керуючи одночасно обома. У значних за кількістю населення містах, наприклад, у Сумах в липні 1942 р., чиновники комендатур прагнули роз'єднати посади начальника району і міськуправи⁶.

Для управління підлеглими установами керівник району і міста мав право видавати директиви. Але про їх зміст необхідно було доповідати в місцеву

Нестеренко Вадим Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент Сумського державного університету

комендатуру. У таких справах, як устрій фінансового управління, будівництва доріг, лісового господарства, охорони здоров'я, ветеринарної служби у районі, його керівник міг лише подавати пропозиції до німецьких установ. Як бургомістр районного центру ця посадова особа наділялася обмеженою судовою владою. Для підтримки порядку й охорони громадської безпеки він мав право покарання у дрібних справах, які не торкалися інтересів німецької армії, а також таких, що були ненасильницькими (розбій, грабїж, вбивство тощо - не входили до його компетенції). Покарання в їхньому арсеналі були не досить різноманітними: штраф до 1 тис. крб., арешт до 14 діб або примусові роботи на такий же строк. Але покарання відбувалося тільки після розгляду справи і затвердження вироку місцевою комендатурою.

Із закінченням формування свого апарату керівник району мав запропонувати до місцевої німецької комендатури кандидатури на посади бургомістрів у районі, тобто у містечках та селах. У випадку їх затвердження вони формували сільські управи.

Інколи ініціатива створення органів місцевої адміністрації виходила "знизу". Так, у Лебедині, за свідченням директора місцевого краєзнавчого музею Б.К.Руднева, процес формування міської управи проходив наступним чином. 11 жовтня 1941 р. до міста вступили німці і почала функціонувати військова комендатура. 12 жовтня Руднев зупинив німецький патруль, з яким він спілкувався німецькою мовою. Тому вже наступного дня його викликали до коменданта з метою призначити на посаду викладача. Однак Руднев не зрозумів "*швидку і з акцентом*" німецьку, а потім "*австрійсько-галиційську*" мову коменданта і був відпущений. А 14 жовтня німці покинули місто, після чого почалися "*безвладдя і грабунки*". 2 листопада у приміщенні міськради зібралася ініціативна група, яка обрала кількох уповноважених для поїздки у Суми до німецького командування. Наступного дня делегація відправилася в обласний центр. Саме з цих делегатів і була призначена міська управа: голова А.А.Русанов, начальник механічного відділу В.Л.Педосенко, начальник поліції Д.Безкостий⁷.

Деяко інакше події викладені начальником райвідділу міліції І.В.Борисенком, який керував слідством після визволення Лебединя. Бувший заступник начальника райполіції Калініченко засвідчив, що на третій день після того, як частини Червоної армії залишили місто, проїхало кілька німецьких мотоциклістів, але ніякої влади не було. Щодня біля будинку міськради збиралися чоловіки і чекали німців, але ті не з'являлися. Тоді Бондар (головний агроном земвідділу, комуніст) і Русанов (завідуючий кредитною групою держбанку, комуніст) висловили припущення, що німці не знають, що існує Лебедин, і тому потрібно їхати до Сум і поставити їх до відома. Крім названих двох, до Сумської комендатури відправилися Безкостий і Калініченко. І дійсно, виявилось, що німці не знали, що існує Лебедин. Після бесіди і заповнення анкет Русанова призначили бургомістром, Безкостого - начальником поліції, Калініченка - його заступником, а Бондара - по сільському господарству Лебединського, Охтирського і Тростянецького районів.

Наведені свідчення ілюструють складні процеси налагодження контактів окупантів з місцевим населенням, часом необізнаність чиновників німецьких комендатур з географією захоплених територій, а також те, що долати ці труднощі з розбудови "*нового порядку*" їм допомагали колаборанти, частину яких склали колишні радянські функціонери.

Такий спосіб створення місцевих органів самоврядування породив низку проблем. Багато залежало від особистості людини, призначеної начальником району

або міським головою. Як зазначено вище, їх часто призначали фронтові частини та сільськогосподарські управителі. З прибуттям комендатур виявлялося, що ці посадові особи та призначені ними люди не відповідали вимогам властей в силу своїх здібностей або політичної благонадійності. Так, VII відділ 198 польової комендатури в Охтирці у своєму звіті за період з 21 червня по 15 липня 1942 р. повідомляв про арешт районного начальника Лебедина з 8 його співробітниками, включаючи шефа райполіції, за службову розтрату та інші подібні злочини (згадувані вище Русанов, Безкостий та інш.)⁸. В оголошенні коменданта окружної поліції (приблизно початок 1942 р.) до відома населення доводилося про розстріл старшини Смілянського району Романенка за неодноразове подання невірної інформації і введення в оману слідчих органів й ортскомендатури⁹. Навесні того ж року у Ромнах “за використання свого службового положення не в інтересах українського населення” були заарештовані прокурор суду Пилип Зауервальд та комендант української поліції Петро Мусієнко¹⁰.

Німці зіткнулися ще з однією цікавою проблемою: керівники районів і бургомістри міст проштовхували на вигідні пости своїх родичів. Унаслідок цього в управах розвинулась “сімейственість”¹¹.

Прикладом структури райуправи може слугувати Охтирська райуправа. У квітні 1942 р. вона складалася з: секретаріату (голова районної і міськуправи - один); відділу обліку праці та кадрів; фінансового відділу; відділу народної освіти; відділу охорони здоров'я; відділу соціального забезпечення; відділу промисловості; відділу впорядкування; шляхового відділу; відділу утримання мостів та шляхів; торгового відділу¹². На жовтень того ж року її структура дещо змінилася: замість відділу промисловості з'явився господарський відділ; відділ обліку праці та кадрів перейменовано у біржу праці; відділ соціального забезпечення - у відділ державної допомоги; шляховий відділ і відділ утримання мостів та шляхів об'єднані у відділ шляхового та громадських споруджень. Крім того, з'явилися відділ пропаганди, юридичний відділ, міський суд¹³.

Структура міських управ була подібною. Але чим менша кількість населення міста, тим меншою була і кількість чиновників управи. Для прикладу розглянемо кілька міських управ, а саме - Сум, Ромен, Бурині.

Сумська міська управа на липень 1943 р. складалася з 13 відділів: управління бургомистра, управління міського інженера, управління житлового господарства, управління міського господарства, управління фінансів, управління ринків, відділу постачання, правового відділу, шляхового відділу, паспортного відділу поліції, нотаріальної контори, біржи праці, відділу культури та освіти. Вони, напевно, також поділялися на підвідділи. Усього штат працівників управи налічував 711 чоловік¹⁴.

Функції відділів міськуправи розкриті у наказі №4 від 6 січня 1942 р. голови міста Ромни. “*Магістрат*” був перейменований на “*міську управу*”, а “*бургомістр*” - на “*міського голову*”. На цей період управа складалася з наступних відділів: промисловий - керував промисловістю міста, планував і організовував нові виробничі заклади, сприяв постачанню сировини підприємствам всіх форм власності, розглядав і затверджував відпускні ціни на товари широкого вжитку, реалізовував продукцію за нарядами торгвідділу, тримав на балансі дрібні підприємства усусільненого сектору, керував заготівлею палива для підприємств і населення; торговий - керував заготівлею, збутом і розподілом продукції підприємств міськуправи, мав у підпорядкуванні заготівельні пункти і бази, сприяв розвитку приватної торгівлі;

охорони здоров'я - керував системою відповідних закладів міськуправи; освіти - керував освітніми закладами; благоустрою - йому підпорядковувались лазня, пожежна команда, управління базарів, РАГС, готель, біржа праці, земельне господарство міста; житлово-орендний - відав квартирами, торговельними та виробничими приміщеннями міста, нараховував і стягував квартирну та орендну платню, разом з ремонтно-будівельним відділом проводив ремонт приміщень, йому підпорядковувались три житлорозрахункові контори, відав також видачею продуктових карток; ремонтно-будівельний - ремонтом, реставрацією і будівництвом споруд у місті; відділ кіно - кінотеатрами міста та організовував пересувні "кіноустановки"; електропровід - справами освітлення та водопостачання населення, виробничих, адміністративних і торговельних закладів; зв'язку - поштою та телеграфом (тимчасовий відділ); радіовузол - справами радіомережі; транспортний - машинним та гужовим транспортом міськуправи; фінансовий - збором податків з усупільненого і приватного секторів, керівництвом бюджетними та страховими справами; друкарня - виданням газети, постанов, наказів, відозв тощо¹⁵.

У таких містечках, як Буринь, теж діяли свої міськуправи, але вони були зовсім невеликими. На чолі стояв старшина міста і до штату входило всього кілька чоловік: бухгалтер, секретар, перекладач, сторож, кучер, кур'єр-прибиральниця, машиністка¹⁶.

На найнижчому щаблі української адміністрації перебували сільські управи, очолювані сільськими бургомістрами. На них покладалися наступні обов'язки: виконання розпоряджень районних бургомістрів й інших керівників; підтримка громадського порядку в селі; нагляд за своєчасним надходженням податків; своєчасна підготовка і подання планів й річних бюджетів сільських громад; перевірка стану пожежних депо сільських громад; підтримка заходів з вербування робочої сили для відправки у Німеччину; пропагандистська робота серед мешканців села; нагляд за роботою української допоміжної поліції і за її належним постачанням¹⁷. У підпорядкуванні бургомістра села був начальник поліції і писар.

Як видно з документів, бургомістра села ще називали "старостою". Це простежується у документах 1941-1942 рр. Але з січня 1943 р. ці поняття стали розрізняти, бо вони відносились до різних посадових осіб. 1 січня 1943 р. вийшло "Положення про сільських старост", де говорилося, що на допомогу бургомістрам сіл вводяться посади сільських старост. Вони призначалися шефом району за рекомендацією бургомістра села у великих хуторах, які віддалені від центру сільуправи на 4-5 км. Старости підпорядковувалися бургомістру села, виконували всі його завдання і звітували йому. Власного апарату староста не мав. У його обов'язки входило знати всіх мешканців свого населеного пункту (рід занять, сімейний стан, матеріальне становище, ставлення до роботи і "нового порядку") і своєчасне виконання наказів німецького військового та господарського командування¹⁸.

Отже, створення органів місцевого "самоврядування" було першочерговим завданням окупаційних властей, оскільки без них здійснювати ефективне управління захопленою територією було б неможливо. З самого початку їх рівень обмежувався районом і громадами. Процес створення місцевих управ проходив досить швидко шляхом призначення керівника району, який займався підбором кадрів і був відповідальним перед німецькими інстанціями. Діяльність керівника

району і всіх місцевих урядовців регламентувалася постановами німецького командування. Структура міських і районних управ була схожою, відповідала потребам життя міста чи району і могла дещо змінюватись у процесі діяльності. Кількість відділів і працівників міськуправи залежала від кількості мешканців населеного пункту. Найнижчою посадовою особою органів місцевої адміністрації був сільський староста.

¹Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). - Харків, 2006. - 376 с.

²Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. - Суми, 2003. - 178 с.

³Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). - КМФ-8. - Оп.2. - Спр.147. - Арк.40.

⁴Там само. - Спр.156. - Арк.171-172.

⁵Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. - К., 1963. - С.423-425.

⁶ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.2. - Спр.156. - Арк.9.

⁷Руднев Б.К. Дневник оккупации. Лебедин Сумской области. - Харьков, 2006. - С.7-11.

⁸ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.2. - Спр.156. - Арк.9.

⁹Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-2926. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.2.

¹⁰Там само. - Арк.39.

¹¹ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.2. - Спр.332. - Арк.17, 18.

¹²ДАСО. - Ф.Р-1925. - Оп.2. - Спр.2. - Арк.105-114.

¹³Там само. - Ф.Р-1928. - Оп.2. - Спр.1. - Арк.39, 40, 42-44, 47-49, 127.

¹⁴Там само. - Ф.Р-1841. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1.

¹⁵Там само. - Ф.Р-2446. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.6.

¹⁶Там само. - Ф.Р-3381. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1.

¹⁷Там само. - Ф.Р-1971. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1.

¹⁸Там само. - Ф.Р-2116. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.22.

NESTERENKO V.A.

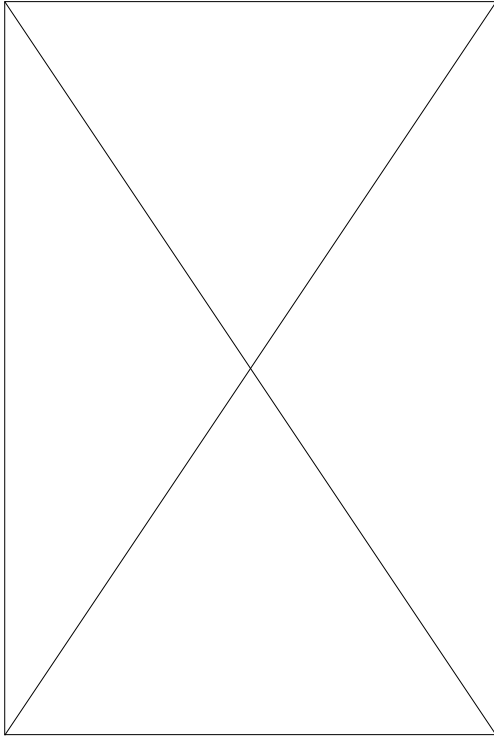
Structure of Local Authorities in Sumy Area during Occupation (1941-1943)

On the example of Sumy region there are viewed questions of creation of local governments, their structure and role in system of functioning of German occupational administration.

Отримано 7.08.2008

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Збірник документів / Редактор Алла Атаманенко. - Нью-Йорк-Острог: Українське Історичне Товариство, Національний університет "Острозька академія", Інститут дослідження української діаспори, 2006. - 384 с. (Серія: "Історичні джерела", т.ІІ).

Останнім часом в Україні побачили світ мемуари, щоденники, епістолярії, науково-документальні праці активних діячів української еміграції міжвоєнного і післявоєнного періодів (Д.Дорошенка, О.Доценка, В.Липинського, І.Мазепи, О.Оглоблина, М.Омеляновича-Павленка, Є.Чикаленка та інш.), дослідження істориків української діаспори у галузі історіографії, джерелознавства, вітчизняної історії та спеціальних історичних дисциплін (Б. і Л. Винарів, А.Жуковського, В.Косика та інш.), монографії та дисертаційні роботи з історії української еміграції та діаспори. Проте відчувається брак джерел з історії таких українських наукових інституцій, як Українська Вільна Академія Наук, Наукове Товариство імені Тараса Шевченка в окремих країнах, Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій Альбертського університету, Українське генеалогічне і геральдичне товариство та інші, які плідно працювали за межами України на ниві

вітчизняної історичної науки. Поважне місце серед них належить й Українському історичному товариству (УІТ).

Нещодавно вийшов друком другий том збірника матеріалів із серії *"Історичні джерела"*, що видається Українським історичним товариством та Інститутом дослідження української діаспори Національного університету *"Острозька академія"*. У даному томі, що має назву *"Матеріали до історії Українського Історичного Товариства"*, представлені матеріали, що характеризують діяльність УІТ протягом 1965-2003 рр.

Видання включає передмову (*"Впровадження"*), що складається із вступного слова Любомира Винара (с.9-11) і статті Алли Атаманенко *"Джерела до історії Українського Історичного Товариства: бюлетень і обіжні листи"* (с.12-33), два блоки матеріалів - *"Бюлетень для членів УІТ"* (с.35-263) та *"Обіжні листи"* (с.265-366), словник рідковживаних слів і скорочень (с.367-368) та покажчик імен (с.369-383).

У вступному слові ініціатор створення *"Бюлетеня для членів УІТ"*, президент Українського історичного товариства, редактор *"Українського історика"* і серії УІТ *"Історичні джерела"* Любомир Винар обґрунтував необхідність видання цього збірника, коротко виклав основні засади опрацювання матеріалів, пояснив специфіку

такого виду джерел, як засоби офіційного спілкування Управи УІТ з його членами та різними установами, кількома штрихами окреслив справу організації *“Бюлетеня УІТ”*, зауважив на планах видання епістолярій істориків діаспори.

Тематичний огляд джерельної бази історії УІТ представлено у статті редактора збірника, голови Осередку УІТ в Острозі, заступника редактора *“Українського історика”*, члена-кореспондента УВАН Алли Атаманенко. Вона окреслила здобутки дослідників історії Українського історичного товариства та його друкованого органу - журналу *“Український історик”* та визначила прогалини у цій справі. З-поміж недосліджених наукових проблем, пов'язаних з історією Товариства, редактор збірника назвала, зокрема, такі: безпосередня наукова, науково-організаційна, видавнича та інші форми діяльності УІТ. Вирішення цих проблем значною мірою залежить від докладного вивчення різноманітних джерел з історії Товариства, в тому числі *“Бюлетеня”* та обіжних листів, що друкуються у рецензованому збірнику.

Окресливши хронологічні межі виходу Бюлетеня і подавши коротку біографічну довідку про редактора цього періодичного видання Романа Оріона Климкевича, А.Атаманенко зосередилася на характеристиці Бюлетеня, його структури, функціях та інформаційних можливостях. Вона відзначила важливість Бюлетеня при вивченні складу, структури, принципів діяльності, наукового розвитку, видавничої і науково-організаційної справ, фінансового стану, ролі, завдань та планів УІТ, з'ясуванні редакційної політики, змісту і рубрик *“Українського історика”*.

Редактор збірника відзначила інформаційну складову такого виду джерел з історії УІТ, як обіжні листи, що датуються 1965-2003 рр. Вони адресувалися членам Редколегії та представникам журналу *“Український історик”*, членам Управи УІТ та головам осередків у містах США і Канади та окремих країнах. Лише один обіжний лист адресований усім членам Товариства. Частина питань, що піднімалися в обіжних листах, співпадала з матеріалами Бюлетеня, проте значна увага приділялася питанням, які безпосередньо стосувалися лише представників керівних органів УІТ.

Більшу частину матеріалів збірника складають Бюлетені для членів УІТ, що видавалися двома серіями. Перша серія Бюлетеня виходила з січня 1967 р. по *“друге чвертьріччя”* 1972 р. за редакцією Р.Климкевича на правах рукопису циклостилем. Всього вийшло 34 номери. Друга серія була відновлена 1990 р. за редакцією Л.Винара також на правах рукопису, проте друкованим способом. На момент виходу цього збірника матеріалів було видано 16 номерів. У рецензованому збірнику перевидано лише першу серію, яка припинила своє існування з моменту відходу редактора від активної наукової діяльності через хворобу.

Метою видання Бюлетеня, який започатковувався для внутрішнього користування, було налагодження зв'язку між членами УІТ. Він виконував інформативну і комунікативну функції. Членам Товариства повідомлялося про фінансове становище інституції, надходження членських внесків і пожертв, плани на майбутнє, річні звіти, наукові публікації своїх членів, зміст чергових номерів *“Українського історика”*.

Структура видання загалом була сталою, проте з часом з'являлися нові рубрики або варіації назв старих рубрик: інформація про діяльність членів УІТ, прийом нових членів, ювілеї, некрологи, власні видання, видавничий фонд, для книголюбів, наукові конкурси, Українське генеалогічне і геральдичне товариство, журнал *“Український історик”*, членські внески і пожертви, повідомлення, оголошення, привітання зі святами тощо.

Бюлетень дає можливість визначити склад УІТ, динаміку його зростання. Членами Товариства були українські науковці та громадські діячі з країн Північної і Південної Америки, Західної Європи та Австралії. Серед них і такі знані нині в Україні фахівці, як М. Антонович, Б. і Л. Винари, І. Витанович, О. Домбровський, Т. Мацьків, В. Міяковський, О. Пріцак та інші. Проте більший інтерес для сучасних дослідників становить інформація про маловідомих і невідомих членів Товариства, їхні наукові інтереси, участь у наукових організаціях та конгресах, дані біографічного та бібліографічного характеру, зокрема у рубриках *“Нові члени”*, *“Наші втрати”*, *“З діяльності наших членів”*, *“Успіхи наших членів”*.

На сторінках Бюлетеня піднімалися важливі стратегічні й поточні питання діяльності Товариства: обговорення проекту Статуту УІТ, відзначення столітнього ювілею М. Грушевського, створення оргкомітету Світового Конгресу української вільної науки, справа вдосконалення журналу *“Український історик”*, плани видання *“Української історичної бібліографії”*, розбудова мережі осередків УІТ у різних країнах, створення фінансової бази Товариства, видавнича справа УІТ, підготовка, скликання і рішення I Конференції Товариства, зв'язки УІТ з міжнародними фаховими організаціями та установами.

Бюлетень свідчить про широку і різноманітну науково-організаційну діяльність УІТ та окремих її членів. По-перше, це ініціативи Товариства з організації конференції українських істориків і дослідників допоміжних історичних дисциплін, з'їзду українських істориків, форуму з питань української історичної термінології. По-друге, УІТ висував ідею про координацію зусиль різних українських наукових інституцій за кордоном та намагався її реалізувати спільно з УВАН, окремими осередками НТШ в США, Українською Американською асоціацією університетських професорів, Українським вільним університетом, Інститутом східноєвропейських досліджень ім. В. Липинського, Українським військово-історичним інститутом та інш. По-третє, УІТ та окремі його члени брали участь у роботі наукових конференцій, семінарів, *“круглих столів”* та співпрацювали з такими неукраїнськими фаховими організаціями, як Американська асоціація поширення славістичних студій, Американське історичне товариство, Канадська славістична асоціація. По-четверте, УІТ було засновником Українського соціологічного інституту, до складу Наукової Ради якого входили і члени Товариства. Нарешті, важливе значення УІТ надавало організації конкурсів наукових праць. На сторінках Бюлетеня подавалися повідомлення про оголошення українськими громадськими організаціями, меценатами, УІТ конкурсів. Серед членів журі були і представники Товариства.

Бюлетень засвідчує про намагання УІТ широко розгорнути видавничу діяльність. Незважаючи на брак коштів та деякі організаційні проблеми, Товариство спромоглося реалізувати значну частину із запланованих проєктів. Стабільно, хоча і з деякими затримками, виходив журнал *“Український історик”*, були надруковані книги Б. Винара *“Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964)”*, Л. Винара *“Молодість Михайла Грушевського, 1866-1894”*, І. Витановича *“Аграрна політика українських урядів 1917-1920”*, М. Ждана *“До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди”*, О. Оглоблина *“Опанас Лобисевич, 1732-1805”*, *“Предки Миколи Гоголя”*, Я. Пастернака *“Ранні слов'яни в історичних та археологічних дослідженнях”*, спогади Л. Биковського *“Від Привороття до Трапезунду, 1895-1918”* та інші. Лише за 1963-1969 рр. заходами УІТ вийшло різних видань обсягом 1911 сторінок (с. 152). Нереалізованими залишилися такі починання УІТ, як українська

історична енциклопедія, біографічний словник українських істориків, українська історична бібліографія, англomовний переклад *“Історії України-Руси”* М.Грушевського та інш. На сторінках Бюлетеня піднімалося важливе питання про видання українознавчих студій англійською мовою, залучення до співпраці у журналі неукраїнських істориків.

Українське історичне товариство розгорнуло роботу зі створення власного архіву. Свідченням цього є публікації на сторінках Бюлетеня повідомлень про формування збірок документів, матеріалів, листів, праць М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, О.Ольжича (Кандиби).

Другу частину рецензованого збірника складають обіжні листи (обіжники), що охоплюють період 1965-2003 рр. Важливість цього виду джерела з історії УІТ полягає у тому, що, по-перше, в обіжниках подавалася інформація, яка стосувалася лише керівних органів Товариства та його осередків, чого не було у Бюлетені, по-друге, обіжні листи з'явилися після припинення виходу Бюлетеня і тому частково перебрали на себе функцію цього періодичного видання УІТ, по-третє, вони відображають діяльність Товариства в період, коли в українському суспільстві протягом кількох десятиліть відбувалися величезні зміни - від панування комуністичної ідеології до ідеологічної свободи, від недержавного статусу України у складі СРСР до державної незалежності.

Опрацювання обіжних листів дає можливість досліднику визначити кількісний склад, категорії членства УІТ, склад його управи, її комісій, час постанови і склад керівних органів місцевих осередків Товариства, фінансове становище, принципи роботи, організаційну і видавничу діяльність УІТ, розширення тематики, рубрик і напрямів у журналі *“Український історик”* тощо. Обіжні листи містять не лише поточну інформацію про діяльність УІТ, але і матеріали прогнозно-аналітичного характеру, зокрема, звіти про діяльність Товариства за 1965-1974 рр., плани на майбутнє, щодо стану історичної науки, до ювілеїв УІТ та *“Українського історика”*. Як і Бюлетені, обіжні листи є достовірними і репрезентативними джерелами з історії Українського історичного товариства.

Відзначаючи достоїнства рецензованого збірника матеріалів, слід висловити і низку побажань редакторам видання. Варто було б додати географічний покажчик, що значною мірою підвищило б інформативність збірника. У вітчизняній археографії при розшифруванні у квадратних дужках того чи іншого скорочення або аббревіатури крапка перед дужками зазвичай не ставиться. У книзі відсутня і певна формальна сторона будь-якого видання - інформація про тираж.

Безперечно, вихід у світ збірника матеріалів з історії Українського історичного товариства є помітним явищем української історіографії та джерелознавства. Редакторами видання залучено до наукового обігу значну кількість невідомих раніше джерел з історії УІТ та *“Українського історика”*. Саме тому рецензований збірник матеріалів заслуговує на увагу читацької аудиторії, він виконаний на належному кваліфікаційному рівні і стане у пригоді не тільки науковцям у галузі вітчизняної історії, історії української діаспори, історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, а й викладачам, студентам та всім, хто цікавиться історією вітчизняної історичної науки другої половини ХХ - початку ХХІ ст. Цей збірник може стати гарним взірцем для складання подібного роду документальних збірників в Україні.

* * *

Вийшов друком науково-допоміжний бібліографічний покажчик *“Репресії в Україні (1917-1990 рр.)”* (Упорядкування, передмова Є.К.Бабича, В.В.Патоки. - К.: Смолоскип, 2007).

У ґрунтовному бібліографічному покажчику зібрано матеріали, що висвітлюють репресії радянської влади щодо українців - в часи від більшовицького перевороту 1917 р. до брежнєвського періоду. Тут описано понад 4000 офіційних документів, монографій, спогадів, матеріалів конференцій, журнальних публікацій, статей зі збірників, що вийшли друком в Україні у роки незалежності.

Видання має велику суспільну значущість і не лише допоможе в роботі дослідникам, краєзнавцям, викладачам та студентам, а й дасть широкому загалу змогу усвідомити жакливу політику комуністичного режиму щодо України.

* * *

Побачив світ черговий том археографічного щорічника *“Пам’ятки”* (Держкомархів України. УНДІАСД; Редкол.: І.Б.Матяш (гол. ред.) та ін. - К., 2008. - Т.8. - 334 с.).

До щорічника включено археографічні публікації, підготовлені науковцями України, Білорусі, Німеччини, Канади. У виданні представлено документи, які висвітлюють маловідомі аспекти розвитку архівної та бібліотечної справи в Україні, історію установ та громадських об’єднань, української еміграції, життя і діяльності видатних осіб.

Видання адресоване історикам, архівістам, викладачам вищих навчальних закладів та іншим зацікавленим читачам.

* * *

Вийшло друком колективне науково-документальне видання Ю.І.Терещенка та Т.С.Осташко *“Український патріот з династії Габсбургів”* (К.: Темпора, 2008. - 382 с.: іл.).

Книга оповідає про життя та діяльність Вільгельма Габсбурга-Лотрінгена, представника однієї з найславетніших монархічних династій Європи. В.Габсбург, якого українські військові назвали Василем Вишиваним, тісно пов’язав свою долю з українським визвольним рухом, за що заплатив власним життям, яке трагічно обірвалося в тюремній лікарні Лук’янівської в’язниці м.Київ. Документальні матеріали слідчої справи В.Габсбурга, його мемуари, поезія та зразок прози дають змогу краще зрозуміти цю яскраву постать українського національного відродження першої половини ХХ ст.

Вперше публікується листування В.Габсбурга з К.Гужковським, М.Васильком, митрополитом А.Шептицьким та іншими українськими громадсько-політичними діячами, яке проливає світло на маловідомі сторінки суспільно-політичного життя в Україні доби Першої світової війни та українських національно-визвольних змагань 1914-1921 рр. У книзі вміщено багатий ілюстративний матеріал. У додатках вперше публікуються матеріали і фотографії, що зберігаються в Державному архіві Служби безпеки України, Центральному державному історичному архіві у м.Львів та Затурцівському меморіальному комплексі В’ячеслава Липинського.

Видання розраховане на широкий загал читачів: всіх, хто цікавиться історією України.

* * *

Побачив світ черговий (13) номер міждисциплінарного часопису “Україна модерна”, присвячений історії Другої світової війни (“Війна переможців і переможених”). У рубриці “Форум” представлені інтерв’ю дослідників з України, США, Польщі, Нідерландів, Німеччини, Швеції на тему “Друга світова війна як виклик для української історіографії”. Рубрика “Дослідження” присвячена проблемам геноциду та українського націоналізму у роки Другої світової війни. У рубриці “Інтерв’ю” подано роздуми відомого діяча української діаспори Марка Антоновича, “Ехемплум” - головного редактора польського часопису “Arcana” Анджея Новака. “Архів” пропонує передрук “Історіософських етюдів” Віктора Петрова, опублікованих уперше 1947 р. У рубриці “Портрет” вміщено есей Ігоря Качуровського про поезії Леоніда Первомайського. Різноманітне інтелектуальне життя сходу Європи представляє рубрика “Дискусії”. Йдеться про постаті Юрія Дрогобича, Олександра Духновича, Валерія Булгакова, праці Володимира В’ятровича та Карла Беркгофа. У рубриці “Журнальна зала” представлено огляд низки інтелектуальних часописів.

Часопис Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка підготовлено до друку та видано за підтримки Центру українських історичних студій Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету та Українського наукового інституту Гарвардського університету.

Видання розраховане на науковців у галузі історії, політології, філософії та літературознавства.

* * *

Вийшла друком монографія сумського історика мистецтва, кандидата мистецтвознавства С.І.Побожія “Забуті художники і Сумщина” (Суми: ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2008. - 157 с., 16 арк. іл.).

У книзі подано монографічні дослідження про таких маловідомих художників, які народилися або проживали на Сумщині в кінці XIX - на початку XX ст.: Ю.Бразоль, К.Власовського, О.Красовського, Б.Комарова. Об’єднуючим чинником є те, що їхні імена загубилися в історії мистецтва і невідомі широкому загалу. Аналізуючи твори живопису і графіки, автор намагався показати їх творчий доробок на широкому культурному тлі та в європейському художньому контексті. Аналіз творчого доробку дав змогу зробити висновок про постійні пошуки самовираження у сфері образотворчого мистецтва. Цих митців поєднує й те, що на розвиток їхньої творчості вплинула складна соціокультурна ситуація на зламі XIX-XX ст. Їхня незаангажована творчість, в основному представників дворянської культури, не була прийнята новою владою і не вписувалася в контекст радянського мистецтва. У книзі використано значний історико-краєзнавчий матеріал, який дозволив не тільки закрити білі плями у біографії митців, але і дає можливість визначити час написання творів.

Автор знайомить також з результатами атрибуції творів митців, які наведені у таблицях. Чимало робіт вищезазначених художників з художніх та краєзнавчих музеїв Сумщини опубліковано вперше. Окремий інтерес представляє публікація рідкісних документів з архівів Сум та Києва, а також републікація каталогу творів Ю.Бразоль 1910 р. та каталогу першої виставки української старовини у Лебедині 1918 р.

Видання розраховане на істориків, мистецтвознавців, краєзнавців та тих, хто цікавиться історією, культурою та мистецтвом Сумщини.

ХРОНІКА**ОБЛАСНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ: ІСТОРІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ПОГЛЯДУ”**

Напередодні Дня пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій у рамках заходів з відзначення 75-х роковин Голодомору 1932-1933 рр. в Україні 18 листопада 2008 р. у приміщенні Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (ОІППО) відбулася обласна науково-практична конференція *“Голодомор на Сумщині: історія в контексті сучасного погляду”*. Її організаторами виступили управління освіти і науки Сумської обласної державної адміністрації та ОІППО. У роботі взяли участь провідні науковці, краєзнавці, освітяни Сумщини та їх вихованці.

З вітальним словом до учасників заходу звернувся заступник голови Сумської облдержадміністрації О.Ф.Лаврик. Він презентував нове видання *“Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: Сумська область”*. О.Ф.Лаврик наголосив на тому, що система державних заходів, спрямована на висвітлення причин, масштабів і наслідків національної трагедії, зокрема на регіональному рівні, та їх усвідомлення, має стати консолідуючим фактором розвитку українського суспільства та дасть змогу гідно вшанувати пам'ять жертв цієї трагедії.

Одним із таких заходів стало проведення Всеукраїнського просвітницько-патріотичного конкурсу вчинених дій щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору *“Голодомор 1932-1933 рр. Пам'ять народу”*. Серед переможців III (обласного) етапу - кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Сумського державного університету В.М.Власенко за роботу *“Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині”* та члени пошукового загону *“Зерна пам'яті”* Охтирської ЗОШ №8 (керівник - вчитель історії В.І.Тешенко), які презентували присутнім проект *“Не приглушиться голоду стогін... Його, нарешті, почув цілий світ”*. У своєму виступі В.М.Власенко - автор вступної статті до обласного тому Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні - розповів про роботу над книгою, проаналізував історіографію і джерельну базу, охарактеризував причини і методи здійснення терору голодом у Сумській області, зупинившись на системі т.зв. *“чорних дошок”*.

Доцент Сумського ОІППО В.М.Семенов закликав науковців використовувати нові методологічні підходи при вивченні трагедії, не політизувати її, наголосив на необхідності створення спільної українсько-російської групи дослідників, заперечив геноцидний характер Голодомору в Україні. Відповіддю на такі пропозиції стали репліка В.М.Власенка про об'єктивність, достовірність і репрезентативність зібраних у Національній книзі пам'яті документів та виступ начальника відділу Державного архіву Сумської області Л.А.Покидченко про штучний характер голоду, що доводять численні архівні документи, матеріали переписів 1926 і 1939 рр. і тогочасної радянської преси, а також свідчення тих, хто пережив трагедію.

Продовжилася робота конференції виступами кандидата філологічних наук, доцента Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка С.В.П'ятаченка, який презентував проект *“Голодомор на Сумщині очима очевидців”*, та заступника директора *“Сумського центру професійної освіти”* О.О.Горового про реалізацію проекту *“Голодомор 1932-1933 рр. Пам'ять народу”*. У своїх доповідях вони звернули увагу на важливі проблеми методології та джерельної бази вивчення теми Голодомору 1932-1933 рр., наголосили на пізнавальній і виховній спрямованості роботи студентських й учнівських пошукових загонів.

Жвавий інтерес в учасників конференції викликали доповіді кандидата філологічних наук, доцента Глухівського державного педагогічного університету С.М.Стаховського, директора Лебединської спеціалізованої школи-інтернату А.В.Удода, директора Охтирської ЗОШ №8 О.М.Лучко про національно-патріотичне виховання молоді через науково-пошукову роботу і діяльність музеїв у навчальних закладах.

В обговоренні піднятих на конференції питань взяли участь члени редакційної групи *“Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: Сумська область”*, викладачі вищих навчальних закладів, педагогічна і наукова громадськість, співробітники місцевого обласного архіву. Підвів підсумки конференції директор Сумського обласного інституту післядипломної освіти В.Ф.Живодьор.

ГЛУШАН О.В.

* * *

ФОТОДОКУМЕНТАЛЬНА ВИСТАВКА “УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ: ІСТОРІЯ НЕСКОРЕНИХ”

2-13 грудня 2008 р. у рамках відзначення 100-річчя від дня народження командувача УПА Р.Шухевича та 65-ї річниці створення УПА у Сумській обласній науковій бібліотеці експонувалася фотодокументальна виставка *“Українська повстанська армія: історія нескорених”*, що є складовою частиною спільного проекту Служби безпеки України та Центру досліджень визвольного руху (ЦДВР) за участю Українського інституту національної пам'яті.

Експозицію розроблено на основі матеріалів Галузевого державного архіву СБУ, архіву ЦДВР із залученням матеріалів Державного архіву Сумської області та архівного відділу Управління СБУ в Сумській області з метою надання цілісної наукової картини українського визвольного руху середини ХХ ст. Її автори - кандидат історичних наук В.Вятрович, Р.Грицьків, І.Дерев'яний, Р.Забілій, П.Содоль, дизайн - О.Сало.

На виставці було представлено понад півтисячі оригінальних фото, документи радянських та німецьких архівів, внутрішні документи ОУН та УПА. Відвідувачам було запропоновано 22 банери, кожен з яких розповідав про окремий розділ з історії УПА: витоки збройного повстанського руху; територіальна та функціональна структура УПА; закордонні рейди УПА; щоденне життя повстанців; повстанські свята; жіноцтво у визвольній боротьбі; протиповстанська боротьба; перебування повстанців в ув'язненні та на засланні тощо. Для багатьох відвідувачів став новиною факт наявності в мережі ОУН підрозділів Українського Червоного Хреста. Не менш цікавими були матеріали, присвячені мережі постачання, напіввійськовим Самооборонним Кущовим Відділам, а також одностроям та нагородам, запровадженим в УПА. Громадськість мала змогу ознайомитися і з видавничою діяльністю українського підпілля. В окремій частині виставки досліджена тема криївок. Було представлено документи про діяльність підпілля ОУН та боївок УПА на Сумщині.

За словами заступника голови Сумської облдержадміністрації О.В.Медуниці, виставка має сприяти подоланню стереотипів у суспільстві та формуванню патріотизму у молоді. Унікальність експозиції полягала в тому, що в ній демонструвалися фотографії та фотокопії документів, які протягом багатьох десятиліть зберігалися в архівах ДПУ-НКВС.

У рамках проекту було видано англо- та україномовні каталоги виставки, науково-популярну історію УПА, навчальний посібник та мультимедійний диск.

Ред.